

Ko Lankester

Het Vieren van de Maanfeesten

HET VIEREN VAN DE MAANFEESTEN

HET VIEREN VAN DE MAANFEESTEN

KO LANKESTER

MET EEN HOOFDSTUK OVER
WIJN, KOEKJES EN WIEROOK
DOOR JOKE LANKESTER

Uitgegeven door Circe 2005

Tweede, geheel herziene druk , 2005
Eerste druk, Uitgeverij De Ring, 1994
(onder de titel *De Keltische Maankalender in het Zonnejaar*)

Tekst © Ko Lankester 1994, 2005
Tekst hoofdstuk 20 © Joke Lankester 1994-2005
Recepten © Joke Lankester 1994, 2005
Foto's © Joke Lankester 1994, 2005
(behalve waar anders vermeld)
Zetwerk en opmaak: Ko Lankester 2005

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, elektronisch, door geluidsofname- of weergaveapparatuur, of op enige andere wijze, zonder voorafgaande toestemming van de auteur.

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	6
1 De maan vergoddelijkt en verguisd	9
2 De maankalender in het zonnejaar	14
3 Een maankalender voor deze tijd	24
4 Maancyclus en bomenalfabet	33
5 Manen en jaarfeesten	42
6 Maanfeesten	50
7 Maan van de Langste Nacht	54
8 IJsmaan	62
9 Sneeuwmaan	69
10 Maan van de Dood	74
11 Maan van het Ontwaken	80
12 Grasmaan	86
13 Plantmaan	93
14 Maan van de Roos	105
15 Maan van het Weerlicht	115
16 Oogstmaan	128
17 Jachtmaan	141
18 Bloedmaan	161
19 Boommaan	172
20 Wijn, koekjes of brood en wierook	181
21 Werken met de Maankalender	226
Bijlage 1: Berekenen van de maankalender	228
Bijlage 2: De maancycli van 2005-2015	230
Voetnoten	236
Bibliografie	262
Adressen	273
Over de auteurs	275
Andere boeken van de auteurs	276
Register algemeen	279
Register wijn, koekjes en wierook	285

VOORWOORD EERSTE DRUK

Opgedragen aan Joke die mijn levensweg met mij deelt en het hoofdstuk over het maken van wijn, koekjes en wierook heeft geschreven. Met speciale dank aan Francis van Soest, die het manuscript zeer zorgvuldig heeft nagekeken en vele suggesties voor verbeteringen heeft gedaan. Met dank ook aan prof. dr. H.C.D. de Wit, die het manuscript heeft nagelopen op botanische onjuistheden. Met dank ook aan Merlin, wiens maankalender mij tot voorbeeld heeft gediend en aan Marian Green die mij en Joke veel heeft geleerd over oude gebruiken en hoe we die in ons leven kunnen inpassen. Mijn dank geldt ook de velen die mythen, folklore en gebruiken hebben opgeschreven, zodat deze kennis niet verloren is gegaan.

Omwille van de leesbaarheid heb ik het geven van citaten tot een minimum beperkt en bronvermeldingen in voetnoten achterin het boek opgenomen, evenals gegevens die niet noodzakelijk zijn om de hoofdlijn van de tekst te volgen. Veelvuldig aangehaalde werken heb ik in afgekorte vorm in de voetnoten opgenomen. In de literatuurlijst zijn altijd de volledige gegevens terug te vinden.

De Keltische Maankalender in het Zonnejaar is ontstaan uit de behoefte het vieren van de traditionele maanfeesten wat meer vorm en inhoud te geven. Aangezien niemand mij kon vertellen wat het precies was dat gevierd moest worden, besloot ik te proberen daar zelf achter te komen. Veel informatie in boeken over maanvieringen en maankalenders kon ik als onjuist of onpraktisch naast me neerleggen, maar hier en daar vond ik een bruikbaar fragment en na verloop van tijd, zeg maar jaren, begon een bepaald beeld zich af te tekenen. Ik heb geprobeerd dat beeld zo duidelijk mogelijk weer te geven en als de lezer na het doornemen van mijn boek de lust bekruipt een volgende keer de volle maan op een speciale manier te gaan beleven, dan ben ik in mijn opzet geslaagd. Anderen zullen het boek lezen omdat ze geboeid zijn door gebruiken die een heidense oorsprong hebben en de eeuwen trotseren door zich steeds aan de omstandigheden aan te passen zonder hun wezenskenmerken te verliezen. Ik draag de Oude Religie een warm hart toe en als ik iets kan wegnemen van het vooroordeel dat 'heidene nergens in geloven', zoals mijn dochter op school ondanks haar protesten te horen kreeg, dan heb ik mijn doel bereikt.

VOORWOORD BIJ DE TWEDE DRUK

Na elf jaar besloot ik te voorzien in de behoefte aan een herziene versie van *De Keltische Maankalender in het Zonnejaar*. Het boek was uitverkocht en er was nog steeds vraag naar. In plaats van een ongewijzigde herdruk, koos ik ervoor de tekst opnieuw grondig door te werken en waar nodig te wijzigen. In de eerste

druk waren nog veel fouten blijven zitten. Die heb ik gecorrigeerd. Inmiddels was er een nieuwe spelling gekomen en die heb ik aangepast. Bepaalde zaken bleken niet duidelijk te zijn voor de lezer. Die heb ik nu beter uitgelegd, hoop ik. Omdat het boek is gebaseerd op de maankalenders van alle culturen en niet alleen op het Keltische bomenalfabet, heb ik de oorspronkelijke titel niet gehandhaafd. De belangrijkste functie van het boek bleek te zijn dat het de lezers mogelijk maakt zelf een Maanviering vorm te geven. De uitgebreide beschrijving van elke maan en de hierbij behorende boom kunnen daarbij goede diensten bewijzen. Een nieuwe titel, *Het Vieren van de Maanfeesten*, leek daarom op zijn plaats.

In de afgelopen jaren heb ik me intensief bezig gehouden met de oude heidense religies, met rituelen, Jaarfeesten, Maanvieringen en volksgebruiken. Bij het herlezen van de tekst kwam ik soms uitspraken tegen die ik nu niet meer zou doen, of zaken die ik nu heel anders zou formuleren, accenten die ik nu anders zou leggen, dingen die niet klopten met de feiten zoals ik die nu kende. Die teksten heb ik aangepast, zodat ik er nu weer volledig achter kan staan.

In het boek zat een bijlage waarin de Maancyclus van 1994-2001 werd gegeven. Dat is nu de Maancyclus van 2005-2015 geworden.

Ik heb de vormgeving ook wat moderner en toegankelijker gemaakt. De techniek heeft niet stilgestaan en ik heb dankbaar gebruik gemaakt van de mogelijkheid om tabellen fraai in een kader te plaatsen en een kleur te geven om ze beter te laten opvallen. De Ogham-tekens, die in het boek een tikje slordig met de hand waren ingetekend, zitten nu gewoon in het lettertype *Beth-Luis-Nion*, dat ik op mijn computer heb. Het hoofdstuk van Joke, over het zelf maken van wijn, koekjes of brood en wierook, heb ik een duidelijke structuur gegeven, zodat je gemakkelijker kunt zien welke wijn, koekjes en wierook je in die Maanviering kunt gebruiken en welke wijn je in die periode kunt maken of wat je kunt plukken om tijdens een andere Maanviering in de wierook te gebruiken.

De adressen achterin het boek voor het zelf maken van wijn of wierook bleken allemaal nog te bestaan. Ik heb tevens aangegeven waar je deze bedrijven op internet kunt vinden en er een aantal adressen aan toegevoegd.

In het boek waren 29 foto's opgenomen, de meeste genomen door Joke, een paar door mij. Op zich zijn het prachtige foto's, maar ze kwamen in zwart-wit, afgedrukt op gewoon papier, niet goed tot hun recht. Die foto's heb ik nu in kleur opgenomen, aangevuld met een groot aantal relevante foto's die Joke de afgelopen 15 jaar heeft gemaakt. En weer een paar die ik heb genomen. Veel foto's zijn gemaakt tijdens onze reizen naar verschillende landen in Europa, Noord-Afrika en het Nabije Oosten. Ook zijn een aantal foto's genomen in kruidentuinen en parken, om de in het boek genoemde bomen en planten goed tot hun recht te laten komen.

Het was even een klus, maar ik ben tevreden over het resultaat. Als ik de lezer

een beter, duidelijker en fraaier ogend boek heb kunnen geven, dan is mijn doel met deze nieuwe uitgave bereikt.

1 DE MAAN VERGODDELIJKT EN VERGUISD

Zolang de mensheid bestaat en Goden heeft aanbeden, heeft zij de maan vereerd en de cyclus van dit hemellichaam als basis voor de menselijke tijdrekening gehanteerd¹. Toch heeft de maan tot voor kort voor velen die zich bezighielden met astrologie of religie een negatieve bijklank gehad². In een horoscoop werd de maan vaak gezien als een onbetrouwbare of wispelturige factor. Maanlicht werd niet gezien als echt licht, maar als bedrieglijke schijn. Tegen het eind van de jaren zeventig bracht de emancipatie van de vrouw en de terugkeer van de Godin in de religieuze beleving van velen een herwaardering van de maan met zich mee. De maan werd niet langer gezien als ondergeschikt aan de zon, maar als een gelijkwaardige kracht die samen met de zon een polariteit vormt van noodzakelijke en elkaar aanvullende krachten³. De hernieuwde belangstelling voor de Godin werd enerzijds gevoed vanuit de psychologie, waar de Godin in al haar facetten in termen van Jungiaanse archetypen werd geanalyseerd, anderzijds vanuit de archeologie, waar de lang vergeten glorie van de Godin de laatste jaren in toenemende mate de aandacht krijgt die hij verdient.

In de Nieuwe Steentijd, omstreeks 6500 v.Chr., begonnen de volkeren die zich in het gebied rond de Egeïsche en Middellandse Zee hadden gevestigd, graan en andere gewassen te verbouwen en ze ontwikkelden een vreedzame beschaving die zonder oorlogen of fortificaties tot 3500 v.Chr., op Kreta en Malta zelfs nog 2000 jaar langer, zou bestaan. In *The Language of the Goddess* analyseert archeologe Marija Gimbutas de symbolentaal van deze beschaving, die diende om de Godin, die gedurende deze gehele periode in Europa en ook elders op de wereld aanbeden werd, aan te duiden. Een V-vorm, als symbool voor de schoot van de Godin, drukte bijv. vruchtbaarheid en wedergeboorte uit. Vier van deze V-vormen werden vaak gecombineerd tot een kruis of chevron. Volgens Gimbutas zijn dergelijke viervoudige symbolen verwijzingen naar de Maangodin die heerste over leven en dood.⁴ Het kruis en de swastika zijn van deze viervoudige structuur afgeleid, evenals vele versieringen die tot op heden in allerlei uitingen van volkskunst te vinden zijn. Hoewel de Godin in het Oude Europa in vele verschijningsvormen werd aangeduid -als vogel, slang, hert, beer of vlinder, enz.- is haar grondvorm steeds dezelfde: ze heerst over leven en dood en over de vruchtbaarheid van de akkers. Als Maangodin werd ze ook vaak aangeduid met de nog steeds gebruikte symbolen van de maansikkels voor toenemende en afnemende maan en de cirkel van de volle maan. Soms werd de donkere maan daarbij als een zwarte cirkel aangegeven, soms werd deze weggelaten, waarbij de viervoudige Godin (vier fasen: donkere maan - eerste kwartier - volle maan - laatste kwartier) overging in een drievoudige verschijning (drie fasen). De maansikkels werden daarbij vaak aangeduid als de horens van

een stier, koe of os. 'De verering van de maan en van horens,' stelt Gimbutas, 'is de verering van de creatieve en vruchtbare krachten in de natuur'⁵ De horens zijn enerzijds de Godin zelf, anderzijds de horens van haar wederhelft, de stier, die als God van Dood en Wedergeboorte het eeuwige scheppingsproces vertegenwoordigt en in veel mythen uit de Oudheid een rol speelt.

Altaarkleed met Drievoudige Maangodin, gemaakt door Joke Lankester

De oorsprong van het godsbeeld dat de mensheid in de loop van haar bestaan ontwikkelde, zal wellicht altijd een mysterie blijven. Duidelijk is wel dat in de Nieuwe Steentijd een Godin werd aanbeden die in verschillende vormen werd afgebeeld, maar in wezen één en dezelfde Grote Godin was, een Godin die vruchtbaarheid en eeuwige schepping vertegenwoordigde. De aarde die zichzelf elk jaar vernieuwde, bloeide, afstierf en opnieuw bloeide, weerspiegelde de potentie van deze Godin. De maan, die zichzelf elke maand vernieuwde, gaf deze zelfde potentie op een iets andere wijze weer. De God, die in de Steentijd duidelijk minder prominent aanwezig was, vervulde de toch wel essentiële rol dit scheppingsproces op gang te zetten, door de Godin te bevruchten, hoewel deze functie in de Oude Steentijd niet helemaal duidelijk geweest lijkt te zijn. In de Nieuwe Steentijd was de rol van de man bij de bevruchting wel bekend en in de oudste mythen werd hij niet alleen gezien als bevruchter, maar ook als vrucht. De graanoogsten die in deze tijd steeds belangrijker werden als middel van bestaan, werden gezien als het gevolg van de samensmelting van de Godin en de God, in het Midden-Oosten aangeduid als *Hieros Gamos*, het Heilig Huwelijk. Het graan vertegenwoordigde de Godin, omdat het in de aarde groeide, en het vertegen-

woordigde de God, die als het ware zichzelf offerde in het graan dat geoogst en gegeten werd en die het volgende seizoen herboren werd in de nieuwe oogst.

De Drievoudige Godin, vaak voorgesteld als maagd (jonge vrouw), moeder en oude, wijze vrouw, die bij de Kelten, Germanen, Grieken, en nog vele andere heidense volkeren zo'n prominente plaats innam, symboliseert de cyclus van de natuur die zichzelf altijd vernieuwt. Voor hedendaagse aanhangers van de natuurreligies die we als Moderne Hekserij (Wicca) of Modern Heidendom (Paganisme) aanduiden, neemt ze dan ook een belangrijke plaats in. Het vierde aspect, de dood of wedergeboorte, wordt, net als de donkere maan, vaak weggelaten, terwijl het toch de essentiële schakel is tussen de oude vrouw die sterft en haar wedergeboorte als maagd.

*Eigentijdse afbeelding van Maangodin met ketel en trommel.
Reliëf in hout, gesneden uit doorgezaagde boomstam. In opdracht gemaakt door Coraneidd Craft in Engeland. Verzameling van de auteurs.*

De cyclus van de God is een jaarritme, dat met de seizoenen samenhangt. Ook de Godin wordt hierdoor beïnvloed, wat we kunnen waarnemen in de veranderingen die de natuur in de loop van het jaar ondergaat, maar in de vorm van Maangodin volgt zij nog een andere cyclus. Gedurende 29½ dag doorloopt zij alle fasen van nieuwe maan, eerste kwartier, volle maan en laatste kwartier, waarna de volgende nieuwe maan begint. Aan elk van deze fasen worden bepaalde krachten of uitwerkingen op de hele natuur toegeschreven. De periode van nieuwe maan tot volle maan, de wassende maan, is een goede tijd om nieuwe dingen op gang te zetten of lopende zaken uit te breiden, een goede tijd om te zaaien, vriendschappen te sluiten, een huis te kopen, een studie te beginnen, en wat dies

meer zij. De volle maan is een tijd om te oogsten, om resultaten binnen te halen voor zaken waar je je voor hebt ingezet. De afnemende maan is een tijd om zaken af te ronden of af te stoten.

Dat de maan als Godin werd gezien en de zon als God is allerminst een universeel gegeven. In *Eclipse of the Sun* wijst Janet McCrickard op het feit dat er in het verleden vele Maangoden en Zonnegodinnen zijn geweest. In het Christendom werd Jezus echter gelijkgesteld aan de zon terwijl de Heilige Maagd de rol van Maangodin toegewezen kreeg en daarom moest de zon wel een God zijn en werden Zonnegodinnen doodgezwegen, gebagatelliseerd of tot Zonnegod verheven. In de vorige eeuw kregen Zonnegoden een allesoverheersende rol die ze in de Oudheid nooit vervuld hadden⁶.

Het is aannemelijk dat zowel de maan als de zon in de Steentijd als Godin aanbeden werden. Duidelijk is dat de Godin in Europa onder invloed van de Indo-Europeanen in het vierde en derde millennium v.Chr. sterk aan kracht inboette.

Wandkleed met afbeelding van volle maan, gemaakt door Joke.

Gimbutas spreekt van een 'degradatie van de Godin in al haar vormen'⁷, waardoor talloze facetten van het leven, die te maken hadden met vruchtbaarheid, seksualiteit, dood en wedergeboorte, steeds meer op een uiterst negatieve manier benaderd werden. Uiteindelijk werd 'de Godin van Dood en Wedergeboorte als een demon voorgesteld en verlaagd tot het bekende en veelbeschreven beeld van de heks. Steeds meer en meer vertegenwoordigde ze alles wat werd verworpen en als slecht beschouwd werd in deze betrekkelijk recente mythologie van het dualisme. Dit was een volledige omkering van de religie van het Oude Europa, waarin leven en dood en alle tot een cyclus behorende polariteiten als heilig en ondeelbaar werden beschouwd.'⁸

In de Indo-Europese religies, en later in het Christendom, werd de Godin onttroond en de maan, die geacht werd haar aan de hemel te vertegenwoordigen, kelderde mee. De zon ontliiep dit lot doordat dit hemellichaam als een symbool voor Christus zelf werd voorgespiegeld⁹. Zo werd de zon een symbool voor licht, vrede, harmonie, liefde, kortom het hele scala van christelijke idealen. De maan werd daarentegen een symbool voor onbetrouwbaarheid, duistere zaken die het daglicht niet kunnen velen, wellust en bedrog, kortom alle ondeugden die door de kerk aan vrouwen werden toegeschreven.

Een deel van de oude maanglorie bleef bestaan in de deugden die op de Heilige Maagd werden geprojecteerd, terwijl een ander deel als verderfelijk en verwerpelijk werd bestempeld. Met de herwaardering van de Godin in de hedendaagse natuurreligies is, zoals gezegd, ook de aandacht voor de maan, in positieve zin, sterk toegenomen.

2 DE MAANKALENDER IN HET ZONNEJAAR

In de wetenschap gaat men er over het algemeen vanuit dat 'de behoefte aan een primitieve vorm van kalenders is ontstaan in de beschavingen rond de Middellandse Zee met de ontwikkeling van landbouw en veeteelt, afhankelijk als die zijn van de seizoenen'¹⁰. Daarbij wordt gewezen op de zaaitijden waar de jagers en verzamelaars van de Oude Steentijd niet mee te maken hadden zodat voor hen nog geen behoefte aan een kalender bestond. Dezelfde wetenschappers zijn het erover eens dat de oudste kalenders gericht waren op de maanfasen en dat pas in een later stadium werd geprobeerd de maancycli aan het zonnejaar te koppelen. Ook voor de jagers uit de Oude Steentijd was de maan trouwens al een belangrijk gegeven. Prehistorica Marie König onderzocht vele grottekeningen van 25.000 tot 30.000 jaar oud en kwam tot de conclusie dat die geen jachtaferelen voorstelden, zoals de wetenschappers vóór haar hadden gedacht, maar afbeeldingen van de maangodin. De drie fasen van de maan werden daarbij afwisselend voorgesteld als drie evenwijdige strepen, als een driehoek of ook wel de profielen van hoorns. De pijl die daarbij vaak werd afgebeeld hield volgens König geen verband met de jacht : 'Jachtmagie is hier niet goed voor te stellen, hier zouden de drie evenwijdige lijnen op de triade van de maanfasen en de pijl op het 'sterven' van de maan, op de nieuwe maanfase kunnen duiden.'¹¹

Alexander Marshack onderzocht in 1964 een groot aantal krassen en andere vormen die in de laatste IJstijd in grotten waren gekerfd en kwam tot de conclusie dat de aantallen 29 en 30 veel vaker voorkwamen dan andere aantallen. Waarschijnlijk werden hier lunaties mee aangegeven. Een lunatie is de periode tussen de nieuwe maan en de volgende nieuwe maan, die ruim 29½ dag duurt¹². Van enkele spiraalvormige of cirkelvormige afbeeldingen en uithollingen in of bij megalitische bouwsels bestaat het vermoeden dat ze dienden om de stand van maan en/of zon aan te geven¹³, maar hiernaar is nog te weinig onderzoek gedaan om hier uitspraken over te doen.

In de Nieuwe Steentijd ontstonden de eerste kalenders, in de vorm van megalitische structuren die de loop van de maan of de zon of beide aangaven. Alexander Thom, professor in de archeologie te Oxford, was de eerste die hierop wees. Professor Gerald Hawkins zette zijn werk voort en analyseerde met name Stonehenge. De megalieten dienden volgens Hawkins als oriëntatiepunten om niet alleen Midzomer, Midwinter en de equinoxen (Lente-evening en Herfst-evening) vast te stellen, maar tevens de maan bij al deze punten te meten en zons- en maansverduisteringen te voorspellen. Voor de steencirkel van Callenish, op de Hebriden, stelde Hawkins een vergelijkbaar schema op¹⁴. Van andere steencirkels, megalitische heuvels en langgraven is eveneens bekend dat ze op zon of maan georiënteerd zijn. Zo is vastgesteld dat bij Newgrange, een ganggraf

dat omstreeks 3200 v.Chr. werd gebouwd in Ierland, de zon alleen bij zonsopgang met Midwinter, door een smalle sleuf boven de ingang, in het binnenste van de heuvel kan schijnen¹⁵.

De steencirkel van Stonehenge was vermoedelijk een van de eerste zonnekalenders

De oudste kalenders van de historische tijd zijn waarschijnlijk ontworpen met het doel de verschillende maanfasen in een systeem onder te brengen. De periode van een nieuwe maan tot de volgende nieuwe maan wordt een lunatie of synodische maand genoemd. Een lunatie duurt 29,530588 dagen en gewoonlijk stelde men de duur van de verschillende manen op afwisselend 29 en 30 dagen. Twaalf lunaties vormen een maankalender van 354 dagen - te kort voor het zonnejaar van ong. 365,25 dagen. Dertien lunaties daarentegen bestrijken 383,5 dagen - wat weer te lang is. Een voorbeeld van een zuivere maankalender met 12 lunaties is de Islamitische kalender. Beginpunt van de kalender is de Hidjira, de dag dat de profeet Mohammed van Mekka naar Medina vluchtte, volgens de gewone jaartelling 20 september van het jaar 622. Elk jaar verschuift het Islamitische nieuwjaar 11 dagen en komt na ruim 32 jaar weer op hetzelfde punt uit. Alle maanden kunnen dus op alle data van het zonnejaar vallen.

Vanaf de oudste maankalenders die zijn ontworpen, hebben diverse volkeren geprobeerd een aansluiting te vinden tussen de maankalender en het zonnejaar. In wezen komen de meeste oplossingen erop neer dat men 12 lunaties periodiek uitbreidt met een dertiende maand. Dit toevoegen van een extra maand noemt men intercalatie. In dat geval spreekt men strikt genomen niet meer van een

maankalender, maar van een *lunisolaire kalender*. Waarschijnlijk hadden de Soemeriërs zo'n 5000 jaar geleden al een primitieve lunisolaire kalender ontwikkeld, maar het zou nog vele eeuwen duren voordat de procedure enigszins gestandaardiseerd werd. Het jaar werd door de Soemeriërs ingedeeld in een lichte helft, die begon met de Voorjaarsequinox, en een donkere helft, die begon met de Herfstequinox. Om in de pas te blijven met het zonnejaar werd af en toe een dertiende maand ingelast, maar op welke gronden is niet bekend. De Babyloniërs en later de Assyriërs namen de Soemerische kalender over en brachten een aantal verbeteringen aan. In de 18e eeuw v.Chr. werd de maankalender van de heilige stad Nippoer voor het hele Babylonische rijk voorgeschreven. Elk jaar begon voortaan op de eerste dag van de maand *Nisanoe*, die rond de Voorjaarsequinox viel. De namen die voordien aan de maanden waren gegeven, varieerden van stad tot stad en binnen dezelfde stad konden ook nog varianten optreden, doordat bepaalde groepen, bijv. voor het schaapscheren in een bepaalde maand, een eigen naam voor de betreffende maand hadden. Na de standaardisatie van de namen ontwikkelde zich de gewoonte om de nieuwe maan na de Voorjaarsequinox als Nisanoe te beschouwen en een extra maand in te lassen zodra daar teveel van afgeweken werd.

Steencirkel van Castlerigg, ten oosten van Keswick in de Midlands,
Zuid-Engeland.

De extra maand, die door de Babyloniërs *Iti Diriq* werd genoemd, werd eeuwenlang ingevoegd als een bepaalde heerser daar opdracht toe gaf. Iti Diriq was geen afzonderlijke maand, maar een herhaling van een andere maand. Soms werd daartoe de zesde maand, *Oeloeloe*, herhaald, soms de twaalfde, *Addaroe*, waaruit afgeleid kan worden dat het jaar in verschillende tijden beschouwd werd te beginnen met de Voorjaarsequinox of met de Herfstequinox¹⁶. De Babylonische kalender werd tijdens hun ballingschap door de Joden overgenomen en is in die vorm tot de dag van vandaag bewaard gebleven.

Restanten van altaren in Gigantiatempel op Gozo (Malta), 3000 v.Chr. De ronde vormen van de tempels op Malta vertegenwoordigen waarschijnlijk het lichaam van de Moedergodin.

In 383 v.Chr., toen Babylonië geregeerd werd door de Perzische koning Artaxerxes, voerde de astronoom Kidinnoe een systeem in om de maankalender nog beter op het zonnejaar aan te laten sluiten. In 432 v.Chr. was een soortgelijk systeem al ontwikkeld door de Griekse astronoom Meton en het heet daarom de *Cyclus van Meton*, hoewel mogelijk is dat de Babyloniërs veel eerder zelfstandig dit systeem hebben uitgewerkt. De Cyclus van Meton houdt in dat men in een periode van 19 jaar 12 keer een cyclus van 12 manen neemt en 7 keer een cyclus van 13 manen. De Griekse stadstaten hebben de Cyclus van Meton niet

ingevoerd en bleven elk op hun eigen wijze naar willekeur extra maanden invoegen. De Atheense kalender begon met *Hekatombaion*, de laatste nieuwe maan vóór Midzomer, waarna 11 maanden van 29 of 30 dagen volgden. Als een dertiende maand werd ingelast, werd hiervoor meestal de zesde maand, *Poseideon*, herhaald, al lijkt hiervoor geen vaste regel bestaan te hebben¹⁷. De Grieken vierden geen nieuwjaar en hadden hun religieuze feesten volgens de maankalender ingedeeld. Zo werden de *Eleusische Mysteriën* gehouden van 15-20 *Boedromion*, de derde maand.

In China was in de 14e eeuw v.Chr. al bekend dat het zonnejaar 365,25 dagen telde en een lunatie werd gesteld op 29,53 dagen. In 104 v.Chr., mogelijk veel eerder, gebruikten de Chinezen een lunisolaire kalender die overeenkwam met de Babylonische. Maanden begonnen met de nieuwe maan, d.w.z. de eerste zichtbare tekenen van de maansikkel, wat 1 tot 2 dagen na de astronomische nieuwe maan kan zijn. In een cyclus van 19 jaar, *Chang* genaamd, werd 7 keer een extra maand ingevoegd. Daartoe werd de twaalfde maand in een cyclus herhaald.

De nauwkeurigheid van berekeningen uit de oudheid is soms verbijsterend. De Babylonische astronoom Naboeeri' Annoe, die in de derde eeuw v.Chr. leefde, berekende dat lunaties gemiddeld 29,530641 dagen duren, terwijl Kidinnoe op 29,530594 uitkwam.

Andere systemen dan lunaties om kalenders mee te vormen zijn eveneens bekend. Zo rekenden de Egyptenaren meer dan 3000 jaar, tot na het begin van onze jaartelling, met 12 maanden van 30 dagen, plus vijf extra dagen, maar ze hadden ook een maankalender, die ouder was en tot het eind van het Egyptische rijk in gebruik is gebleven. Ironisch genoeg werd de plaats van de maancyclus bepaald door het opkomen van de zon bij de ster Sirius en zodoende liep de maancyclus vrijwel gelijk aan het zonnejaar, terwijl de zonnekalender per jaar 6 uur te kort was en daarom in $4 \times 365 = 1460$ jaar alle seizoenen doorliep. Om dit op te vangen ontwierpen de Egyptenaren een derde kalender, die strikt aan het zonnejaar gekoppeld was en uitsluitend een administratieve functie had.

De Maya's en Azteken gebruikten, net als andere Indianen in Midden-Amerika, een rituele kalender met 13 maanden van 20 dagen en een zonnejaar van 365 dagen, namelijk 18 maanden van 20 dagen plus 5 extra dagen. Eens in de 52 jaar liepen beide kalenders synchroon en deze periode werd als een 'Grote Ronde' geteld. De Maya's hielden net als de Azteken wel lunaties bij in hun administratie, maar de rituele kalender in Midden-Amerika was gebaseerd op periodes van 20 dagen, die niets met maan of zon te doen hadden.

Dat de Kelten een maankalender hadden die was gebaseerd op lunaties staat vast, maar omdat de Kelten hun kennis mondeling doorgaven en, afgezien van het *Ogham-alfabet* (zie hoofdstuk 4), geen schrift kenden, is weinig over hun kalender bekend. Caesar en Plinius verwijzen er slechts zijdelings naar. De

belangrijkste informatiebron in deze is de zgn. *Coligny-kalender*, een bronzen plaat, die, in stukken gebroken, in 1897 in Coligny bij Bourg-en-Bresse in Gallië is gevonden. De plaat is waarschijnlijk in de tijd van Augustus, net vóór onze jaartelling, gemaakt, en beschrijft met Romeinse letters en cijfers, maar in de Gallisch Keltische taal, een methode om lunaties op het zonnejaar te laten aansluiten.

1 Samon	30	7 Giamon	29
2 Dumann	29	8 Simivisonn	30
3 Riuros	30	9 Equos	29
4 Anagantios	29	10 Elembiv	29
5 Ogron	30	11 Edrin	30
6 Cutios	30	12 Cantlos	29

Tabel 2.1. De twaalf maanden van de Coligny-kalender
Naar A. en B. Rees, *Celtic Heritage*, p 86-87.

De kalender beschrijft 12 verschillende maanden, 6 van 29 en 6 van 30 dagen, in totaal 354 dagen. Elke 2½ jaar wordt aan het begin van de cyclus een extra maand van 30 dagen toegevoegd. Het jaar komt daarmee op 366 dagen. In vijf jaar zijn dat 62 maanden. De Kelten realiseerden zich kennelijk dat dit te lang was, want in 30 jaar werd 5 keer een cyclus van 62 maanden gebruikt en 1 keer een cyclus van 61 maanden, waarmee het jaar op 365 dagen uitkomt. Het is mogelijk dat nog nadere correcties werden toegepast.

De Keltische maanden van 29 en 30 dagen zijn duidelijk gebaseerd op lunaties, maar 29,5 is niet precies gelijk aan 29,530588, dus als men zich strikt aan de kalender houdt, gaat deze al snel uit de pas lopen met de maanstanden. De nieuwe maan zal elke maand ruim 44 minuten later plaatsvinden. Het is bekend dat de kalender van verschillende Griekse steden hierdoor niet meer gelijk liep met de maanstanden. Er zijn echter sterke aanwijzingen dat de Kelten, net als de Babyloniërs, Joden en vele anderen, wel degelijk hun maanden begonnen met de nieuwe maan. De maanden in de Coligny-kalender zijn strikt gescheiden in een eerste helft van 15 dagen en een tweede helft van 14 of 15 dagen, al naargelang de maand 29 of 30 dagen telde. Tussen deze helften stond 'ATENOVX', wat zowel 'vernieuwing' als 'terugkeer van de nacht' kan betekenen. Hieruit is door sommigen opgemaakt dat de Keltische maanden met de nieuwe maan begonnen, terwijl anderen juist concludeerden dat de volle maan het beginpunt was. Aangezien het Keltische jaar opende met de donkere helft en de dag met zonsondergang lijkt het meest aannemelijk dat de maanden begonnen en eindigden met de nieuwe maan¹⁸.

De eerste maand van de Coligny-kalender heet *Samon*. Alwyn en Brinley Rees stellen dat er een verband bestaat met Samhain, het begin van het Keltische jaar, gevierd op 31 oktober (zie hoofdstuk 5), en dat Samon dus de eerste wintermaand van de Kelten was. Samhain zou dan oorspronkelijk geen vaste datum in het zonnejaar zijn geweest, maar verbonden zijn met de maankalender, als volle maan van de maand Samon. Hetzelfde zou dan gelden voor Beltane, gevierd op 30 april, maar oorspronkelijk de volle maan van *Giamon*, de zevende maand in de maankalender. Op zich is dit een zeer aannemelijke verklaring. Beschavingen die een maankalender hadden, koppelden religieuze feestdagen aan de maankalender, niet aan het zonnejaar. Alleen lijken 31 oktober en 30 april wat vreemde ankerpunten voor een maankalender. Midwinter, Midzomer en de beide equinoxen zijn door vele beschavingen gebruikt als momenten om een manencyclus te beginnen, maar die liggen tever van beide Keltische feesten verwijderd. Toch denk ik dat Samhain wel degelijk met de Herfstequinox is verbonden. De Coligny-kalender is ook hier de sleutel.

Volgens de Coligny-kalender begon elke cyclus van $2\frac{1}{2}$ jaar met een intercalaire maand. Twaalf van deze cycli vormden een grote cyclus van 30 jaar. Stel dat men de eerste cyclus begon met de nieuwe maan na de Herfstequinox. Dat was dan de intercalaire maand van 30 dagen, die op zijn vroegst tussen 22 september en 22 oktober van onze kalender kon vallen. De eerste maand van de gewone cyclus, Samon, viel dan tussen 22 oktober en 21 november. De volle maan van Samon viel dan rond 6 november. Een jaar later, oftewel 12 lunaties = 354 dagen later, viel Samon 11 dagen eerder, namelijk van 11 oktober tot 10 november. De volle maan viel op 26 oktober. Een jaar later viel de volle maan van Samon op 15 oktober, maar halverwege de derde cyclus, tussen Cutios en Giamon, werd voor de tweede keer een intercalaire maand ingevoegd, zodat de volle maan van Samon in het vierde jaar op 14 november zou vallen. In het vijfde jaar zou dit 3 november zijn, in het zesde jaar 23 oktober. Zo blijft de volle maan van Samon gedurende de gehele cyclus van 30 jaar rond eind oktober heen en weer schuiven. Het lijkt aanemelijk dat Samhain bij de overgang van de Keltische maankalender naar de Romeins-Christelijke zonnecalender is gewijzigd van een jaarlijks verschuivende naar een vaste datum. Hetzelfde geldt voor de andere drie belangrijkste Keltische feesten: Imbolc, Beltane en Lammas. Imbolc was de volle maan van Anagantron, de vierde maand, Beltane de volle maan van Giamon, de zevende maand, en Lammas de volle maan van Elombiv, de tiende maand.

Voor de Kelten was de tweedeling van het jaar in een lichte en een donkere helft belangrijk. Het feit dat beurtelings rond Samhain (Samon) en rond Beltane (Giamos) een extra maand werd ingevoegd, bewijst dat beide min of meer gelijkwaardige beginpunten waren. Kennelijk vonden de Kelten de volle maan na de herfstequinox te vroeg als beginpunt voor de donkere helft en schoven daarom de intercalaire maand tussen Herfstequinox en Samon, de eerste maand van de

rituele kalender.

Midzomer en Midwinter worden gewoonlijk als van oorsprong Germaanse feesten beschouwd, maar voor vele volkeren in de Steentijd waren dit belangrijke momenten en vele maankalenders begonnen met de nieuwe maan na Midwinter, Midzomer of een van beide equinoxen. Er zijn sterke aanwijzingen dat door de Germanen niet Midwinter en Midzomer gevierd werden, maar de volle of nieuwe maan na de zonnwende¹⁹.

De mensheid heeft vanaf de Steentijd haar religies gestructureerd door zich zowel op de maan als op de zon te richten. De maan speelde een cruciale rol en religieuze feesten werden daarom meestal verbonden aan een bepaalde maanfase, bijvoorbeeld de volle maan, maar tegelijk werd elke maan volgens een bepaald systeem gekoppeld aan het zonnejaar. De lunisolaire kalender, waarbij lunaties de maanden zijn, die elkaar in een cyclus van 12 en een cyclus van 13 afwisselen, is daarvoor een ideaal hulpmiddel.

Onze eigen dagentelling is gebaseerd op de Romeinse kalender. Volgens de overlevering heeft Romulus, de stichter van Rome, een kalender ontworpen van 10 maanden, die met maart begon en met december eindigde. De maanden *Ianuarius* en *Februarius* zouden omstreeks 700 v.Chr. door Numa Pompilius, de tweede koning van Rome, zijn toegevoegd, maar maart bleef het begin van het jaar. Daarom kregen juli t/m december de Latijnse namen Vijfde (Quintilis), Zesde (Sextilis), Zevende (September), Achtste (October), Negende (November) en Tiende (December). Vrijwel zeker is de Romeinse tijdrekening voortgekomen uit een lunisolaire kalender die begon met de nieuwe maan na de Voorjaarsequinox²⁰. Het jaar bestond uit 12 lunaties en op gezette tijden werd aan het eind van dit jaar een dertiende maand toegevoegd om de kalender met het zonnejaar in de pas te laten lopen. Idus, in het midden van elke maand, moet oorspronkelijk de volle maan zijn geweest. Tot zover volgde de Romeinse kalender het normale patroon van een lunisolaire kalender, maar een opeenvolgende reeks van wijzigingen maakte deze oorsprong vrijwel onherkenbaar. De maanden duurden tussen de 29 en 31 dagen, zodat ze niet langer met lunaties overeenkwamen. Als een extra maand werd ingevoegd, werd daarvoor de maand Februarius ingekort tot 23 of 24 dagen, waarna een periode van 27 dagen, genaamd Intercalaris of Mercedonius, volgde. Onze gewoonte om schrikkeldagen op de maand februari te laten volgen is hiervan afgeleid.

Als we ervan uitgaan dat kalenders door de mensheid zijn uitgevonden om de cyclus van zowel de maan als de zon in een systeem onder te brengen, dan is de Romeinse kalender in beide opzichten volledig tekort geschoten. Door de lengte van de maanden te veranderen waren de maanden niet langer gekoppeld aan de stand van de maan, maar ook de koppeling aan het zonnejaar faalde. Het Romeinse jaar duurde gemiddeld 366,25 dagen, maar intercalaties werden vaak tamelijk willekeurig toegepast, waardoor de Voorjaarsequinox in de tijd van

Julius Caesar medio mei viel. De zgn. Juliaanse Kalender corrigeerde dit in 46 v.Chr., gaf de maanden hun huidige lengte en stelde het jaar op 365,25 dagen. Dit was iets te lang voor het jaar van 365,242199 dagen (in de astronomie een tropisch jaar genoemd, waarin de zon op hetzelfde punt terugkeert) en elke anderhalve eeuw verschoof de kalender een dag. Volgens de Juliaanse Kalender was 25 december het Wintersolstitium en 25 maart de Voorjaarsequinox. Op het *Concilie van Nicaea* in 325 kwamen een kleine 300 bisschoppen bij elkaar om het tijdstip van de paasviering te regelen. Daarover bereikten ze geen overeenstemming, maar wel waren ze het erover eens dat het tijdstip van de Voorjaarsequinox, door Julius Caesar op 25 maart gesteld, door het te lange jaar inmiddels was verschoven naar 21 maart en daarom beter op die datum kon worden gezet.

Niemand stoorde zich aan de conclusies van het concilie en bleef het Lentefeest gewoon op 25 maart vieren. Intussen schoof de Voorjaarsequinox steeds verder naar voren en tegen het eind van de zestiende eeuw viel dit op 11 maart. Paus Gregorius XIII besliste dat op 4 oktober 1582 direct 15 oktober zou volgen en dat eeuwjaren die niet deelbaar waren door 400 geen schrikkeljaar zouden zijn. Op die manier richtte de van oorsprong Romeinse kalender zich steeds minder op de maan en steeds nauwkeuriger op de zon.

Natuurlijk had de kalender geen 11, maar 15 dagen opgeschoven moeten worden. Dan was de Voorjaarsequinox weer op 25 maart gevallen, de datum waarop hij meer dan 1600 jaar lang was gevierd. De geleerde commissie onder leiding van Paus Gregorius wist dat ook wel, maar, zei men, op het Concilie van Nicea was beslist dat de Voorjaarsequinox op 21 maart viel en daar zou het nu voortaan op blijven staan. De ware bedoeling van de kerkleiders was de datum van de verschillende heidense Jaarfeesten los te koppelen van de daaraan gehechte Christelijke feesten. Als de Voorjaarsequinox op 21 maart viel, zou Midwinter op 21 december vallen en niet langer op het Kerstfeest, dat op 25 december bleef staan. Op dezelfde manier werd Midzomer losgekoppeld van het Sint-Jansfeest. In het boek *De Acht Jaarfeesten*, dat ik met Joke samen heb geschreven, gaan we dieper op dit onderwerp in.

Al in 153 v.Chr. werd door de Romeinen het begin van het jaar voor handelsdoeleinden verplaatst van de Voorjaarsequinox naar de eerste januari, al werd de lente in het Christendom nog lang gebruikt als begin van het jaar. Men refereerde dan aan de aankondiging aan Maria dat ze zwanger was van de Heilige Geest. Deze *Boodschaps-* of *Annuciatiestijl* is tot de zestiende eeuw in grote delen van Europa in gebruik geweest. In andere streken werd Kerstmis of Pasen als het begin van het jaar gezien. De keuze van de jaartijl werd vaak ingegeven door politieke motieven. Zo weigerden vele Protestantse landen de als Katholiek beschouwde Gregoriaanse Kalender over te nemen. In de Katholieke stad Groningen werd in 1583 de Gregoriaanse kalender ingevoerd en de eerste tien

dagen van maart overgeslagen. Toen de Staten Groningen veroverden, voerden ze de Juliaanse kalender weer in en volgde 10 november op 19 november 1594. In 1700 gingen ook de Staten van Holland over op de Gregoriaanse kalender en kon Groningen de eerste 11 dagen van januari 1701 weer overslaan. Rond 1700 werd 1 januari in Europa vrij algemeen als begin van het jaar beschouwd, maar de Gregoriaanse kalender werd in Engeland pas ingevoerd in 1752 en tot die tijd was de Voorjaarsequinox het begin van het jaar. Zweden nam de Gregoriaanse kalender over in 1753, Japan in 1873. De meeste landen die nog een afwijkende kalender hadden volgden in de loop van de twintigste eeuw.

3 EEN MAANKALENDER VOOR DEZE TIJD

In 1979 inventariseerde Margot Adler voor haar boek *Drawing down the Moon* de verspreiding van 'Heksen, Druïden, Godin-aanbidders en andere Heidenen' in de Verenigde Staten en verbaasde zich over de veelheid en verscheidenheid aan groepen die ze vond. Als ze dezelfde studie een kwart eeuw eerder had gedaan, zou ze geen van deze groepen aangetroffen hebben. In 1954, toen Gerald Gardner zijn boek *Witchcraft Today* publiceerde, waren er in Engeland, in Europa of in de Verenigde Staten geen groepen die er ronduit voor uitkwamen Heks of Heiden te zijn. Weinig mensen dachten na over de betekenis die de Godin tot in het nabije verleden had gehad. Gardner beweerde in *Witchcraft today* en later in *The meaning of Witchcraft* een oeroude traditie te hebben blootgelegd, een traditie die hij 'Witchcraft' noemde en die bestond uit het vieren van acht over het jaar verspreide feesten die hij Sabbats noemde. Bovendien werden de volle manen, door Gardner *Esbats* genoemd, in Covens of heksengroepen gevierd. In de loop der jaren werd duidelijk dat de teksten die Gardner in zijn rituelen gebruikte allerminst eeuwenoud waren en grotendeels bijeengeraapt uit tamelijk recente bronnen, zoals de boeken van Aleister Crowley²¹, maar toch kan de betekenis van Gardner voor de opleving van het Paganisme, zoals Heidendom meestal genoemd wordt, moeilijk overschat worden. In de zeventiger jaren nam de belangstelling voor het occulte en de vóór-Christelijke religies sterk toe en steeds meer mensen voelden de behoefte hun religieuze gevoelens op een Paganistische manier te uiten. Het aantal Covens, waarin een of andere vorm van Hekserij bedreven werd, groeide met het jaar, en veel varianten zijn te herleiden tot Gardneriaanse rituelen. Ook feministisch getinte groepen, zoals die zijn voortgekomen uit de Covens van Starhawk, Z. Budapest en anderen, hebben veel te danken aan Gardner en natuurlijk aan Doreen Valiente, met wie Gardner zijn rituelen uitwerkte.

Naast de personen die zich bij een Coven aansluiten en zich Heks of Wicca noemen, zijn er veel mensen die meer of minder regelmatig bij elkaar komen en rituelen voor de Jaarfeesten houden of de volle manen vieren. Ook zij hebben vaak meer van Gardner overgenomen dan ze zich realiseren of willen toegeven. Voor al deze personen geldt dat maanfasen voor hen een belangrijk gegeven zijn, maar meestal moeten ze volstaan met het opzoeken van de maanfase in een almanak, zodat ze weten wanneer ze 'de volle maan' kunnen vieren, omdat er over de afzonderlijke manen niet veel te vinden is. Datzelfde geldt voor degenen die zich voor zaaien en oogsten naar de maan richten. De *biologisch-dynamische landbouw*, die uit de antroposofie van Rudolf Steiner is ontwikkeld, richt zich naar de maanfasen, maar onderscheidt geen dertien verschillende manen. Mellie Uyldert beschrijft in haar boek *Plantenzielen* zeer gedetailleerd welke maanfase

het best geschikt is voor zaaien, verplanten, oogsten, kappen, snoeien, etc. maar geeft geen afzonderlijke manen. In plaats daarvan koppelt ze de manen aan het teken van de dierenriem waarin de betreffende maan loopt²². Daarmee is ze van de maankalender stilzwijgend overgestapt naar het zonnejaar, een onnauwkeurigheid die, zoals ik hieronder uiteen zal zetten, eerder regel dan uitzondering is.

Door alle hierboven omschreven groepen en personen wordt de behoefte aan een maankalender gevoeld. Vanuit de feministisch-spirituele hoek is de maan vanaf het begin het belangrijkste wapen in de strijd tegen een door Christelijke mannen beheerste wereld geweest. Een vroege poging een maankalender op te stellen werd in 1976 gedaan door Hallie Inglehart in *Moon, Moon*, een verzameling artikelen over de invloed van de maan onder redactie van Anne Kent Rush, maar haar 'Solar-Lunar Calendar' bleef steken in een tamelijk willekeurige opsomming van 12 maancycli van 29 februari 1976 tot 17 februari 1977, waarbij elke maan met de naam van een Griekse, Romeinse of Babylonische Godin werd opgesierd. Verschillende dagen kregen feesten toegewezen -zo werd 17 maart het Feest van Ishtar- maar op grond waarvan ze deze dag koos, werd niet uitgelegd. Evenmin werd aangegeven hoe de maankalender voor andere jaren moest worden berekend, wat het geheel tamelijk onbruikbaar maakt.

Deel van de steencirkel van Avebury in Wiltshire, Zuid-Engeland. Aan de steencirkel, met een doorsnede van gemiddeld 450 meter, is volgens archeologen tussen 3500 en 2000 v.Chr. gebouwd om hem steeds verder uit te breiden en te vervolmaken. Door sommige wetenschappers worden dergelijke steencirkels gezien als een kalender om de loop van zon en maan door het jaar heen vast te leggen.

Tegen het eind van de tachtiger jaren werden de eerste serieuze maankalenders gepubliceerd en elk jaar wordt een groter aantal op de markt gebracht, maar wie deze publicaties goed bekijkt, ziet dat het gewoonlijk geen maankalenders zijn omdat ze zijn gebaseerd op het zonnejaar en niet op maanfasen. Zo is Diane Stein's *Goddess Book of Days* een poging alle dagen van onze gewone kalender te voorzien van een feest of Godin, afkomstig uit beschavingen die een maankalender gebruikten. Diane Stein geeft dit gemis in haar voorwoord ronduit toe en zegt dat het feest van Kwan Yin, dat ze op 8 februari plaatst, eigenlijk de tweede nieuwe maan na het Wintersolstitium is, maar dat Kwan Yin wel liever op een verkeerde dag herdacht zal willen worden dan helemaal niet. De toewijzing van Godinnen, Goden en Maanfeesten aan data in onze zonnekalender is gemakkelijk, maar misleidend.

In *The Grandmother of Time* wijst Zsuzsanna E. Budapest de dagen van ons jaar op dezelfde wijze als Diane Stein toe aan feesten die in maankalenders thuishoren. Zo noemt ze 18 mei het Feest van Pan en 22 april het Feest van Ishtar. In 1991 verscheen een vervolg hierop, *Grandmother Moon*, waarin ze 13 manen beschrijft, die ze lunaties noemt, en waarin ze uitlegt dat de maan onze eerste klok was en dat degenen die de beschaving van de Godin door hun eigen religie verdrongen tevens de maan vervingen door de zon en Maanfeesten in Zonnefeesten veranderden²³. Dat is evenzeer van toepassing op haar eigen boek *The Grandmother of Time* en dat geeft ze ook toe, maar nu belooft ze de feesten te laten zien zoals ze echt waren, als 'heilige maanfeesten'. Helaas maakt *Grandmother Moon* dit in geen enkel opzicht waar. Voor elk van haar dertien manen, behalve de laatste, geeft ze twee maanden in het jaar waarin de betreffende maan kan vallen. De dertiende maan wordt 'tussen de jaren' genoemd. Dit systeem lijkt op een lunisolaire kalender met 12 lunaties en af en toe een dertiende, maar er wordt niet verteld wanneer en hoe een intercalatie plaatsvindt. Dat is ook niet wat Z. Budapest voor ogen heeft want elk van haar manen koppelt ze aan een teken van de dierenriem. De zgn. maankalender is daarmee teruggebracht tot een zonnekalender, waarin het zonnejaar is ingedeeld in 12 zonnetekens. Voor de dertiende maan heeft ze dan ook geen zonneteken voorradig en ze zegt dat iedereen daar zijn eigen zonneteken voor gebruiken mag. Wie denkt dat de dertiende maan, die ze 'Blue Moon' noemt, eens in de paar jaar op de twaalfde maan volgt, heeft het echter mis, want 'als er meer dan één volle maan in een maand is, noemen we dit een Blue Moon.'²⁴ Voor de volledigheid geef ik hier Z. Budapest's indeling, waarbij de twee maanden die ze aan elke maan koppelt zijn vervangen door de periode van het hiermee verbonden zonneteken:

1	Cold Moon	steenbok	23 dec-19 jan
2	Quickening Moon	waterman	20 jan-19 feb
3	Storm Moon	vissen	20 feb-21 mrt
4	Wind Moon	ram	22 mrt-20 apr
5	Flower Moon	stier	21 apr-21 mei
6	Strong Sun Moon	tweelingen	22 mei-22 jun
7	Blessing Moon	kreeft	23 jun-23 jul
8	Corn Moon	leeuw	24 jul-23 aug
9	Harvest Moon	maagd	24 aug-23 sep
10	Blood Moon	weegschaal	24 sep-23 okt
11	Mourning Moon	schorpioen	24 okt-22 nov
12	Long Nights Moon	boogschutter	23 nov-22 dec
13	Blue Moon	'tussen de jaren'	

Tabel 3.1. De dertien manen van Z.Budapest

Duidelijk is dat grote groepen mensen behoefte hebben aan een maankalender, maar even zonneklaar is dat veel hedendaagse maankalenders niet deugen omdat ze op het zonnejaar zijn geënt en weinig of niets met maanfasen te maken hebben. Een kalender die is gebaseerd op maanfasen heeft maanden van gemiddeld 29,530588 dagen, ook wel lunaties geheten. Elke andere tijdsduur laat een maankalender al snel ontsporen. Veel recente, met name Engelstalige publicaties over maankalenders gaan uit van maanden van 28 dagen, waarbij de auteurs terloops vertellen dat lunaties 'eigenlijk' anderhalve dag langer duren, maar toch blijven ze spreken over een maankalender en 'lunar months' of 'lunations'. Zo geeft Helena Paterson haar boek de veelbelovende titel *The Celtic Lunar Zodiac - how to interpret your moon sign*, maar ze rekent met 12 'maanden' (months) van 28 dagen, beginnend met 24 december, en 1 'maand' van 29 dagen, in totaal 365 dagen. Deze 13 'maanden' vergelijkt ze met de 12 zonnetekens, waarbij de meeste 'maanden' twee tekens bestrijken, omdat delen van de 'maand' in beide tekens vallen. Zo valt haar derde 'maand', 18 februari-17 maart, deels in waterman, deels in vissen. De 'moon signs' die Helena Paterson beschrijft zijn niets anders dan een combinatie van de twee betreffende zonnetekens en hebben weinig of niets met de maan te maken.

In *Year of Moons, Season of Trees* gebruikt Pattalee Glass-Koentop dezelfde maanden van 28 dagen om haar 'jaar van manen' te vullen. Zo zijn er meer voorbeelden te noemen die allemaal te herleiden zijn tot de theorie die Robert Graves in *The White Goddess* uitwerkte dat de Druïden gerekend zouden hebben met maanden van 28 dagen. Deze maand noemde Graves de 'ongeschreven Britse maan-maand van 28 dagen'²⁵. Dit zou de Engelse uitdrukking 'een jaar en een

dag' verklaren, want $13 \times 28 + 1 = 365$.

De argumenten waarop Graves zijn maanden van 28 dagen baseert zijn deels bijzonder zwak, deels onjuist. De Kelten en de Druïden gebruikten een maankalender, zoals Julius Caesar en Plinius beiden bevestigen, maar, stelt Graves, ze hebben geen van beiden de maandperiode gedefinieerd, dus het hoeft geen lunatie te zijn. Graves erkent dat de Coligny-kalender lunaties beschrijft, maar stelt dat deze kalender niet door de Druïden gebruikt werd en beschouwd moet worden als een poging de inheemse religie te Romaniseren. Een periode van 28 dagen, stelt Graves verder, is een 'echte maan-maand' omdat de maan in 28 dagen om de zon draait en omdat de menstruatie-cyclus van vrouwen normaal gesproken 28 dagen betreft. Hiermee stapelt hij fout op fout. Dat de Romeinen, die zelf niet met lunaties werkten, een ander volk zouden 'Romaniseren' door de inheemse kalender op lunaties af te stemmen, is zeer onwaarschijnlijk. Eerder zouden de Romeinen geprobeerd hebben een lunisolaire kalender te veranderen in een jaar van 365 dagen, zoals Graves doet.

In een voetnoot relativeert Graves zijn opmerking over de 'normale' menstruatiecyclus van 28 dagen en stelt dat deze kan variëren van 21 tot 35 dagen, maar ook zijn opmerking over de omlooptijd van de maan is onjuist. Deze periode, die in de astronomie een 'siderische maand' wordt genoemd, duurt 27 dagen, 7 uur, 43 minuten en 11,5 seconden²⁶. Bovendien houdt het volgen van de siderische maand in dat er geen verband is tussen maanfasen en maanden.

Onjuist is ook Graves' opmerking dat Plinius en Caesar niet over lunaties gesproken zouden hebben. Caesar heeft duidelijk geschreven dat de Kelten hun maanden met de donkere periode begonnen, terwijl Plinius meldde dat de Druïden de maretak op de zesde dag van de maancyclus plukten, omdat de maan dan zeer krachtig zou zijn. Beide opmerkingen wijzen erop dat de Druïden met maanfasen werkten en niet met periodes van 28 dagen.

De uitdrukking 'a year and a day' bewijst allerm minst dat 13 maanden en een dag een jaar vormden. In de traditional *All around my hat* wordt gesproken over 'twelve months and a day', niet over 13 maanden. Waarschijnlijk heeft het eerder te maken met de Keltische gewoonte de dag bij het vallen van de avond te beginnen. Als deze vooravond wordt meegeteld, ontstaat ook een jaar en een dag. Het kan ook een overblijfsel zijn van de Romeinse manier van tellen waarbij de eerste en laatste dag werden meegerekend. Een periode van twee weken werd door Romeinen aangegeven als 'vijftien dagen', wat nog in het Franse 'quinze jours' terug te vinden is.

Er is geen enkele reden om aan te nemen dat Graves' veronderstelde kalender met maanden van 28 dagen op feiten berust en ik zou er niet zo uitgebreid op ingegaan zijn als niet gebleken was dat velen klakkeloos Graves' ideeën overnemen en hun kalender op zijn fouten baseren.

Een kalender met 13 maanden van 28 dagen is in 1849 bedacht door de Franse

filosoof Auguste Comte, de geestelijke vader van het positivisme. Alle traditionele maanden zouden 28 dagen worden en tussen juni en juli zou een nieuwe maand, *Sol* geheten, ingevoegd moeten worden. Na 28 december zou er een extra dag zijn en met schrikkeljaren telde juni 29 dagen. De kalender van Comte, die ook wel wordt aangeduid als 'International Fixed Calender', is nooit ingevoerd.

In *The White Goddess* koppelt Graves zijn kalender aan het Keltische bomenalfabet. Als we de maanden van 28 dagen vervangen door lunaties lijkt het bomenalfabet een zeer bruikbaar middel om het karakter van de verschillende manen te bepalen, zoals ik in hoofdstuk 4 zal uitwerken.

Om de verschillende maanfasen tot hun recht te laten komen, is het nodig uit te gaan van lunaties, de periode van een nieuwe maan tot de volgende nieuwe maan. Om de maankalender op het zonnejaar te laten aansluiten dienen 12 lunaties periodiek aangevuld te worden met een dertiende. Dit sluit rechtstreeks aan bij lunisolaire kalenders die gedurende millennia over de gehele aarde gebruikt zijn. Beslissingsmomenten zijn nog wanneer de manencyclus begint, hoe de manen heten en wanneer een dertiende maand moet worden toegevoegd. Pas daarna kan een poging worden gedaan het karakter van elke afzonderlijke maan te bepalen.

Op dit punt is het nuttig te wijzen op het verschil tussen *nieuwe maan* en *donkere maan*. In oude culturen was de *nieuwe maan* de eerste zichtbare sikkel van de maan, nadat deze een paar nachten niet zichtbaar was geweest. Vaak waren er priesters of andere functionarissen die hiervoor speciaal op een heuveltop of uitkijktoren gingen staan en op een hoorn bliezen zodra de nieuwe maan gezien werd. Op dat moment, of op de daarop volgende dag, begon de nieuwe maand. Wat in astrologische agenda's en efemeriden als 'nieuwe maan' wordt aangegeven, is iets anders en wel het moment dat de maan zich exact tussen de zon en de aarde bevindt. De maan is dan niet te zien; het is het midden van de nachten dat de maan geheel afwezig is aan de hemel. Om het onderscheid met de zichtbare 'nieuwe maan' duidelijk te maken, noem ik dit, in navolging van sommige astrologen *donkere maan*. Het moment van de donkere maan wordt in moderne efemeriden dus als 'nieuwe maan' aangegeven. Waar ik spreek over de nieuwe maan in oude culturen, gaat het dus over de zichtbare nieuwe maan.

In het verleden is er meestal voor gekozen de *manencyclus* te beginnen met de nieuwe of volle maan na het begin van het zonnejaar en de dertiende maanmaand periodiek aan het eind van de cyclus toe te voegen. Als het jaar begon met de Voorjaarsequinox, gaf de volle maan na de equinox meestal de eerste maand. Als het jaar begon met het Wintersolstitium, was de maancyclus na het solstitium de eerste maand. Invoegen van de extra maand tussen de zesde en zevende maand van de cyclus wijst er gewoonlijk op dat het jaar in het verleden een half jaar eerder begon, bijv. met het Zomersolstitium in plaats van het

Wintersolstitium, of dat beide tijdstippen belangrijk waren als het begin van een halfjaarlijkse periode. Als regel was de intercalaire maand de dertiende van de cyclus.

Wie strikt genomen een Keltische maankalender wil gebruiken, kan deze volgens de voorschriften van de Coligny-kalender beginnen met de tweede maan na de Herfstequinox, door eerst een extra maan in te lassen en dat elke 2½ jaar te herhalen, maar dan dient men wel een aantal correcties toe te passen om de maankalender op het zonnejaar afgestemd te houden omdat de Coligny-kalender zoals gezegd over 30 jaar verspreid gemiddeld op 365 dagen per jaar uitkomt. Een andere mogelijkheid is het jaar te laten beginnen met de vooravond van november, Samhain, een datum die, misschien niet helemaal juist, als het Keltische nieuwjaar wordt gezien. Liz en Colin Murray beginnen hun kalender om die reden met Samhain. In *The Celtic Tree Oracle* baseert Liz zich op het divinatiesysteem van haar overleden echtgenoot Colin en koppelt in navolging van Graves elke maand aan een boom uit het Ogham-alfabet. Ze gaat er echter vanuit dat de Kelten twaalf maanden hadden 'ongeveer gelijk aan de onze, maar met een korte maand van drie dagen aan het eind van oktober'. Enige historische grondslag voor deze bewering wordt niet gegeven.

In *Een jaar en een dag* beschrijft Merlin een lunisolaire kalender met de volgende lunaties:

1 Bloedmaan (of Maan van de Vallende Bladeren)
2 Boommaan (of Bloedmaan)
3 Maan van de Langste Nacht
4 IJsmaan
5 Sneeuwmaan
6 Maan van de Dood
7 Maan van het Ontwaken (of Maan van het opstijgend sap)
8 Grasmaan
9 Zaaimaan
10 Maan van de Roos
11 Maan van het Weerlicht
12 Oogstmaan (of Gerstmaan)
13 Maan van de Jacht (of Kruidenmaan)

Tabel 3.2. De maankalender van Merlin

De maankalender begint met de Bloedmaan, die als de volle maan rond Samhain wordt omschreven. In 19 jaar wordt 7 keer een extra maan, de IJsmaan, ingevoegd. Tot zover een traditionele lunisolaire kalender zoals die al sinds de

Soemeriërs is gebruikt, in dit geval beginnend met het Keltische nieuwjaar. Ongebruikelijk is alleen dat Merlin de vierde maan, de Ijsmaan, laat uitvallen en niet de laatste maan van de cyclus, zoals meestal wordt gedaan. Evenmin voegt Merlin de extra maan toe zoals in de Coligny-kalender wordt aangegeven. Verder koppelt Merlin, zoals ik in het volgende hoofdstuk zal uitleggen, zijn manen in navolging van Graves aan het Keltische bomenalfabet, zij het dat hij lunaties gebruikt en geen periodes van 28 dagen. De eerste boom, de berk, koppelt Merlin net als Graves aan de Maan van de Langste Nacht. Er lijken dus weinig argumenten om de manencyclus rond Samhain te beginnen, behalve dat dit als het Keltische nieuwjaar wordt beschouwd.

No	naam van de maan	periode	volle maan
1	Maan v.d.Langste Nacht	06 dec - 03 feb	21 dec - 19 jan
2	Ijsmaan	04 jan - 04 mrt	19 jan - 18 feb
3	Sneeuwmaan	03 feb - 03 apr	18 feb - 19 mrt
4	Maan van de Dood	04 mrt - 02 mei	19 mrt - 18 apr
5	Maan van het Ontwaken	03 apr - 01 jun	18 apr - 17 mei
6	Grasmaan	02 mei - 30 jun	17 mei - 16 jun
7	Plantmaan	01 jun - 30 jul	16 jun - 15 jul
8	Maan van de Roos	30 jun - 29 aug	15 jul - 14 aug
9	Maan van het Weerlicht	30 jul - 27 sep	14 aug - 12 sep
10	Oogstmaan	29 aug - 27 okt	12 sep - 12 okt
11	Jachtmaan	27 sep - 25 nov	12 okt - 10 nov
12	Bloedmaan	27 okt - 06 dec	10 nov - 10 dec
13	Boommaan	25 nov - 04 jan	10 dec - 21 dec

Tabel 3.3. Vroegste en laatste data van de manen en volle manen

Hoewel er veel voor te zeggen is het jaar te beginnen met de Voorjaarsequinox, zoals in Europa tot de zeventiende eeuw gebruikelijk was, wil ik voorstellen het Wintersolstitium, ook wel genaamd Midwinter of Joel, als beginpunt voor de manencyclus te hanteren. Ons huidige nieuwjaar is hier duidelijk van afgeleid en ook de Germanen begonnen hun jaar met de maancyclus na Joel. Waarschijnlijk is de terugkeer van het licht voor veel mensen een duidelijker breekpunt dan de ingewikkelde Keltische methode die uit de Coligny-kalender blijkt. Verder wil ik voorstellen de manencyclus te beginnen met de eerste volle maan na Midwinter.

De namen van de manen in tabel 3.3 komen in de meeste gevallen overeen met die uit de kalender van Merlin, met dien verstande dat ik met de Maan van de Langste Nacht begin en de laatste maan, de Boommaan, laat uitvallen.

Ervan uitgaande dat de volle Maan van de Langste Nacht het vroegst kan

vallen op 21 december om 0:00 uur, kunnen alle andere tijdstippen hiervan afgeleid worden. Deze volle maan kan uiterlijk 19 januari om 12:44 uur voorkomen. Voor de exacte berekening van de periode waarin elke maan kan vallen verwijs ik naar *Bijlage 1*. Een overzicht van de verschillende maancycli en de volle manen van 2005-2015 is opgenomen in *Bijlage 2*. De betekenis van de verschillende manen zal nader worden toegelicht in hoofdstuk 4, waar de manen worden gekoppeld aan de letters van het Keltische bomenalfabet, en in de hoofdstukken 7-19, waar elke maan afzonderlijk wordt besproken.

4 MAANCYCLUS EN BOMENALFABET

Op de Britse eilanden zijn in 350 inscripties in stenen gevonden, daterend van 300 - 700 n.Chr., geschreven in tekens die bestaan uit rechte of schuine streepjes op een lijn. Dit is het Ogham-alfabet, dat niet bedoeld was om lange teksten mee op te schrijven, maar diende om gedenktekens op te sieren of korte magische teksten weer ter geven. De letters werden aangeduid met de Keltische namen van bomen en struiken waaraan een grote magische kracht werd toegeschreven.

No	letter	ogham	naam	boom/struik
20	I		Ido	taxus
19	E		Edhadh	esp (ratelpopulier)
18	U		Ur	hei
17	O		Onn	steekbrem (gaspeldoorn)
16	A		Ailm	spar
15	R		Ruis	vlier
14	STR		Straif	sleedoorn
13	NG		Ngtal	riet of brem
12	G		Gort	klimop
11	M		Muin	wijnrank
10	Q		Quert	appel
9	C		Coll	hazelaar
8	T		Tinne	hulst
7	D		Duir	eik
6	H		Huath	meidoorn
5	S		Saille	wilg
4	F		Fearn	els
3	N		Nion/Nuinn	es
2	L		Luis	lijsterbes
1	B		Beth	berk

Tabel 4.1. De bomen/struiken van het Ogham-alfabet

*Oude Oghamstenen in Ierland,
gephotografeerd door Maria Broers.
Links omgeving Dunloe Castle.*

Het eerste manuscript waarin het Ogham (spreek uit O-am) wordt beschreven is het zgn. *Book of Ballymote* dat uit de veertiende eeuw dateert²⁷. Elke letter wordt aangeduid door één of meer streepjes onder of boven de balk. Er zijn 15 tekens voor medeklinkers, vijf voor klinkers en nog vijf tekens voor tweeklanken die later zijn toegevoegd en duidelijk van de andere tekens afwijken. Hoewel de inscripties dateren uit de vroeg-Christelijke tijd, moet het Ogham van heidense oorsprong zijn. Elke letter had een bepaalde magische betekenis en door letters achter elkaar te zetten, wilde men niet zozeer woorden en zinnen vormen als wel een inscriptie een bepaalde magische lading geven. Elke letter is in het Iers de beginletter van de naam van een boom of struik en elke boom heeft zijn of haar eigen plaats in de kosmos. Talloze gebruiken, mythen en volksverhalen getuigen hiervan.

In Tabel 4.1. zijn de 15 medeklinkers en 5 klinkers van het Ogham-alfabet volgens de gangbare schrijfwijze van onder naar boven weergegeven, waarbij de later toegevoegde tweeklanken buiten beschouwing zijn gelaten²⁸.

In hoofdstuk 2 heb ik de kalender beschreven die Robert Graves in *The White Goddess* heeft ontwikkeld, bestaande uit 13 'maanden' van 28 dagen, plus een extra dag. Graves koppelt deze 'maanden' tevens aan 13 medeklinkers uit het Ogham-alfabet en krijgt zo wat hij noemt 'a calendar of seasonal tree-magic'²⁹. Ik heb al gewezen op het feit dat maanden van 28 dagen waarschijnlijk nooit ergens gebruikt zijn, maar als we deze periodes, zoals Merlin doet, vervangen door lunaties, biedt het systeem van Graves zeer bruikbare aanknopingspunten³⁰.

Door een aantal schrijvers wordt betwijfeld of het Ogham-alfabet wel ooit aan een kalender is gekoppeld³¹, maar het is in wezen niet belangrijk hoe oud deze traditie is zolang het systeem werkt. Philip Carr-Gomm, de leider van een hedendaagse groep Druïden, stelt zich op het standpunt dat Druïdisme een levende traditie is en dat Graves als hij de boomkalender zelf heeft ontworpen een inspiratie heeft gehad die niet minder waardevol is geweest dan die van anderen, vele eeuwen vóór zijn tijd³². Duidelijk is dat Graves de folklore rondom de bomen niet zelf heeft bedacht en dat de bomen de maanden van de maankalender meer diepte en inhoud geven.

In tabel 4.2. is de door Graves uitgewerkte kalender gegeven. Om het lezen te vergemakkelijken zijn de Oghamletters van boven naar onder gegeven.

Als we de periodes die Graves hanteert, vervangen door lunaties en beginnen met de Maan van de Langste Nacht, kunnen we daaraan de bomen van het Ogham-alfabet koppelen, beginnend met de berk. Tot en met de negende maand komt de maankalender van Merlin overeen met de kalender van Graves. Als tiende maand neemt Merlin echter Quert, de wilde appelboom. Een voor de hand liggende keuze omdat Q de tiende letter van het Ogham-alfabet is. Graves beargumenteert dat de oogst van hazelnoten samenvalt met die van appelen en dat daarom Quert

net zo goed kan worden overgeslagen³³. Wie de mythologische betekenis van de appel vanaf de oudheid kent, zal dit een zeer merkwaardige handelwijze vinden.

No	letter	ogham	naam	begindatum	boom/ struik	Engelse naam
1	B		Beth	24 december	berk	birch
2	L		Luis	21 januari	lijsterbes	rowan
3	N		Nion	18 februari	es	ash
4	F		Fearn	18 maart	els	alder
5	S		Saille	15 april	wilg	willow
6	H		Huath	13 mei	meidoorn	hawthorn
7	D		Duir	10 juni	eik	oak
8	T		Tinne	8 juli	hulst	holly
9	C		Coll	5 augustus	hazelaar	hazel
10	M		Muin	2 september	wijnrank	vine
11	G		Gort	30 september	klimop	ivy
12	NG		Ngtal	28 oktober	riet	reed
13	R		Ruis	25 november	vlier	elder

Tabel 4.2. De bomenkalender van Robert Graves

Dat Merlin Straif, de sleedoorn, neemt voor de elfde maand, is minder vanzelfsprekend omdat het de veertiende letter van het alfabet is. De elfde letter is Muin, de wijnrank. Graves verbindt deze aan zijn tiende maand, 2-29 september, en weliswaar worden de eerste druiven dan geoogst, maar voordat de eerste wijn er is, zijn we gauw een of twee maanden verder, dus er is veel voor te zeggen de elfde maan, de Jachtmaan, waarvan de volle maan kan vallen tussen 12 oktober en 10 november, te koppelen aan de wijnrank.

Volgens de hierboven omschreven methode zijn de eerste elf letters van het Ogham-alfabet gekoppeld aan de eerste elf manen vanaf de Maan van de Langste Nacht. De volgende letter is Gort, de klimop. Graves koppelt deze aan zijn elfde maand, waarvoor ik de wijnrank genomen heb. Merlin koppelt Ruis, de vlier, aan de twaalfde maan, de Bloedmaan en dat lijkt een goede keuze omdat de vlier het beste bij deze maan lijkt te passen, zoals ik in hoofdstuk 18 nader uiteen zal zetten.

Merlin verbindt Ido, de taxus, met de Boommaan en opnieuw kan ik me, zij het met heel andere argumenten, bij deze keuze aansluiten, namelijk omdat het de laatste letter van het originele Ogham-alfabet is en omdat de taxus het karakter van de Boommaan beter dan welke andere boom ook uitdrukt. Voor Merlin is dit niet de laatste maan van zijn kalender en ook niet de maan die uitvalt als er maar twaalf manen zijn. De keuze voor de taxus als laatste boom zal duidelijk worden als de Boommaan in hoofdstuk 19 uitgebreid is besproken. Hiermee is de maankalender als volgt ingevuld:

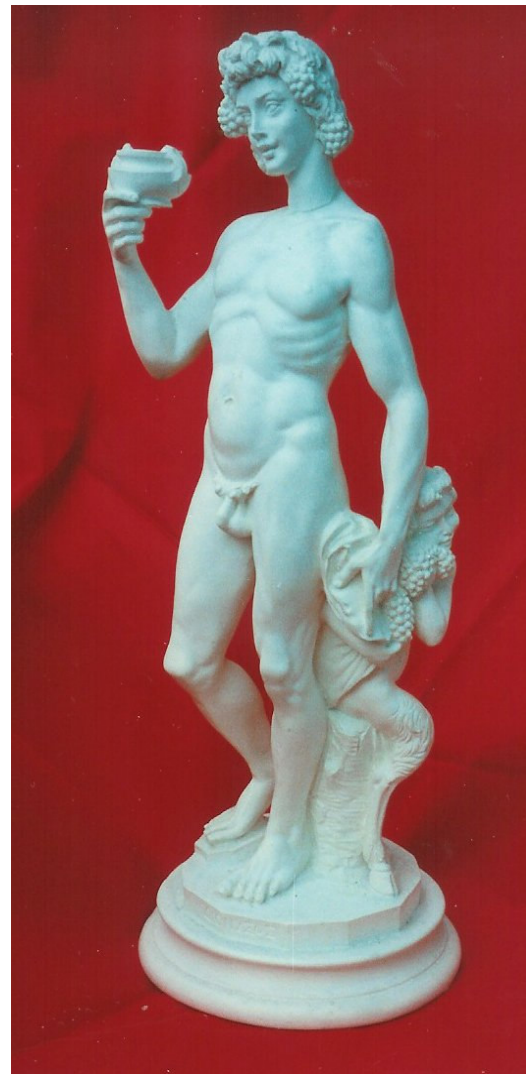
No	naam van de maan	letter	ogham	naam	boom/ struik
1	Maan van de Langste Nacht	B		Beth	berk
2	Ijsmaan	L		Luis	lijsterbes
3	Sneeuwmaan	N		Nion	es
4	Maan van de Dood	F		Fearn	els
5	Maan van het Ontwaken	S		Saille	wilg
6	Grasmaan	H		Huath	meidoorn
7	Plantmaan	D		Duir	eik
8	Maan van de Roos	T		Tinne	hulst
9	Maan van het Weerlicht	C		Coll	hazelaar
10	Oogstmaan	Q		Quert	wilde appel
11	Jachtmaan	M		Muin	wijnrank
12	Bloedmaan	R		Ruis	vlier
13	Boommaan	I		Ido	Taxus

Tabel 4.3. De dertien manen en het bomenalfabet

Er is een Ierse traditie om met de letters van het Ogham-alfabet niet alleen bomen te verbinden, maar ook kleuren, vogels, edelstenen en nog andere categorieën. De beginletter van de Ierse naam komt daarbij overeen met de betreffende letter van het Ogham. Zo wordt 'ban' (wit) verbonden met B en 'dub' (zwart) met D. Op dezelfde manier wordt B gekoppeld aan de fazant ('besan') en D aan het winterkoninkje ('droen'). Caitlin Matthews geeft in *The Celtic Tradition* een overzicht van o.a. vogels en kleuren voor elke letter van het Ogham-alfabet, maar zegt erbij dat het niet meer dan een suggestie is en dat er andere indelingen

mogelijk zijn³⁴. Graves noemt deze indelingen een ingenieus spel met woorden, maar hecht er weinig waarde aan. Het lijkt me niet zinvol deze correspondenties over te nemen. Wie ermee wil werken kan ik verwijzen naar *Year of Moons, Season of Trees* van Pattalee Glass-Koentop, p 192-193, waar zelfs de 13 stammen van Israël aan de manen worden verbonden.

Aan elk van de in tabel 4.3. genoemde bomen is een rijke erfenis aan mythen, volksverhalen en -gebruiken verbonden. Voordat het Christendom ten tonele verscheen, werden deze bomen vereerd als aardse vertegenwoordigers van de Goden, zelfs als de oorsprong van al wat bestaat. In de tiende tot de dertiende eeuw ontstonden in Noorwegen en IJsland een aantal gedichten over Goden, Godinnen, Helden en Heldinnen, die later gebundeld zijn onder de naam Edda. In deze gedichten speelt de es Yggdrasil, de Wereldboom, een grote rol. In een van de Edda-gedichten gaat Odin op zoek naar de oorsprong van de kosmos. De reus Wafthrudnir vertelt hem dat de aarde geschapen is uit het lichaam van de reus Ymir. Dat wist Odin al, maar hij wil weten waar Ymir dan vandaan kwam. Die stamde af van de reus Bergelmir die 'eindeloos lang vóór de oorsprong der aarde.... in een boomstronk geborgen werd'³⁵. Bomen werden dus gezien als ouder dan de aarde zelf. Waarschijnlijk is de verering van bomen als Goden of als oorsprong van de kosmos universeel. Michael Zohary, professor in de plantkunde aan de Hebreeuwse Universiteit van Jeruzalem en gespecialiseerd in planten en bomen die in de Bijbel genoemd worden, merkt op: 'De namen *allon* en *elon*, die beide 'eik' betekenen, zijn verwant aan het Hebreeuwse woord voor 'god' (*el*)'. Zohary leidt daaruit af dat

Eigentijdse reproductie van een beeld van de Wijngod Bacchus-Dionysos met een sater. Het beeld, ruim 2 meter hoog, is in 1497 gemaakt door Michelangelo en staat nu in het Museo Nazionale in Florence.

'oude woudreuzen werden aanbeden en vergoddelijkt' door de Hebreëen³⁶. De Grieken staan bekend om hun stenen tempels, maar hadden ook heilige wouden, zoals dat in Dodona, waar Zeus eikenbladeren deed ritselen. Artemis werd soms aangeduid als *Dendritis* - de Godin van de Boom, terwijl de Wijngod soms *Dionysos Dendritis* werd genoemd³⁷. Het Keltische woord voor heiligdom is *nemeton*, wat een heilige plaats in het bos aanduidde. De Godin werd daar aanbeden als Nemetona, wat Vrouwe van het Woud betekent³⁸. Het bekendst zijn wellicht de Germaanse heilige wouden, die ik in het hoofdstuk over de eik zal bespreken. Bomen vertegenwoordigden niet alleen de Goden, maar ook het leven zelf. Wijdverbreid was de gewoonte een boom te planten als een kind geboren werd. Men ging ervan uit dat het goed ging met het kind zolang de boom goed groeide en dat het kind en later de volwassene ziek werd en wellicht stierf als de boom verdorde en afstierf. In het Zwarte Woud werd tot voor kort een doodkist aangeduid als 'dodenboom'³⁹.

Beeld van Pan in het Natioaal Museum in Athene, 4^e eeuw v.Chr. De Bosgod Pan, die de oerkracht van de natuur uitdrukt, werd niet aanbeden in de tempels, maar in wouden en grotten

De Goden die met bomen verbonden werden, waren verschijningsvormen van de Grote Godin, die over leven en dood heerste en als Moeder Aarde of als de Grote Moeder werd voorgesteld, en haar partner, de God die als de Heer van het Graan of Heer van Dood en Wedergeboorte de aarde vrucht liet dragen. In latere heidense religies werden de Godin en de God gesplitst in verschillende facetten en vaak werd een heilige boom gekoppeld aan een van de aspecten van de Godin of de God. Als zodanig weerspiegelen deze bomen een oeroude kosmologie. Onder invloed van het Christendom heeft een aan de Godin gewijde boom vaak een negatieve betekenis gekregen en werd ervan gezegd dat het een heksenboom zou zijn die ongeluk bracht of dat de boom juist tegen hekserij en zwarte magie zou beschermen. Daarbij werd de boom gewoonlijk met Maria of een vrouwelijke heilige in verband gebracht. Een aan de God gewijde boom werd gewoonlijk met een van de mannelijke heiligen of met Christus vergeleken en de boom werd voorgesteld als beschermer der christelijke deugden. Wellicht ten overvloede wil ik opmerken dat de 'heksen' die in volksverhalen en volksgeloof genoemd worden, weinig of niets gemeen hebben met de Moderne Hekserij of Wicca. De moderne Heks heeft niets te maken met satanisme of opzettelijk en doelbewust kwaad berokkenen. De heks in het volksgeloof is een archetypisch beeld dat is gebaseerd op de donkere kant van de Godin. Deze Godin wordt door Moderne Heksen aanbeden, maar dan wel gericht op heel haar wezen, met al haar aspecten, waarvan het destructieve er slechts één is.

Wie de mythen en verhalen die nog steeds over deze bomen worden verteld goed bekijkt, doorziet al snel het in wezen heidense karakter waarin vaak verrassend weinig is veranderd in de loop der eeuwen. Door de 13 manen te koppelen aan 13 bomen van het Ogham-alfabet, krijgt elke maan een bepaalde betekenis, die het weinige dat er over deze maan bekend is, verdiept en aanvult. Over de aard van elke afzonderlijke maan is weinig opgetekend; over elk der bomen zoveel te meer.

In de hoofdstukken 7-19 wordt elke maan afzonderlijk beschreven, mede aan de hand van de aan deze maan gekoppelde boom. Botanische informatie over elke boom heb ik beperkt tot feiten die belangrijk zijn in relatie tot de maankalender. Ik geef beknopt aan hoe de boom te herkennen is, wanneer bloemen, bessen of katjes verschijnen en wat het meest typerende aan deze boom is in de tijd van het jaar waarin de betreffende maan valt. Wie hier meer over wil weten kan een goede flora of bomenboek raadplegen. Ik geef kort aan welke plaats de boom vanouds in onze samenleving heeft ingenomen, bijvoorbeeld als leverancier van hout, sap of geneesmiddelen. Medicinale toepassingen worden alleen vermeld voorzover ze binnen dit kader vallen. Wie hier meer over wil weten kan ik verwijzen naar de diverse kruidenboeken of Kurt Allgeier's *De geneeskracht van bomen* en Ellen Hopman's *Tree medicine, tree magic*. Wel ga ik uitgebreid in op de mythen, volksverhalen en gebruiken die met de

verschillende bomen samenhangen omdat ze de religieuze en magische achtergrond van de betreffende bomen belichten. Voor onze voorouders waren deze bomen onderdeel van een mysterieuze cyclus die zich elk jaar herhaalde en een andere kringloop die zich elke 29½ dag voltrok, twee samenhangende cycli die op alle facetten van de samenleving een stempel drukten.

5 MANEN EN JAARFEESTEN

Wat vele moderne heidenen, hoezeer ze ook verschillen in andere opzichten, gemeen hebben is dat ze over het jaar verspreid acht feesten vieren. De namen en data kunnen iets variëren, maar over het algemeen wordt de onderstaande lijst aangehouden:

Datum	Namen
31 oktober	Samhain of Halloween
21 december	Midwinter, Joel of Yule
2 februari	Imbolc, Imbolg, Brigit of Candlemas
21 maart	Ostara, Lente of Voorjaarsequinox
30 april	Meifeest of Beltane
21 juni	Midzomer of Litha
31 juli	Lammas of Lughnasadh
21 september	Herfstequinox, Najaar of Mabon

Tabel 5.1.: De acht Jaarfeesten

Samhain, Imbolc, Beltane en Lammas zijn van oorsprong Keltische feesten. Midwinter, Lente, Midzomer en Herfst zijn, zoals ik in hoofdstuk 2 heb beschreven, al sinds de prehistorie belangrijke momenten in het jaar geweest, belangrijk genoeg voor vele culturen om er een maankalender mee te laten beginnen. Zo begonnen de Germanen het rituele jaar over het algemeen met de eerste volle maan na Midwinter, terwijl voor de Kelten Samhain oorspronkelijk de tweede volle maan na de Herfstequinox moet zijn geweest. Rituele feesten waren over het algemeen gekoppeld aan de maankalender en kregen pas later een vaste datum in het zonnejaar toegewezen. Zo verschoof Samhain in de loop der tijd van de tweede volle maan na de Herfstequinox naar 31 oktober en werd Joel gevierd met Midwinter zelf in plaats van de volle maan erna. De nadruk verschoof daarmee van de maankalender naar het zonnejaar. Uiteindelijk werden de feesten tot 'Jaarfeesten' en verloren de manen hun eigen karakter en raakten hun namen in de vergetelheid. Door Lodewijk Napoleon werden in 1808 de oude namen van de maanden voor officiële stukken voorgeschreven. Zo diende mei als 'Bloei-maand' en juli als 'Hooimaand' aangeduid te worden⁴⁰. Deze namen waren echter verbonden aan de maanden van het zonnejaar, niet aan lunaties, die naamloos waren geworden en dat bleven.

Voorzover dat te achterhalen valt, zijn de acht Jaarfeesten te herleiden tot heidense feesten van een respectabele ouderdom, maar het is niet aannemelijk dat ze door enige heidense beschaving alle acht gevierd zijn. De Kelten vierden zoals

gezegd Samhain, Imbolc, Beltane en Lammas, terwijl voor de Germanen Midzomer en Midwinter belangrijk waren. Het is aannemelijk, zoals ik in hoofdstuk 2 heb uiteengezet, dat de Kelten hun feesten afgeleid hebben van de Herfst- en Voorjaarsequinox, maar voor de latere Kelten hadden deze feesten duidelijk hun betekenis verloren. Het is niet uitgesloten dat het Gerald Gardner, de eerste moderne heks die in de openbaarheid trad, is geweest die voor het eerst de acht feesten tot een ritueel jaar heeft samengevat en ook dat pas nadat hij zich al bijna twintig jaar met Wicca had beziggehouden⁴¹.

Gegeven bovenstaande kanttekeningen, wil ik toch proberen de betekenis van de acht Jaarfeesten, die wel degelijk een eenheid vormen, aan te geven. Wicca is, net als de oudste vormen van het Heidendom in de Oudheid, een natuurreligie waarbij de cyclus van vruchtbaarheid, dood en wedergeboorte die de natuur elk jaar doorloopt een belangrijk gegeven is. Deze cyclus is universeel en te herkennen in de jaargetijden, de maancyclus, alles wat groeit en weer afsterft.

Met *Midwinter* is de zon op zijn laagste punt en hoewel de ergste kou nog moet komen, worden de dagen weer langer. In volksverhalen is de groeikracht in de natuur, die vanaf Midwinter steeds sterker wordt, vaak gepersonifieerd in de heerschappij van de Eikkoning, die met Midzomer wordt verdreven door de Hulstkoning, de afbrekende kracht in de natuur. Bij het bespreken van de Plantmaan en de Maan van de Roos kom ik hier uitgebreid op terug. In het Christendom is de zich altijd herhalende cyclus van opbouwende en afbrekende krachten geworden tot een eenmalige gebeurtenis, de geboorte van Christus. De afbrekende krachten worden in het Christendom niet gevierd, hooguit ingepast. Midzomer is dan ook niet de terugkeer van deze krachten, maar de geboorte van Johannes de Doper, volgens de overlevering zes maanden vóór de geboorte van Christus, op 24 juni. Zowel Midzomer als Midwinter verwijzen daarmee in het Christendom naar het licht dat Christus zelf is. Van de Hulstkoning zijn nog de bladeren over die algemeen als symbool voor Kerstmis gelden en veel andere kerstgebruiken verraden hun heidense oorsprong. De maretak of mistletoe herinnert aan de Druïden voor wie dit een plant was met een sterke magische betekenis, verbonden bovenal met de eik, hoewel hij daar zelden wordt aangetroffen. De maretak is een parasiet die op meer dan honderd verschillende boomsoorten kan woekeren. De eik vinden we terug in het tot voor kort ook in Nederland algemene gebruik het Joelblok te verbranden, een eikenstam of -wortel. De as van het Joelblok werd bewaard en tijdens het eerste zaaien over de akkers gestrooid om daarmee te vruchtbaarheid van de aarde te vergroten. Tot voor kort werd Kerstmis hier te lande aangeduid als het Joelfeest, een woord ontleend aan het Germaanse *Iul*, dat 'wiel' betekent, een verwijzing naar de cyclus van de natuur.

Imbolc, gevierd op 2 februari, was bij de Kelten het feest van Brigit, de Godin in haar verschijningsvorm van jonge, vruchtbare vrouw, verbonden met bronnen,

genezing en bovenal met de vruchtbaarheid van het land. In *The Goddess obscured - Transformation of the Grain Protectress from Goddess to Saint* beschrijft Pamela Berger, professor kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Boston, hoe Imbolc van een heidens zaaifeest tot een feest ter ere van de Maagd Maria werd. Imbolc betekent letterlijk 'rond de buik' en dat sloeg op de buik van Moeder Aarde. Een beeld of symbool voor de Godin Brigit werd ter gelegenheid van het eerste zaaien rond de akkers gedragen om de vruchtbaarheid van het land te bevorderen. In het Christendom werd Brigit tot een heilige die veel van de kenmerken van de godin naar zich toe geschoven kreeg, terwijl Imbolc werd tot Maria Lichtmis, een feest waarin de rituele reiniging van de Heilige Maagd, 40 dagen na de geboorte van haar zoon, centraal stond. Bij deze gelegenheid werden kaarsen, die Christus als het Ware Licht symboliseren, gezegend en aangestoken. Bij het zegenen van de akkers werd voortaan een beeld van Maria in processie rondgedragen, niet langer dat van de Graangodin Brigit. Ook in andere landen werd de Graangodin in processie rond de akkers gedragen, zoals ik nog nader aan de hand van vele voorbeelden zal toelichten.

De *Voorjaarsequinox*, 21 maart, was in de Steentijd al een belangrijk moment, waarop de terugkerende vruchtbaarheid van de aarde werd gevierd. Het gaat hier niet om het eerste zaaien, zoals bij Imbolc, maar om een ontkiemen in de aarde, niet zichtbaar voor ons, zoals het leven dat zich in een ei ontwikkelt zich ook aan het oog onttrekt. Veel gebruiken rond het paasfeest zijn voortgekomen uit heidense lentevieringen. Het paasei is een vruchtbaarheidssymbool voor deze tijd bij uitstek. Ook het ontsteken van paasvuren, dat in oostelijk Nederland nog steeds wordt gedaan, vertoont duidelijk de heidense oorsprong⁴². In verschillende culturen begon de maankalender met de eerste volle maan ná de Voorjaarsequinox. In het Jodendom was dit de veertiende dag van de maand Nisan, waarop men het paasfeest vierde. De vroege Christenen volgden dit voorbeeld, maar in 314 werd de paasdag door de Synode van Arles vastgesteld op de zondag die op het Joodse paasfeest volgde. Daarmee hangt het paasfeest nog steeds met de maankalender samen en men kan zich afvragen waarom destijds niet is gekozen voor een viering op een vastgestelde datum, waarvoor 21 maart een voor de hand liggende keuze was geweest. Deze kwestie lag echter erg gevoelig en een te grote afwijking van de traditie zou ongetwijfeld een kerkscheuring betekend hebben⁴³. Door moderne Heidenen wordt de Voorjaarsequinox vaak aangeduid als Ostara, een verwijzing naar Ostara of Eostre, de Saksische godin van de dageraad. Het Engelse Easter en het Duitse Ostern zijn van de naam van deze godin afgeleid.

Beltane is, net als de Voorjaarsequinox, een vruchtbaarheidsfeest, maar hier gaat het meer om het nieuwe leven dat zich voor onze ogen ontwikkelt: een overvloed aan bloemen, het graan dat net boven de grond uitkomt, de eerste groenten. De meifeesten hebben langer dan de andere hun heidense oorsprong

behouden en tot in deze eeuw werd er nog overal in Europa rond een meipaal gedanst en over vuren gesprongen. In Zuid-Limburg is deze traditie blijven bestaan en ook elders in het land ziet men steeds vaker de meiboom opnieuw verschijnen, soms als toeristische attractie, maar toch duidelijk voldoende aan een behoefte de groeikracht in de natuur te vieren⁴⁴. Door het Christendom werd de meimaand uitgeroepen tot Mariamaand waarbij men probeerde de verering van de Heidense vruchtbaarheidsgodin om te buigen naar een verering van de Heilige Maagd. Toch verloochende de Meikoningin die in veel meifeesten werd rondgereden haar heidense oorsprong niet, al werd ze vaak gekerstend tot *pinksterbruid*. Veel oude gebruiken rond de pinksterviering zijn rechtstreeks tot de meiviering te herleiden, zoals de pinksterkroon, een met slingers versierde van zijn takken ontdane boom, waar omheen gedanst werd⁴⁵.

Gehoornde God Cernunnos. Reliëf uit groep van in totaal zestien Gallische en Romeinse Goden en Godinnen, gemaakt in Gallië in de tijd van Keizer Tiberius, omstreeks 17 n.Chr. Gevonden onder de fundamente van de Norte Dame in Parijs. Dit is de enige bekende afbeelding van de Gehoornde God waar de naam Cernunnos bij vermeld is. Musée National du Moyen Age, Parijs. De met een hertengewei getooide God Cernunnos komt overeen met Herne the Hunter, de Vegetatiegod die in Engelse volksverhalen en mythen voorkomt.

Midzomer is het eerste oogstfeest van het jaar. De natuur bloeit uitbundig en de eerste vruchten en groenten zijn al geoogst. Tot het begin van deze eeuw werden met Midzomer grote vuren ontstoken en feest gevierd. In het Christendom werd dit het feest van Johannes de Doper die de komst van Christus aankondigt, en de vuren werden aangeduid als *St. Jansvuren*, maar vanouds was het een feest om de overvloed van de natuur met een passende uitbundigheid te vieren. De nieuwe loten die veel bomen rond Midzomer vertonen, lichter van kleur dan de rest van de boom, maar ook wel roodgekleurd, worden aangeduid als de *Sint-Jansgroei* van het *Sint-Janslot* of *Sint-Jansschot*.

Wandkleed met Vegetatiegod, gemaakt door Joke Lankester

Lammas, de vooravond van augustus, was voor de Kelten het belangrijkste oogstfeest, waarbij met name het graan een grote rol speelde. De naam is afgeleid van een Angelsaksisch woord, *Hlafmas*, dat 'broodfeest' betekent en de symboliek is de Graangod die zich offert om de mensheid met zijn lichaam te voeden. Vanouds was de graanoogst de belangrijkste oogst, waarvan afhing of men de volgende winter gemakkelijk door zou komen of honger zou lijden. Bij het oogsten werd meestal een bepaalde betekenis aan de laatste schoof gehecht, die als vertegenwoordiger van de Oogstgod of -godin op de akker bleef staan of op een bepaalde manier behandeld werd⁴⁶. Tijdens het Lammasfeest werd meestal een brood gegeten dat was gebakken in de vorm van de Graangod. De ouderdom van dit gebruik blijkt uit het ageren van het Concilie van Leptines, onder voorzitterschap van Bonifacius, in het jaar 743, tegen het maken van beeltenissen uit brooddeeg⁴⁷.

Reproducties van Green Man in de kathedraal van Wells (links, 1225), Winchester (midden, 1400) en Canterbury (rechts, 1350), gemaakt door Martin Webb. Verzameling van de auteurs.

De *Herfstequinox* is het derde oogstfeest, een tijd waarin noten, appels en druiven worden geoogst. Met Lammas staat het offer van de Graangod centraal en in zuidelijker streken, waar de wijncultuur belangrijk was, is al vroeg een dergelijke mythologie rondom de Wijngod ontstaan. In *Green Man* laat William Anderson zien dat de Vegetatiegod die aan het Christendom voorafging in de loop der geschiedenis bleef opduiken als de Eikgod en als de Wijngod, ingebed in de Christelijke symboliek in de talloze stenen afbeeldingen in kerken over heel Europa verspreid. In het noorden, waar de wijncultuur niet of nauwelijks aanwezig was, werd de God meestal voorgesteld als Graangod, terwijl de dualiteit van

zijn verschijning -als groeiende en als afbrekende kracht- werd weergegeven door de zich steeds herhalende strijd tussen Eikkoning en Hulstkoning. Daardoor is in de noordelijke streken de nadruk van de vruchtbaarheids- en oogstfeesten wat meer op het voorjaar en de zomer dan op de herfst gelegd. De volle maan die rond de Herfstequinox valt is de Oogstmaan, waarbij de appelboom centraal staat. De wijnrank is verbonden met de daarop volgende maan, de Jachtmaan. De Herfstequinox is een feest van dankbaarheid voor de gaven van de natuur die we nu allemaal hebben mogen ontvangen.

Al vele jaren kan Halloween zich verheugen in een groeiende belangstelling. Pompoenen in overvloed en op vele plaatsen Halloweenparties.

Samhain (spreek uit zou-in) was voor de Kelten het begin van de donkere helft van het jaar, in ieder geval vanaf het moment dat ze overgingen van een maankalender naar een kalender die het zonnejaar volgde. Door de Christelijke kerk werd 1 november uitgeroepen tot Allerheiligen. Volgens Keltische traditie werd dit gevierd op de vooravond, in het Engels Halloween geheten. De viering van Halloween, waarbij kinderen verkleed als spoken en geesten de huizen afgaan om snoepjes te krijgen is een uit Amerika overgewaaid gebruik, dat in Engeland nagenoeg uitgestorven was. Van oorsprong was het een feest waarbij afscheid genomen werd van het afgelopen jaar en men zich bezon op het nieuwe jaar dat voor de deur stond. Het was vooral een feest waarbij de donkere kant van de Godin geëerd werd, niet de vruchtbaarheid van de natuur, maar de afbraak en de terugkeer naar een periode van rust. De oude naam voor november was 'slach maand' en ook dit geeft het karakter van Samhain weer: het is het laatste oogst-

feest; de oogst is nu binnen, maar de winter staat voor de deur en het vee dat niet de hele winter gevoed kan worden, dient nu geslacht te worden om voor ons als voedsel te dienen. In Nederland, Vlaanderen en delen van Duitsland werd met Sint Maarten, op 11 november, een feest gevierd dat veel overeenkomst vertoont met Halloween. Op die dag gingen kinderen in bepaalde streken met lampionnen rond en belden overal aan om appels, noten of koekjes te bedelen. Ook wel werd in de stad een korf gevuld met appels, kastanjes, noten, amandelen en mispels boven een vuur gehangen, waarna de geroosterde vruchten en noten aan de menigte werden uitgedeeld. Ook werd er over een Sint-Maartensvuur gesprongen, waarschijnlijk een overblijfsel van een heidens reinigingsritueel. In de Eifel en het Rijndal rolde men met Sint Maarten met stro omwonden korven brandend van de heuvels af⁴⁸.

Na Samhain komt Joel en begint een nieuwe cyclus. Wat zich elk jaar in de natuur voltrekt, vindt ook op andere nivo's plaats, in onszelf en om ons heen. Alles wat we doen of denken heeft een begin, hoogtepunt en een einde en vaak is dit einde nodig om een nieuw begin mogelijk te maken. De cyclus van de maan is een proces op zich, maar wel een proces dat wordt beïnvloed door het jaargetijde waarin een betreffende maancyclus zich voltrekt. Jaarfeesten en maanfeesten zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden.

6 MAANFEESTEN

In de schijngestalten van de maan zien we de cyclus die het hele leven bepaalt weerspiegeld. Elk mens wordt geboren, groeit op, wordt volwassen, wordt oud en sterft. Al onze handelingen hebben een begin, een ontwikkeling, een voltooiing, een afhandeling en een einde. Elke maancyclus heeft, zoals ik in de hoofdstukken 7-19 zal uitwerken, een eigen aard en karakter. Binnen elke cyclus drukt de volle maan de voltooiing of volle wasdom uit. Daarom leent de volle maan zich eerder voor een viering dan een van de andere fasen.

Binnen bepaalde tradities werden en worden de nieuwe of donkere manen gevierd en zeer zeker is de nieuwe maan, net als de geboorte van een kind, of het beginnen van iets nieuws, een uitermate belangrijk moment, maar aan de viering van de donkere maan kleven bezwaren die men zich goed moet realiseren. In de eerste plaats is de energie die veel mensen tijdens de donkere maan ervaren nogal zwaar of neerdrukkend en wie daar gevoelig voor is kan door een feest of ritueel tijdens deze periode danig uit het lood geslagen worden. Wie deze energie wel weet te hanteren is natuurlijk vrij een Maanfeest met de donkere maan te houden, maar ook dan kan men zich afvragen wat er dan wel gevierd wordt. Met de donkere maan viert men òf wat voorbij is (de vorige maan) òf wat nog moet komen (de volgende maan). Dit heeft alleen zin als men geen onderscheid maakt tussen de verschillende manen en alleen de overgangsfase van de ene maancyclus naar de volgende viert. Als men de donkere maan viert bij de overgang tussen, bijvoorbeeld, de Oogstmaan en de Jachtmaan, kan men zich afvragen wat er op dat moment verandert door het afsluiten van de Oogstmaan en het begin van de Jachtmaan. Op zich is dit natuurlijk een belangrijk gegeven, maar om het karakter van beide manen tot uiting te brengen lijken de volle Oogstmaan en de volle Jachtmaan betere momenten. Elke maan laat met de volle maan haar specifieke kenmerken het duidelijkst tot uiting komen. De volle maan leent zich daarom het beste voor een viering van de betreffende maan.

Een mogelijk nadeel van het vieren van volle manen is dat de energie dan het sterkste is en door sommige mensen wordt dit als hinderlijk of zelfs bedreigend ervaren. Veel mensen zijn met volle maan erg prikkelbaar of ervaren een grote energie die ze moeilijk kunnen hanteren. Een oplossing is de Maanviering niet op het moment van de volle maan te houden, maar kort ervoor. Aan de andere kant kan een Maanviering de anders als hinderlijk of drukkend ervaren spanning kanaliseren, waarbij de in de deelnemers aanwezige energie de Maanviering des te krachtiger maakt. Iedereen zal voor zichzelf moeten ervaren waar hij of zij zich het prettigst bij voelt.

Om een Maanfeest te vieren is het ideaal als men naar buiten kan om in de

natuur bij het licht van de opkomende maan uiting te geven aan de verbondenheid met de betreffende maancyclus, maar als men het daarvoor te koud of te nat vindt, kan men ook binnenskamers een Maanfeest vieren waar iedereen zich wel bij voelt.

Binnen de Wicca, Moderne Hekserij, worden traditioneel de volle manen gevierd door een cirkel te trekken en magisch werk te doen. Gewoonlijk wordt daarbij geen onderscheid gemaakt tussen de verschillende manen en beschikt men niet over een voor elke maan geschreven ritueel. Wie niet in een bepaalde traditie is ingewijd en toch behoefte heeft aan een Maanviering komt gewoonlijk met gelijkgestemden tijdens volle manen bijeen om op een onderling overeengekomen manier een ritueel te houden. Aan de term ritueel moet men niet te zwaar tillen. Elke van tevoren geplande handeling die, hoe vaag ook, een religieuze betekenis heeft, is als een ritueel te beschouwen. Er zijn hele uitgebreide en geformaliseerde rituelen, waarbij een protocol van vaststaande handelingen gevolgd wordt, maar een ritueel kan ook eenvoudig en eenmalig zijn en zelfs geheel geïmproviseerd. Zolang het gebeuren als zodanig gepland is en voor de deelnemers een religieuze betekenis heeft, is het een ritueel. Daarbij dient religieus in ruime zin opgevat te worden als verbondenheid met iets dat buiten de waarneembare werkelijkheid ligt. Voor de een is dat een god of godin, voor de ander een natuurkracht of een niet nader te omschrijven entiteit.

Voor wie een Maanfeest wil vieren zijn de volgende punten van belang:

1 Schep je eigen ruimte

Wicca's en magiërs trekken een magische cirkel om hun werkplaats of tempel te markeren. Elke traditie heeft daar haar eigen manier voor. Als je daarin niet bent ingewijd kun je dat beter niet proberen na te doen, maar er zijn andere manieren om een eigen ruimte te scheppen die even doeltreffend zijn. Als de oervorm van de cirkel je aanspreekt, kun je in de natuur een cirkel vormen, bijv. met takken die je vindt. Ook kun je een natuurlijke kom in een heuvelachtig terrein hiervoor benutten. Binnenshuis kun je met takjes, bloemen of andere voorwerpen een cirkel vormen. De handelingen die je ritueel vormen, spelen zich dan binnen deze cirkel af.

2 Werk met de elementkrachten

Geef in de cirkel aan waar de vier windrichtingen zich bevinden. Ook als je geen cirkel wilt vormen, kun je de windrichtingen in de ruimte die je wilt gebruiken aangeven. Verbind aan elke windrichting een van de vier traditionele elementen: lucht, vuur, water en aarde. Onze gehele waarneembare werkelijkheid is opgebouwd uit deze elementale krachten. Soms is één element overheersend, maar meestal is er sprake van een samengaan van verschillende krachten. Zo heeft een kaars een bepaalde substantie (aarde), vuur en zuurstof (lucht)

nodig om te branden. Door deze elementale krachten aan de vier windrichtingen te verbinden vormt men als het ware, een microkosmos binnen de ruimte waarin het ritueel plaatsvindt. Hoewel er andere systemen zijn, is de meest gangbare indeling:

oost	lucht
zuid	vuur
west	water
noord	aarde

Tabel 6:1 Windrichtingen en elementen

Wie niet gewend is met de elementkrachten te werken raad ik aan hun werking na te lezen in een van de vele inleidende boeken die er op dit gebied bestaan. De meeste boeken over astrologie leggen wel uit wat de elementen inhouden. Een goed voorbeeld is Stephen Aroyo: De horoscoop - een energiepatroon. Het beste is natuurlijk de elementen in de natuur zelf te ervaren. Tijdens de Maanviering kun je in elke windrichting een symbool voor het betreffende element plaatsen, bijv. een veer in het oosten, een kaars in het zuiden, een kom water in het westen en een steen in het noorden, waarmee je de aanwezigheid van de elementkrachten benadrukt. In je ritueel kun je de elementkrachten ook vragen aanwezig te zijn. Vergeet niet ze na afloop te bedanken voor hun aanwezigheid. Als je er niet in getraind bent hogere machten dan de elementen aan te roepen, laat ze dan ook nu maar met rust en probeer vooral geen imposante goden of godinnen op te trommelen. Ze zouden eens kunnen verschijnen!

3 Maak een symbool van de betreffende maan

Versier de ruimte met iets wat het kenmerk van deze maan uitbeeldt. Dit kan een takje zijn van de boom die bij deze maan hoort of iets wat in de naam van de maan zit. Zo kun je met de Grasmaan bloeiende grashalmen neerleggen of voor de Maan van de Roos een bos rozen neerzetten. Alles wat voor jou de essentie van deze maan uitbeeldt voldoet.

4 Maak een ritueel voor de betreffende maan

Het hoeft niet moeilijk te zijn. Een paar regels tekst en een simpel gebaar kunnen al voldoende zijn. Als je met meer mensen tegelijk de maan viert, spreek dan van tevoren af wie wat doet of zegt, zodat je elkaar tijdens het ritueel niet vragend hoeft aan te kijken en er niets gebeurt. Het gaat erom dat je probeert met je ritueel de essentie van de betreffende maan uit te drukken. Lees daartoe het betreffende hoofdstuk waarin deze maan wordt beschreven en vraag je al lezende af hoe je dit zou kunnen uitbeelden in tekst of handelingen. Realiseer je goed wat het doel van je ritueel is. Veel rituelen gaan uit als een

nachtkaars of kabbelen voort omdat het doel van het ritueel niet van tevoren duidelijk is geworden.

5 Brand een passende wierook

Vooraf binnenshuis is het belangrijk een bij de maan passende wierook te branden. In de hoofdstukken 7-19 kun je voor elke maan een wierook vinden en hoofdstuk 20 beschrijft hoe je deze, als je dat wilt, zelf kunt maken. Ook in de natuur kan wierook een bepaald effect hebben, maar de werking is minder sterk. En denk om het brandgevaar in droge bossen.

6 Sluit af met wijn en koekjes

De wijn en het brood of de koekjes symboliseren de vruchten van Moeder Aarde. In de Wicca wordt hier de eenwording van de God en de Godin mee uitgedrukt. Het brood (of wat voor graanproduct dan ook) is een symbool voor de Graangod die zich met de Aarde heeft verbonden. De wijn is een andere vorm van de God die zich met de Aarde verenigt en daaruit als het ware herboren wordt. Hetzelfde geldt voor bier, dat in de noordelijke streken vaak de plaats van de wijn innam. In de hoofdstukken 7-19 is voor elke maan aangegeven welke wijn of welk bier en welk brood of wat voor koekjes hierbij horen. In hoofdstuk 20 is uitgebreid beschreven hoe je een en ander zelf kunt maken.

7 MAAN VAN DE LANGSTE NACHT

	Tijd:	Volle maan tussen 21 december en 19 januari
	Boom:	Berk (Betula)
	Ogham:	Beth
	Polariteit:	Godin
	Kenmerk:	Reiniging en nieuw begin

Als de volle Maan van de Langste Nacht aan de hemel verschijnt, ligt het donkerste moment van het jaar achter ons. Het licht dat met Joël terugkeerde, wordt als het ware door deze volle maan bevestigd. Waarschijnlijk was, voor de Germanen niet het Joelfeest de terugkeer van de zon, maar de eerste volle maan daarna (zie hoofdstuk 2). Midwinter is weliswaar een keerpunt waarna de zon niet verder zal dalen, maar het duurt nog een half jaar voordat de zonnekracht volledig is teruggekeerd. De eerste volle maan na Midwinter is als het ware een voorbode van de komende zomer, de oogsttijd die nog ver vóór ons ligt.

De berk, die aan deze maan is gekoppeld, symboliseert als geen andere boom dit allereerste begin, dat niet in de eerste plaats te maken heeft met groei en bloei, maar met reiniging en herstel. De natuur komt in deze tijd tot rust. Wat in de herfst is afgestorven, verteert, om in een volgende cyclus als bouwsteen door de nieuwe vegetatie te worden benut. Wat zwak of ziek is, zal de winter niet doorstaan en afsterven. De berk symboliseert naast reiniging de kracht die zelfs de strengste winter kan doorstaan. De berk is de meest winterharde van alle loofbomen en de enige inheemse boomsoort van Groenland en IJsland. Pollenanalyse heeft aangetoond dat de berk en de ratelpopulier de eerste boomsoorten waren die na het terugtrekken van het landijs na de laatste ijstijd in de noordelijke streken groeiden. De berk is, wellicht om die reden, het nationale symbool van Estland. De naam berk is, evenals het Engelse *birch* (Oud-Engels *beorc*) en het Duitse *Birke*, afgeleid van een Indo-Germaanse stam, *bhereg*, die 'schijnen', 'wit' of 'helder' betekent. Dezelfde stam herkennen we in het Sanskrietwoord voor berk, *bhurga*⁴⁹. Graves verwijst naar een traditie onder Ierse Barden dat de eerste boodschap die de mensheid ooit geschreven had bestond uit zeven strepen op een stuk berkenbast om een man te vertellen dat zijn vrouw voor zeven jaren naar het magische eiland Avalon was meegenomen⁵⁰.

Meestal worden berken niet ouder dan 150 jaar, maar in een koud klimaat kunnen ze wel twee- tot driehonderd jaar worden. Berken houden het goed uit op arme gronden en kunnen langdurige droogte en vochtigheid goed verdragen. De vele soorten die de berkenfamilie (Betulaceae) telt zijn op het gehele noordelijk halfrond te vinden. In onze streken zien we vooral de *ruwe berk* (*Betula pendula*).

la), ook wel aangeduid met de oudere naam *witte berk* (*Betula alba*), en de *zachte berk* (*Betula pubescens*). Samen worden ze wel aangeduid als *silverberken*, wat eveneens opgaat voor de in Canada en Alaska voorkomende *papierberk*, maar andere, vooral in Azië en Amerika groeiende soorten hebben een gele, rode of bruine bast.

De berk

De berk kan, afhankelijk van de soort, 15-25 m hoog worden. De berkenschors, waarvan vooral de witte soorten in het oog springen, is door vele culturen om zijn grote weerstandsvermogen benut. De Indianen maakten er kano's van, terwijl de Lappen de schors gebruikten voor kleding en de Noren er, onder een dikke laag aarde, hun daken mee tegen de kou beschermden. Vroeger werd in onze streken de berkenschors in tijden van armoede gegeten, fijngemaakt en door het meel gemengd, niet als lekkernij, maar om te overleven⁵¹.

Berkenblad

Berkensap is altijd een populaire drank geweest bij de boerenbevolking en meer nog bij herders die een gaatje in de stam van een berk maakten en het sap dat daaruit vloeide dronken om hun dorst te lessen, maar ook als middel tegen galstenen en nierstenen. Een volwassen boom kan gemakkelijk zo'n 60 liter sap afstaan zonder daar schade van te ondervinden. Berkenhout is al 5000 geleden in ons land gebruikt om huizen van te bouwen. Bij Ezinge in Drenthe zijn sporen gevonden van woningen die waren gebouwd van berkentakken,

koemest en leem⁵². Berkentwijgen zijn nog lang als dakbedekking gebruikt. Nog steeds is berkenhout in Scandinavië een geliefd bouw materiaal. In de meubelindustrie is bij ons met name het Finse berken bekend. Berkenhout werkt nauwelijks en is zacht genoeg om te kunnen bewerken, maar is toch sterk en heeft een fijne nerf. Als brandhout voldoet berken eveneens uitstekend. Zelfs als het langdurig in de regen heeft gelegen zal het nog ontbranden.

In volksverhalen en -gebruiken werd de berk meestal in verband gebracht met enerzijds reiniging, anderzijds vruchtbaarheid. In *The Golden Bough* bracht James Frazer aan het eind van de 19e eeuw veel oude gebruiken omtrent boomverering onder de aandacht van een groter publiek. Bomen werden volgens Frazer vereerd omdat de boomgeesten geacht werden regen, vruchtbaarheid en goede oogsten te brengen. In het geval van de berk werd de boomgeest soms voorgesteld als een vrouw. In Rusland was het een gebruik om met Pinksteren, symbool voor opstanding en wedergeboorte, een jonge berk te kappen, deze vrouwenkleren aan te trekken en als gast binnen te halen om haar na een drie

dagen durend feest op Eerste Pinksterdag in de rivier te gooien. Frazer ziet dit als een ceremonie om regen te brengen en zo een goede oogst te verzekeren. Dat de boomgeest hier een vrouw is geeft voor Frazer aan dat de geest van de berk als 'persoonlijk' werd gezien⁵³. Ik denk dat deze als vrouw verklede berk een overblijfsel is van een verering van de Grote Godin, die vele duizenden jaren aanbeden is als Moeder Aarde en werd gezien in bepaalde bomen, zoals de berk, en ook in rivieren en meren. Door de omgehakte berk in de levenbrengende rivier te gooien drukte men de cyclus van dood en wedergeboorte uit, en versterkte deze daarmee. In verschillende landen is als meiboom sinds mensenheugenis een berk gebruikt, in ons land bijvoorbeeld in Bleijerheide, Limburg, waar de *mei-den* traditioneel de top van een jonge berk was die tijdens een luchtige ceremonie langs alle huwbare meisjes van het dorp werd gedragen⁵⁴. Volgens Farwerck waren meibomen 'bij voorkeur berkenbomen en de meitak werd gebruikt als *liefdemei*. De berk werd ook met vruchtbaarheid (nieuw leven) in verband gebracht en hij diende als levensroede met Luilak. Ook werden de koeien bij het uitdrijven in het voorjaar wel met een berkentak geslagen om vruchtbaarheid te verwekken⁵⁵. Luilak werd, met name in de streek tussen Texel en Delft, op de zaterdag voor Pinksteren uitbundig gevierd. Daarbij werd 's morgens vroeg in optocht door de stad of het dorp getrokken en degene die nog in bed lag werd eruit gehaald en bespot met een rijm in de trant van:

*Luilak, slaapzak
Beddezak, kermispop
Staat om negen uren op*

Daarbij kreeg de langslaper er met een roede van berkentakken van langs. Volgens J.H.Nannings, die in 1932 onze *Brood- en Gebakvormen en hunne Beteekenis in de Folklore* beschreef, is 'deze Luilak niets anders dan de stervende winterdemon, die door bespotting verdreven of overwonnen moet worden, om daardoor de vruchtbaarheid te bevorderen. De Luilak is dus niet identiek aan de Meibruid of Pinksterbruid, is derhalve niet de vegetatiedemon zelf, maar diens antagonist, wel nauw ermee verbonden, maar die toch moet worden uitgedreven⁵⁶.

In heel Duitsland was het de berk die als meiboom dienst deed en met de eerste mei of ook wel met Pinksteren midden in het dorp werd neergezet. Ook werd elk huis met berkentakken, aangeduid als *Maijen*, versierd. Verder was het de gewoonte dat een bruidegom de eerste Pinksterdag na het sluiten van het huwelijk 's nachts naar het bos ging en voor zijn bruid een berk in de tuin plantte⁵⁷.

Bovenstaande voorbeelden geven aan dat de berk in verband werd gebracht met de Godin en met vruchtbaarheid. Het gaat daarbij niet om het oogsten, die tijd ligt nog ver vóór ons, maar om het *vruchtbaar maken* van de aarde. Daarbij

kan het nodig zijn het oude uit de weg te ruimen en daarom wordt de berk traditioneel ook in verband gebracht met de dood. Voor de Kelten was een hoed gemaakt van berkentwijgen een symbool voor de dood. In een Keltisch graf in Hochdorf, bij Stuttgart, uit de zesde eeuw v.Chr. zijn de restanten van een dergelijke, kegelvormige hoed gevonden⁵⁸. In de Schotse ballade *The Wife of Usher's Well* vervloekt een vrouw de zee als deze haar drie zonen niet naar haar terug zal voeren. Rond Sint Maarten brengt een schip haar zonen, maar 'their hats were of the birk' - ze zijn dood en dragen daarom een hoed van berkentakken. Dat de berk ook een scheppend vermogen heeft, blijkt in deze ballade als de takken uitlopen en de broers weer tot leven komen⁵⁹.

Scott Cunningham plaatst de berk onder de planeet Venus en het element Water. De Godheid die hij met de berk in verband brengt is echter Thor, ook wel genaamd Donar, de God van donder en vruchtbaarheid in de Noordse en Germaanse religies⁶⁰. Het verband met Thor wordt ook door andere auteurs genoemd⁶¹, maar toch is de berk een boom die bij de Godin hoort, niet bij de God. In de Noordse religies werd de berk verbonden aan Frigga of Freya, de Godin van liefde en vruchtbaarheid⁶². Vaak is het verband tussen de berk en een bepaalde Godin zeer direct. Ellen Hopman stelt bijvoorbeeld dat in de Noordse traditie de Godin Byarka (berk) Moeder Aarde symboliseert⁶³.

Duidelijk is dat de Godin vanouds is aanbeden onder verschillende van de berk afgeleide namen. In de Germaanse runen, die vanaf ongeveer 200 v.Chr. gedurende vele eeuwen gebruikt zijn voor divinatie en het bedrijven van magie, was het teken Beorc een symbool voor deze Godin, die ook wel Berena, Birka, Bjarkan, Berkanan of Berkano genoemd werd⁶⁴. Het runenteken lijkt op onze letter B en stelt vermoedelijk de borsten van de Grote Moeder voor⁶⁵. De Germaanse Moedergodin Berchta, ook wel genaamd Perchta of Percht, is ongetwijfeld een variant van dezelfde Godin. Patricia Monaghan zegt dat Percha te maken had met het opnieuw vruchtbaar maken van de velden en dat ze met name geassocieerd werd met de twaalf dagen na Midwinter, die bij de Germanen het Joelfeest vormden⁶⁶. Berkano, door Urdiz omschreven als 'Moedergodin of 'Berkengodin'⁶⁷, werd ook geassocieerd met de donder. In de Baltische landen werd ze *Perkuna Tete*, de 'Berkenmoeder van de Donder' genoemd⁶⁸. Het is mogelijk dat de donder als een God werd gezien, die door de Berkengodin naar de aarde werd getrokken en dat daardoor de aarde in het voorjaar werd bevrucht. Toen later de Germaanse stammen patriarchaler werden, verschoven de Godinnen steeds meer naar de achtergrond en namen Goden hun taken en functies over. Perkuno werd op deze manier de Germaanse God van de Donder⁶⁹, die bij de Letten Perkons en in Litouwen Perkunas genoemd werd⁷⁰. Op een gegeven moment is Perkuno op zijn beurt weer verdrongen door de Dondergod Thor, ook wel genaamd Donar. De Berkengodin was toen geheel vervangen door de dondergod, die vanaf dat moment met de berk werd geassocieerd.

Marian Green noemt de berk een *Godinnenboom*⁷¹. Samuel Taylor Coleridge noemde de berk *Lady of the Woods*, een naam die nog steeds door veel auteurs gebruikt wordt. Veel van de aan de berk toegeschreven eigenschappen horen eerder bij de Godin dan bij de God.

De kracht die Cunningham aan de berk toeschrijft is die van bescherming en zuivering. Bescherming tegen bliksemvloed en tegen heksen, terwijl de zuivering er vooral een is die het uitdrijven van kwade geesten betreft⁷². In de geneeskunde gebruikt men knoppen, bast, bladeren en sap van de berk om hun bloedzuiverende, antiseptische, opwekkende en zweetdrijvende eigenschappen. In Scandinavië worden berkentakken vanouds gebruikt in de sauna. Zodra men begint te zweten roest men zichzelf of elkaar met een berkentak af om de huid te stimuleren. Dit heeft dezelfde functie het lichaam te zuiveren. In het jaar 79 van onze jaartelling schreef Plinius de Jongere al dat berkentakken bijzondere geliefd waren als roede waarmee leraren hun leerlingen en ouders hun kinderen manieren bijbrachten. Het symbool van het Romeinse keizerrijk was een bundel staven van berkenhout en een bijl, die aangaven dat de Romeinen in staat waren hun wetten met stokslagen en als het moest doodvonnissen kracht bij te zetten. In 1694 schreef John Pechy in *The Compleat Herbal of Physical Plants*: 'De dunne twijgen werden vroeger gebruikt voor de staf van de magistraat, nu dienen ze om lastige jongens te tuchtigen, om wilde paarden te temmen, maar ook om bezems van te maken.'⁷³

De taak het oude te reinigen en zonodig te vernietigen was oorspronkelijk aan de Godin gegeven. Robert Graves noemt de berk 'the tree of inception' - de boom van het nieuwe begin, dat hij na Midwinter plaatst⁷⁴. De berk wordt vanouds in verband gebracht met de Godin als degene die het nieuwe leven voortbrengt. Barbara Walker plaatst de boom bij Cerridwen, de Keltische Godin die met haar ketel overvloed, vruchtbaarheid en wedergeboorte vertegenwoordigt. De witte bast symboliseert volgens Walker de *Witte Godin*, die zowel leven voortbrengt alsook het weer wegneemt⁷⁵. Ik wil hieraan toevoegen dat de witte bast van de berk als de boom ouder wordt afvalt, net als de witte kleur van de jonge Godin overgaat in rood of zwart voor de Godin in haar gedaante van Oude Wijze Vrouw. Wedergeboorte impliceert zuivering en afsterven voordat nieuw leven mogelijk is.

Hoewel de berk niet direct te maken heeft met de oogst, wordt wel de zuivering na de oogst, om het land opnieuw vruchtbaar te maken, aan de berk toegeschreven. Dit verklaart de wijdverbreide gewoonte om de wagen die de laatste schoven binnenbracht met een berkentak te kronen, om ervoor te zorgen dat het land zich zou herstellen en na de winter opnieuw vruchtbaar zou zijn. Deze berkentak, die in Nederland en Vlaanderen werd aangeduid als de *oogstmei*, werd meestal na een feestelijk rondgang door het hele dorp in het dak van de boerderij gestoken en bleef daar tot de nieuwe oogst op het land stond⁷⁶.

Een boom die aan de Godin was toegewijd, is later bijna altijd toegeschreven aan heksen. De bekende vergroeiingen in berken, ontstaan door een schimmel die de knop aantast, zodat deze geen blaadjes maar een wirwar van takjes voortbrengt, zien eruit als vogelnestjes, maar worden algemeen aangeduid als *heksenbezems*. In Oostenrijk noemde men ze heksennest⁷⁷. Volgens de traditie worden heksenbezems trouwens uit berkentwijgen vervaardigd⁷⁸ en wie deze bezem niet ziet als iets om op te vliegen, maar om te gebruiken voor reiniging en bescherming, kan zich daar wel iets bij voorstellen. Een losse tak is goed te gebruiken om de ruimte te reinigen voordat een maanfeest gevierd gaat worden. In Deventer werd een heidebezem gebruikt om het huis te vegen en een berkenbezem, *barken* geheten, voor de stallen⁷⁹. Behalve met reiniging heeft de berkenbezem ook te maken met vruchtbaarheid. In Engeland was het de gewoonte 'over de berkenbezem' te trouwen: 'De trouwlustigen sprongen één voor één over een berkenbezem die op de drempel van de huisdeur was gelegd en daarmee was hun huwelijk gesloten⁸⁰. Ook in Nederland bestond het gebruik bij een huwelijk over de bezem te springen als het paar de echtelijke woning betrad⁸¹. In het zuiden van het land en in Vlaanderen werd de berk als *liefdemei* gebruikt. Daarbij plantte men op 1 mei een berkentak voor het huis van een uitverkorene⁸².

Bomen die aan de Godin gewijd waren, werden niet alleen onder Christelijke drang aan heksen toegeschreven, maar ook gebruikt om zich tegen de vermeende kwade invloed van heksen te beschermen. Het mechanisme dat hieraan ten grondslag ligt is alles wat heilig was in het Heidendom te kerstenen en als dat niet lukt het in een kwaad daglicht te stellen. Zo werden berkentakken met Walpurgisnacht, het oude Heidense meifeest, boven de staldeuren gehangen. Op Sacramentsdag, de tweede donderdag na Pinksteren, worden, met name in Midden-Europa, nog steeds de huizen met berkentwijgen versierd om heksen te verjagen⁸³. Ook van de Oogstmei of Berkenmei werd gezegd dat de in het dak gestoken tak heksen zou weren.

Viering van de Maan van de Langste Nacht

Bescherming en reiniging spelen in deze vaak zo gure tijd een grote rol. Het is een moment om de zaken op een rijtje te zetten en na te denken over de essentie van de dingen. Wat niet belangrijk is, moeten we achter ons laten als we nieuwe plannen een kans van slagen willen geven. Geef in je maanviering aan wat je achter je wilt laten en wat er nog moet veranderen voordat je iets nieuws kunt ontwikkelen. Doe het niet alleen met woorden, maar geef het ook in een handeling vorm. Benut de reinigende werking van berkentakken om bijvoorbeeld de ruimte waarin je de maan viert grondig schoon te vegen en visualiseer daarbij waar je afstand van wilt doen voordat je het wegveegt.

Versier de ruimte op een manier die het nieuwe begin uitdrukt. Natuurlijk kun je berkentakken neerleggen, maar bedenk wel dat ze aan een heilige boom zitten

die je niet zomaar kunt plunderen. Vraag de boom, hardop of in stilte, om toestemming een tak of twijg te gebruiken. Snij de takken met een scherp mes af en wees spaarzaam hierbij. Alles wat voor jou een nieuw begin uitdrukt is bruikbaar om de ruimte klaar te maken voor de maanviering.

Als je wierook brandt, kun je deze voordat je de ruimte schoonveegt aansteken. Bij deze maan past sandelhout met berkenblad en rozemarijnolie. Aan het eind van je ritueel kun je, als je die hebt, berkenbladwijn of berkensapwijn drinken en daarbij zonnekoekjes eten. Voor de recepten zie hoofdstuk 20.

8 IJSMaan

F	Tijd:	Volle maan tussen 19 januari en 18 februari
	Boom:	Lijsterbes (<i>Sorbus</i>)
	Ogham:	Luis
	Polariteit:	Godin
	Kenmerk:	Diepgang

Hoewel de dagen al merkbaar langer worden, valt de volle IJsmaan in de koudste en guurste periode van het jaar, waarin we nog volop ijs, sneeuw en storm kunnen verwachten. Op de natuur heeft deze turbulentie echter, uitzonderlijke stormen daargelaten, weinig vat. De bomen en blijvende struiken buigen hun kale takken mee met de storm en blijven er verder onberoerd onder, diep in de aarde geworteld. Wat niet meerjarig is, is al afgestorven en grotendeels verteerd. Als we willen ervaren wat er nu in de natuur gebeurt, moeten we net als die bomen de diepte in. Rond deze tijd valt Imbolc, het feest van het eerste zaaien na de winter. De IJsmaan is de overgang van de winterse rust en bezinning naar de eerste activiteiten die nu al noodzakelijk zijn, maar pas later hun vruchten zullen afwerpen.

Bij deze maan hoort de tweede boom uit het Ogham-alfabet, de lijsterbes. Samen met o.a. appels en meidoorns behoort de lijsterbes tot de Rozenfamilie (*Rosaceae*). Net als de berk houdt de lijsterbes het uit op schrale gronden en in koude streken, maar ook in vruchtbare aarde gedijt de boom zeer goed en kan daar zo'n 120 jaar oud worden en een hoogte van 10 tot 20 meter bereiken. De verschillende soorten van het geslacht *Sorbus* zijn te vinden overal in Europa, Azië en Noord-Amerika. In ons land is vooral bekend de *gewone lijsterbes*, ook wel genaamd *wilde lijsterbes* (*Sorbus aucuparia*). De witte bloesem, die in mei verschijnt, is weinig opvallend, maar de bessen die, geel, oranje of felrood kleurend, al begin augustus aan de bomen hangen, zijn zeker in het oog springend. Tegen het eind van de winter, als vogels deze bessen vrijwel allemaal hebben opgegeten, herkennen we de lijsterbes aan de talloze lange, rechte takken, die zich allemaal op hetzelfde punt van de stam lijken af te splitsen.

Het hout van de lijsterbes is hard en wordt daarom gebruikt voor duimstokken, instrumenten en deurposten. Ook in de scheepsbouw wordt dit hout toegepast. De bessen van de lijsterbes zijn geschikt om wijn, jam of gelei van te maken. In het verleden werden de bessen ook wel gegeten, door er moes van te koken of ze in gedroogde vorm te bewaren voor schrale tijden. De bessen bevatten o.a. veel vitamine C en dat kan in de winter hard nodig zijn. In de volksgeneeskunde worden de gekookte of gedroogde bessen behalve als vitaminebron gebruikt als

bloedstelpend, samentrekkend, urinedrijvend en laxerend middel.

*Lijsterbes in Sint Maartenshof te Utrecht.
Op de achtergrond de Domtoren.*

In de Verenigde Staten, en soms ook in Engeland, wordt de lijsterbes aangeduid als *mountain ash*, terwijl de Engelse naam, *rowan*, van een respectabele ouderdom is en is afgeleid van het Oud-Noorse *rauthr* (rood), wat later in het moderne Noors *raun* is geworden. Wellicht hangt de naam ook samen met *runa*, Sanskriet voor 'tovenaar'⁸⁴, wat de magische krachten die aan de boom werden toegeschreven zou onderstrepen.

Scott Cunningham noemt de lijsterbes mannelijk en plaatst de boom onder de heerschappij van de zon, het element vuur en de God Thor⁸⁵. Kurt Allgeier stelt

dat de Germanen de lijsterbes aan Thor hadden gewijd⁸⁶. Toch zijn er vele aanwijzingen dat de lijsterbes in veel heidense religies en ook in de Middeleeuwse magische traditie aan de Godin was toegewijd. Marian Green noemt de lijsterbes een 'kleine, tere Godinnenboom'⁸⁷.

Ellen Hopman schrijft de lijsterbes toe aan Thor en Rauni⁸⁸ en geeft daarmee onbedoeld aan hoe een boom die aan de Godin was gewijd later aan Thor werd

Takje lijsterbes

toegeschreven. Rauni was in de Fins-Oegaritische mythologie de Godin van de donder, die werd verondersteld in de lijsterbes te verblijven. Zowel haar naam als die van de Lapse Godin Raudna betekenen 'lijsterbes'. Rauni en Raudna werden oorspronkelijk vereenzelvigd met de lijsterbes en waren plaatselijke vormen van de Grote Godin die overal in de wereld aanbeden werd. In hun oorspronkelijke glorie heersten ze over leven en dood en ook over de donder. Later, toen de Godinnen onder invloed van de patriarchale

Indo-Europeanen aan macht inboetten ten gunste van mannelijke hemelbewoners, werd Rauni gekoppeld aan de Dondergod Ukko en Raudna aan de Dondergod Horagalles. Nog weer later verdwenen de Godinnen vrijwel in de schaduw van hun machtige echtgenoten en werd de lijsterbes aan de Goden toegeschreven⁸⁹. Dit komt overeen met de geschiedenis van de aan de Godin gewijde berk, die, zoals we in het vorige hoofdstuk zagen, eveneens aan Thor werd toebedeeld. Ook de lijsterbes werd uiteindelijk aan Thor gekoppeld. In de *Proza Edda*, een verzameling verhalen die op IJsland werden verteld en die omstreeks het jaar 1220 door Snorri Sturluson werden opgetekend, kwam een verhaal voor waarin Thor zijn leven redde door zich in een kolkende rivier aan een lijsterbes vast te grijpen. Op IJsland werd de boom daarom *Thorsbjorg* genoemd en aan Thor gewijd⁹⁰.

Bomen die met de Godin waren verbonden, zijn meestal te herkennen doordat ze in folklore aan heksen worden toegeschreven of juist verondersteld worden tegen de kwade invloed van heksen te werken. De lijsterbes voldoet in dit opzicht ruimschoots als Godinnenboom. Cunningham noemt als volksnamen voor deze boom o.a. *witchbane* (heksenvloek), *witchen* en *witchwood*⁹¹. Graves noemt als

een van de namen van de lijsterbes *the witch* en vermeldt dat op de Britse Eilanden behekste paarden met een zweep van lijsterbes werden geslagen om de betovering te breken⁹². In veel Europese landen werden lijsterbessen vlakbij de voordeur geplant om het huis tegen heksen te beschermen. In de verzameling kinderrijmpjes die in 1760 door de Engelsman John Newbery werden gepubliceerd onder de titel *Mother Goose's Melody* wordt de lijsterbes genoemd als bescherming tegen heksen:

*Rowan tree and red thread
Gar the witches tyne their speed*

Wat zoveel wil zeggen als: 'Lijsterbes en rode draad maken dat heksen snel verdwijnen.' Dit slaat op het gebruik met een rode draad van twee takjes lijsterbes een kruis te maken en dit altijd bij je te dragen als bescherming tegen heksen. Speciaal aan de vooravond van mei en op Goede Vrijdag was het zaak je op deze manier tegen heksen te wapenen en vaak hing men ook het vee maar een kruis van lijsterbestakken om⁹³. In Schotland bevestigde men de kruisen van lijsterbes aan de staldeuren om te voorkomen dat heksen de koeien zouden betoveren zodat ze geen melk meer zouden geven⁹⁴. Robin Skelton en Margaret Blackwood geven als commentaar op bovenstaand rijmpje dat wat aangeprezen werd als middel tegen heksen gewoonlijk door de heksen zelf hogelijk werd gewaardeerd en dat de lijsterbes daarin geen uitzondering is⁹⁵. We moeten daarbij, zoals gezegd, niet over het hoofd zien dat de heks in de volksverhalen, net als de heks van de heksenvervolgingen, weinig of niets te maken heeft met oude heidense religies, waarin de Godin een grote rol speelde en evenmin veel overeenkomsten vertoont met moderne heksen of Wicca's. John Lightfoot schreef in 1777 in zijn *Flora Scotica* dat de lijsterbes vaak in de buurt van oude steencirkels te vinden was⁹⁶, wat waarschijnlijk alleen de overtuiging van zijn tijd weerspiegelt dat steencirkels oorden van demonen en heksen zijn, waartegen men zich door er lijsterbessen te planten dient te beschermen.

Godinnenbomen werden, in een poging de laatste wortels van een Heidense bomenverering uit te roeien, niet alleen aan heksen toegeschreven, maar ook wel met het lijden en sterven van Christus verbonden. Van verschillende bomen werd gezegd dat ze gediend hadden als kruishout en de lijsterbes was daar één van⁹⁷. In tegenspraak daarmee werd ook gezegd dat de aarde het gebeente van Judas, toen dat werd begraven, weer uitbraakte en dat daaruit de lijsterbes ontstond⁹⁸.

Hoewel het bovengenoemde magische lijsterbeskruis duidelijk een christelijke draai aan een heidense boom moet geven, is de kleur rood van het lint niet toevallig gekozen. Bomen en struiken met rode vruchten zijn over het algemeen aan de Godin toegewijd. Rood werd al in de Steentijd in verband gebracht met de Godin. Doden, die teruggingen naar de baarmoeder van Moeder Aarde, werden

bedekt met rode oker. De verklaring van Blöte-Obbes, dat de lijsterbes aan Thor gewijd was, 'ook al om zijn rode bessen, de kleur van Thor's bliksem'⁹⁹, houdt geen stand, alleen al om het feit dat de bliksem wit is en niet rood.

Glastonbury Tor, Zuid-Engeland. De paden om de heuvel vormen een labyrint dat wellicht in het verleden deel uitmaakte van een ritueel rond deze heilige plaats.

Wit en rood zijn kleuren die traditioneel met de Godin verbonden waren. Door de Godin te overvleugelen werd Thor geleidelijk aan geassocieerd met de aan haar toegeschreven bomen als de berk en de lijsterbes. Wit is de kleur van de jonge Godin, die wordt verbonden met de vroege lente en de vruchtbare aarde. Rood is de kleur van de bevruchte en vruchtdragende aarde. Rood is ook de kleur van de afstervende natuur die in de herfst terugkeert naar een periode van rust, als voorbereiding op een wedergeboorte in de lente. De lijsterbes werd duidelijk ook geassocieerd met dood en wedergeboorte. Lijsterbessen werden traditioneel op kerkhoven geplant¹⁰⁰.

Behalve tegen heksen werd lijsterbes ook geacht tegen noodweer te beschermen. Een lijsterbestak in huis zou blikseminslag afweren; een tak op een schip zou dit vrijwaren van storm. Het verband tussen Thor en blikseminslag is duidelijk. De bescherming tegen natuurrampen is niets anders dan een over-

blijfsel van het geloof dat de Godin die in de lijsterbes huisde macht had over deze natuurverschijnselen. Een wandelstok van lijsterbes zou de wandelaar op zijn tochten beschermen, vooral in de natuur, waar heksen op elke kruising van wegen op hem loerden.

Volgens sommigen is het woord *rune* afgeleid van dezelfde stam als *rowan* en werden de runenstaafjes oorspronkelijk uit lijsterbes gesneden¹⁰¹. Ook wordt de lijsterbes traditioneel, naast bescherming, in verband gebracht met divinatie of orakelen. Graves maakt melding van lijsterbesbossen die ten behoeve van het orakelen waren aangeplant op het eiland Rügen en omliggende eilandjes in de Oostzee¹⁰², maar geeft niet aan hoe dat orakelen in zijn werk ging. Edred Thorsson spreekt met betrekking tot de lijsterbes over 'een grote reputatie op het gebied van magie en divinatie'¹⁰³. De lijsterbes geeft volgens Thorsson enerzijds een vóórkennis van wat te gebeuren staat en geeft anderzijds het vermogen in onszelf te schouwen en daar de wijsheid te vinden die we zoeken. Dit laatste geldt natuurlijk voor elke vorm van divinatie en ook Thorsson maakt ons niet wijzer hoe er met de lijsterbes te divineren valt. Paul Beyerl noemt als eigenschappen van de lijsterbes het bieden van bescherming en het geven van visioenen. Door het branden van wierook van gedroogde bladeren en bessen van de lijsterbes wordt het gemakkelijker contact te maken met de Godin en haar om hulp te vragen. Ook kan men er geesten of elementalen mee oproepen of de wierook juist branden om ongewenst bezoek uit de andere wereld te voorkomen¹⁰⁴.

Waar de berk werd gezien als geschikt voor de heksenbezem, werd de lijsterbes als staf genoemd¹⁰⁵. Dat is logisch omdat de berk in verband wordt gebracht met zuivering en bescherming, waar de bezem in wezen voor dient, terwijl de staf eerder een hulpmiddel is om met het goddelijke in contact te komen. Een staf van lijsterbes kan dan gebruikt worden om contact te maken met de Godin als je haar hulp op de een of andere manier nodig hebt of om haar te eren tijdens een ritueel of maanviering.

De lijsterbes heeft bovenal te maken met divinatie in de breedste zin van het woord: een goddelijke wijsheid die alleen tot ons spreekt als we er open voor staan. Wijsheid komt niet aangewaaid; die moet je verwerven. De IJsmaan is een tijdstip bij uitstek om je daarop voor te bereiden.

Viering van de IJsmaan

Nu is de tijd om iets nieuws te starten, maar net als zaden de aarde in moeten om daar afgeschermd van kou en stormen in alle rust te kunnen ontkiemen, zo moeten ook onze plannen goed worden voorbereid. Diepgang is wat goede voorbereiding onderscheidt van haastige, op snelle resultaten gerichte handelingen. Neem bij de viering van de IJsmaan de tijd om iets wat je het komende jaar op gang wilt zetten een goede basis te geven. Vaak is een rechte lijn niet de

kortste weg tussen twee punten. Om te kunnen eten heeft het weinig zin graankorrels op je bord te leggen, hoewel ze daar uiteindelijk wel terecht moeten komen. Het lijkt omslachtig de korrels eerst in de grond te stoppen, maar toch is dat een noodzakelijke fase in de cyclus van zaaien en oogsten. Probeer in je maanviering uit te drukken dat diepgang belangrijker is dan snelheid, misschien niet op de korte termijn, maar wel als je al je handelingen ziet als onderdeel van een grotere beweging, die een jaarcyclus of je hele leven kan omvatten.

Een manier om het bovenstaande vorm te geven is bijvoorbeeld het vormen van een labyrint. In een labyrint is recht op je doel af niet de kortste weg en moet je vaak een andere richting kiezen om uiteindelijk aan het eind te komen. Je kunt de te volgen weg op de vloer aangeven en dit pad een of meerdere malen volgen. Je kunt ook iemand blinddoeken en door het labyrint leiden.

Om het contact met de andere wereld te vergemakkelijken brand je wierook van sandelhout met lijsterbessen en riet. Daarbij kun je lijsterbeswijn drinken en koekjes met anijszaad eten. De recepten vind je weer in hoofdstuk 20.

9 SNEEUWMAAN

	Tijd:	Volle maan tussen 19 februari en 19 maart
	Boom:	Es (<i>Fraxinus</i>)
	Ogham:	Nion
	Polariteit:	Eenheid/Evenwicht
	Kenmerk:	Kiemkracht

Veel sneeuw is er rond deze tijd, medio februari tot medio maart, in onze streken meestal niet meer te vinden, maar als deze maan vroeg valt, kan het landschap nog wel eens wit zijn. Het is de maan ná Imbolc (2 februari) en vóór Ostara (21 maart). De natuur begint te ontwaken uit haar winterslaap. Het eerste zaad is gezaaid, maar verder is het nog veelal een kwestie van afwachten.

De es, die met deze maan in verband wordt gebracht, is een laatbloeier, die pas in juni bladeren krijgt, die de boom in oktober alweer laat vallen. Gitzwarte knoppen geven de hele winter aan waar de bladeren zullen uitbotten. Ook zonder blad is deze reus, die 45 m hoog en 250 jaar oud kan worden, indrukwekkend genoeg. Daaraan dankt de in heel Europa veel voorkomende *gewone es* zijn Latijnse naam *Fraxinus excelsior*, d.w.z. de boven alles uitstekende. Een es kan mannelijk, vrouwelijk of beide zijn. De vrouwelijke of gemengde bomen zijn te herkennen aan de gevleugelde zaden die de hele winter in grote trossen aan de takken blijven hangen. Begin april verschijnen de kleine, rode bloemen van de es aan de nog kale takken van de mannelijke zowel als de vrouwelijke bomen. Vooral op kalkrijke, vochtige grond voelt de es zich thuis, bijvoorbeeld langs beken, polders en weilanden. Het taaie en soepele essenhout wordt o.a. gebruikt voor gereedschap, turntoestellen, roeiriemen, wandelstokken en ladders.

In mythen en volksverhalen wordt de es vaak genoemd. De Griekse held Achilles liet het leven toen hij tijdens de Trojaanse Oorlog door Paris' pijl in zijn hiel getroffen werd. Volgens Homeros was deze pijl van essenhout. Ook noemt hij de essenhouten lansen die andere helden gebruikten. Het taaie, buigzame essenhout is tevens zeer geschikt voor het maken van bogen.

In de Noordse mythologie, zoals die bijvoorbeeld in de vroege Middeleeuwen op IJsland in de *Edda*-gedichten is opgetekend, was de es bekend als *Yggdrasil*, de magische boom die in de onderwereld was geworteld en met zijn takken tot in de Godenwereld (Asgard) reikte¹⁰⁶. Alleen al door de rijzige gestalte en het uitgebreide, diepe wortelstelsel van de es, kan men zich dit beeld voorstellen. Yggr is een van de bijnamen van Odin en Yggdrasil betekent *paard van Odin*. De God hing zichzelf negenmaal aan zijn voeten aan de boom teneinde een diepere wijsheid dan de andere Goden te verkrijgen en de es wordt dan ook wel in

verband gebracht met inwijding of wedergeboorte. Volgens de traditie maakte Odin uit essentwiggjes de runentekens, waarvan de diepere betekenis hem tijdens het hangen aan de boom geopenbaard was.

Es in het Zuiderpark, Den Haag

De eerste man, Askr, was volgens de overlevering door de Goden uit een stuk essenhout gemaakt. Askr betekent es in het Oudnoors, wat overeenkomt met het Oudhoogduitse ask, het Oudengelse æsk, het Middelnederlandse esce en vergelijkbare afleidingen in vele Indo-europese talen. Net als het Latijnse fraxinus kon es zowel de boom aanduiden als speer betekenen. De Vikingen werden vaak aangeduid als *Ascomanni* (Speermensen)¹⁰⁷.

De es wordt gewoonlijk gezien als boom van de God¹⁰⁸, maar uit de beschrijving van Yggdrasil in de *Edda's* blijkt dat de boom drie wortels heeft, waarvan

Takje van de Es

de derde rijkt tot de *bron van Urd*, waar de *Nornen* het lot van de wereld beschikken. *Urd* is terug te vinden in vele Indo-europese afleidingen van het woord *aarde*, zoals het Duitse *Erde*, het Engelse *earth*, Oud-Engels *ærthe*, Grieks *era*, en in de naam *Wyrd*. De *Wyrd Sisters* in *Macbeth* zijn slechts een flauwe afspiegeling van deze universele Almoeder, die ieders lot bepaalde en aan wie alle Goden ondergeschikt waren¹⁰⁹.

De *Nornen* of *Schikgodinnen* die ieders lot bepalen, zijn de Germaanse vorm van de Drievoudige Godin¹¹⁰. *Urd* (verleden) is in feite de naam van een van de drie *Nornen*. De andere twee heten *Werdandi* (heden) en *Skuld* (toekomst).

Voor de Kelten weerspiegelde de es evenzeer de gehele kosmos in de drie delen van de boom *Abred*, *Gwynedd* en *Ceugant*: Schepping, Evenwicht en Vernietiging¹¹¹. Dat de es voor de Kelten een centrale betekenis had, moge blijken uit het feit dat van de vijf heilige bomen in Ierland die in 665 als symbool van de overwinning van het Christendom op het Heidendom werden omgehakt er drie essen waren. De andere twee waren een eik en een taxus¹¹².

Zoals Yggdrasil gefundeerd is op de door de Grote Godin beheerste onderwereld, zo wijzen talloze tradities met betrekking tot de es eerder op de Godin dan op de God. Een Godinnenboom wordt, zoals gezegd, in folklore altijd in verband gebracht met heksen en dit geldt ook voor de es. Volgens de traditie zou de steel van heksenbezems van essenhout zijn¹¹³. De es wordt vaak in verband gebracht met liefde en vruchtbaarheid, vanouds het domein van de Godin. De pijlen die Eros afschoot om argeloze stervelingen verliefd te laten worden, zouden van essenhout gemaakt zijn¹¹⁴. In Engeland konden vrouwen die niet aan de man dreigden te komen een takje met een even aantal essenbladeren in hun hand

nemen en daarbij zeggen: 'The even ash leaf in my hand, the first I meet shall be my man'¹¹⁵. Als regel heeft een essentak een oneven aantal bladeren, door de paarsgewijze plaatsing met een enkel blad aan het eind. In *Mother Goose's Melody* komt een soortgelijk rijmpje voor:

*If you find even ash, or four-leafed clover
You will see your love afore the day's over*¹¹⁶

Bomen die met de Godin verbonden waren, werden enerzijds aan heksen toegeschreven, anderzijds als middel tegen heksen aangewend. Betoveringen zouden met behulp van essenhout gebroken kunnen worden¹¹⁷.

In Noord-Engeland was het tot de achttiende eeuw de gewoonte een bundeltje essenzaden bij zich te dragen om zich daarmee te beschermen tegen beheksingen¹¹⁸. Wratten, die aan heksen werden toegeschreven, zouden verdwijnen als men een naald in een es stak, hem vervolgens in de wrat duwde en daarna opnieuw in de boom, terwijl men de volgende spreuk, die al bij *Mother Goose* te vinden is, uitsprak:

*Ash tree, ashen tree
Pray, buy this wart of me*¹¹⁹

Een staf van essenhout werd vrij algemeen boven de deurpost gehangen om kwade invloeden af te wenden, terwijl essenbladeren met hetzelfde doel in de vier windrichtingen werden verstrooid of in zakjes werden meegedragen¹²⁰. Ook werd een stukje essenbast wel op het lichaam gedragen om betoveringen af te weren¹²¹. Door een spitsmuis levend in een holte in een es op te sluiten zou een door een heks veroorzaakte verlamming opgeheven worden¹²². Verder zou de es bescherming bieden tegen verdrinking op zee als men een gelijkarmig kruis uit dit hout snijdt en het bij zich draagt¹²³. Graves noemt de es als boom die de zee beheerst en macht heeft over water in het algemeen¹²⁴.

De es wordt door Culpeper en velen na hem met de zon verbonden¹²⁵ en tegelijk met het element water¹²⁶. Cunningham koppelt de es de ene keer aan water, de andere keer aan vuur¹²⁷. De Goden die de diverse auteurs met de es verbinden, zijn deels Watergoden als Poseidon en Neptunus, deels Vuurgoden als Mars en Thor. Deze verwarring komt m.i. voort uit het feit dat de es niet uitsluitend aan de Godin of de God was gewijd, maar hun eenheid symboliseerde. Yggdrasil verbond de Hemelgod Odin met de Onderwereldgodin Wyrd en daartussen ontstond het rijk Midgard, dat wij kennen als de aarde.

Volgens Graves is de es in de Britse folklore een boom die met wedergeboorte in verband wordt gebracht¹²⁸. Nigel Pennick omschrijft deze wedergeboorte als een verbinding tussen boven en beneden, tussen binnen en buiten, tussen geest en

materie¹²⁹. Bij de es gaat het daarbij niet om de eenwording op zich, het *hieros gamos* of *heilig huwelijk* van Godin en God, maar om wat hieruit voortkomt, de ontkieming van het nieuwe leven. De graan-, fruit-, hooi- en andere oogsten zijn nog ver van ons verwijderd, maar ook in deze winterse tijden hebben we een symbool voor de herlevende kracht van de natuur, in de vorm van de gevleugelde zaden die, van groen naar geel kleurend, de hele winter aan de es blijven hangen. Tot ze in het voorjaar door de wind, over soms grote afstanden, worden meegevoerd om elders te ontkiemen of anders af te sterven. De es drukt daarmee de essentie van de Sneeuwmaan uit: tussen zaaien (Imbolc) en ontkiemen (Ostara) ligt het moment waarop moet blijken of iets levensvatbaar is of niet.

Viering van de Sneeuwmaan

Niet elk zaadje dat op de aarde valt, ontkiemt en niet elk idee dat in ons opkomt, is praktisch uitvoerbaar. De Sneeuwmaan is een moment om te schiften welke plannen men wil uitvoeren en wat beter kan worden uitgesteld of afgewezen. In een maanviering kun je dit vorm geven door te beginnen met een veelheid van iets, bijvoorbeeld takjes, zaden, of wat je geschikt lijkt en daarin in de loop van het ritueel een schifting aan te brengen, door alle aanwezigen een voorwerp te laten kiezen dat ze willen gebruiken en een dat ze afkeuren en letterlijk in een hoek gooien. Je kunt dit in stilte doen of er iets bij zeggen. Je kunt daarbij commentaar geven op de bruikbare en afgekeurde voorwerpen zelf of ze zien als symbolisch voor zaken die je wilt voltooien of afkeuren. Als je bijvoorbeeld aarzelt tussen twee opleidingen die je wilt gaan volgen, kun je twee potloden nemen en als je weet welke opleiding je kiest, neem je hier een van de potloden voor en slijp je er een punt aan, terwijl je het andere potlood doorbreekt en weggooit. Bedenk van tevoren wat je met het ritueel wilt uitdrukken en zoek daar de attributen bij die je nodig hebt, zodat je niet met lege handen staat of de verkeerde dingen hebt gepakt.

Je kunt de ruimte versieren met een paar essentakken waaraan trosjes zaden hangen en wierook branden van paardebloemwortel en gedroogde kamillebloemen. Als je, alleen of samen met anderen, hebt uitgemaakt wat belangrijk genoeg is om mee door te gaan, kun je dat vieren met kamillewijn, een voorbode van de zomer en een symbool voor het resultaat dat je straks met je inspanningen hoopt te bereiken.

10 MAAN VAN DE DOOD

	Tijd:	Volle maan tussen 19 maart en 18 april
	Boom:	Els (<i>Alnus</i>)
	Ogham:	Fearn
	Polariteit:	Godin
	Kenmerk:	Bescherming

De volle Maan van de Dood valt rondom of kort na Ostara (21 maart). Hoewel de naam van deze maan wat vreemd aandoet in deze periode van nieuw leven, is daar een logische verklaring voor. De kou die we tijdens de IJsmaan en de Sneeuwmaan kunnen verwachten, heeft vrij weinig invloed op de natuur, omdat wat leeft zich onder de grond bevindt of bestand is tegen barre weersomstandigheden. Nu is dat anders. 'De Maan van de Dood,' zegt Merlin, 'vertegenwoordigt de harde realiteit van het leven. Het zopas ontloken, tere begin is niet altijd opgewassen tegen de krachten der natuur. Een kleine nachtvorst kan veel vernielen in dit jaargetijde.'¹³⁰

De els, die met deze maan verbonden is, kan uitstekend dit prille voorjaar symboliseren. Begin maart kunnen de geelbruine, vanaf de voorafgaande zomer los neerhangende mannelijke katjes hun eerste stuifmeel produceren. De vrouwelijke katjes, die op dezelfde boom groeien als de mannelijke, zijn in drie generaties het hele jaar door aanwezig. Eerst ontwikkelen ze zich in de zomer als kleine knobbeltjes, die de volgende zomer zachtrood worden, maar pas het voorjaar daarop bloeien. Ze kleuren dan felrood en worden door de mannelijke katjes bestoven. Het stuifmeel wordt door de vrouwelijke katjes omgezet in zaden en de katjes ontwikkelen zich daarbij tot de bekende elzenproppen. De zomer daarop gaan de proppen open en worden de zaden door wind of water meegevoerd. De proppen blijven openstaan. Ze worden houterig en blijven in deze vorm nog een jaar aan de boom hangen. In mei verschijnen de meestal ronde of eivormige bladeren die op steeltjes staan en een dubbel gezaagde bladrand hebben. De bladeren zijn nog groen als de boom ze in november laat vallen.

De els behoort tot de berkenfamilie en is goed bestand tegen kou en vochtigheid. Volgens Henri van Dorsten is de Latijnse naam *alnus* afgeleid van *aloramme*, wat betekent: 'Ik word door de stroom geleid en verzorgd'¹³¹. Feit is dat *alnus* behalve els in het Latijn ook *boot* betekent. Elzenzaden die door de wind meegevoerd in het water belanden, blijven drijven tot ze zich ergens aan de waterkant vasthechten op een plaats waar ze kunnen ontkiemen. Elzenhout wordt meestal alleen als brandhout gebruikt, maar onder water wordt dit hout bijzonder hard en duurzaam. Volgens Grieve zijn zowel Venetië als Amsterdam op palen

van elzenhout gebouwd, maar ze zegt erbij dat het een gerucht is en wellicht weerspiegelt dit eerder de faam van elzenhout dan dat het een weergave van de feiten is. Thorsson merkt op dat de Kelten in La Tène elzenhout gebruikten voor hun op een meer gebouwde huizen¹³².

Els in Park Bloeyendaal bij Utrecht

De els is meestal vrij klein en zelden hoger dan 25 meter. Vaak lijkt de els eerder een struik, die zich vlak boven de grond in vele takken splitst, dan een boom. In Nederland is vooral de *Zwarte Els* bekend. Voor het milieu is deze Els zeer gunstig. De Latijnse naam van deze inheemse boom, *Alnus Glutinosa*, betekent kleverige els, wat slaat op de bladeren, waaraan vaak zoveel roet en uitlaatgassen blijven kleven dat ze inderdaad zwart worden. De wortels vormen knolletjes die stikstof vasthouden, reden waarom de els vaak als voortrekker in een nieuw gebied wordt aangeplant omdat de stikstof het andere planten mogelijk maakt zich er te vestigen. De *Witte Els* komt minder voor en is waarschijnlijk niet inheems.

De jonge bladeren en de bast van de els worden in de volksgeneeskunde gebruikt om hun koortswerende, herstellende en rustgevende eigenschappen. Een bad van afgetrokken elzenbladeren is goed voor zere of vermoeide voeten en men zegt dat je met een elzenblad in elke schoen beduidend langer kunt lopen dan zonder.

In volksverhalen is de els niet zo prominent aanwezig. Volgens Graves wordt de els zelden genoemd in Griekse of Romeinse mythen. De Keltische stam Arverni ontleende haar naam aan de els¹³³.

Graves ziet de els in de eerste plaats als 'the tree of fire, the power of fire to free the earth from water'¹³⁴ en verbindt de boom met de Keltische God-held Bran wiens hoofd, nadat het bij de strijd van zijn romp gescheiden was, bleef spreken in orakeltaal. Ook andere auteurs geven deze koppeling tussen Bran en de els¹³⁵. Toch zijn er duidelijke aanwijzingen dat de els traditioneel een boom van de Godin was en niet een boom die aan de God werd toegeschreven. Culpeper verbindt de els niet met Vuur, maar met het element Water en de planeet Venus¹³⁶.

Volgens de Keltische mythen werd de Ketel van Wederopstanding en Eeuwige Jeugd door drie Godinnen bewaard op de bodem van een groot meer tot Bran de ketel uit het meer opviste en meenam. In andere verhalen beheert hij de ketel voor zijn zuster Branwen. Duidelijk is dat Bran een oudere verering voor de Godin als drievoudige verschijning voor zich heeft opgeist¹³⁷. Dat de Kelten in de els de drievoudige verschijning van Maagd, Moeder en Oude Vrouw zagen,

ligt voor de hand, aangezien de els drie generaties vrouwelijke katjes tegelijk laat zien: de katjes die nog vrucht moeten dragen, katjes die de zaden in zich dragen en de proppen die hun zaden al hebben laten vallen.

Dat een boom ooit aan de Grote Godin werd toegeschreven is vaak in later tijden nog af te leiden uit enerzijds verwijzingen in volksverhalen naar heksen, anderzijds naar elfen. Vaak zijn de verhalen over elfen afgeleid van oudere mythen met betrekking tot heidense Goden. Volgens de Kelten huisden de elfen, die zij aanduiden als het volk van de Sidhe, in ondergrondse verblijven en in elzenn¹³⁸. In het Oud-Engels werden de Sidhe aangeduid als *aelf*, een woord dat in vele Europese talen, waaronder het Nederlands, ingang gevonden heeft. In Deense volksverhalen was de *Elverkonge*, de Koning van de Elfen, synoniem met de *Ellerkonge*, de Elzenkoning. In 1779 vertaalde de Duitse filosoof Johann Gottfried von Herder, de geestelijke vader van de *Sturm und Drang* beweging, de naam van deze Elfenkoning als *Erlkönig*, wat letterlijk *Elzenkoning* betekent. Zijn tijdgenoot en vriend Goethe maakte *Erlkönig* in dichtvorm wereldberoemd. In 1815 zette Schubert het gedicht op muziek. Volgens de overlevering woonde Erkönig met zijn dochters in de takken van een grote els. Deze dochters zijn ongetwijfeld een overblijfsel van de Godin die in drievoudige vorm in de els werd aanbeden. Hetzelfde geldt voor de *Erlengungfrau* van Tegernfelden, die volgens de legende in het maanlicht haar haren kamt onder een els en daarbij honing van de kleverige elzenbladeren strijkt om haar hoofd mee te zalven¹³⁹.

Hoe belangrijk de els in de Germaanse kosmologie als boom van de Godin was, moge blijken uit de mythe dat Odin, Hönir en Lodur op het strand een es en een els vonden. Uit de es maakten de Goden de eerste man, uit de els de eerste vrouw¹⁴⁰.

De els was oorspronkelijk gekoppeld aan de Grote Godin die als scheppende kracht in diverse bomen aanbeden werd. Dat de els ooit verbonden was met vruchtbaarheid moge blijken uit het feit dat op de laatste korenschoof die werd geoogst soms een elzentak werd gestoken¹⁴¹. Naarmate de Godin in het late Heidendom en vroege Christendom steeds meer naar de achtergrond gedrongen werd, kregen de met haar verbonden bomen een slechte naam en werden tot heksenbomen of ongeluksbomen. In Duitsland werd gezegd dat heksen zich in elzen ophielden en dat ze elzentakken gebruikten om melk te stelen. De heks trok aan de elzentak en ontving zo melk; de eigenaar van de koe die hiervoor was betoverd kreeg alleen bloed als hij probeerde het dier te melken¹⁴². In Tirol geloofde men dat heksen menselijke ribben konden maken van elzentwijgen¹⁴³.

Voorzover een aan de Godin gekoppelde boom een positieve betekenis bleef houden, werd deze aan talloze plaatselijke heiligen of aan Maria toegeschreven. Teirlinck geeft honderden voorbeelden van *Mariaberken*, *Mariadoornen*, *Mariawilgen* en naar heiligen genoemde planten en bomen, maar kennelijk was de Heidense oorsprong van de els al in de vroege Middeleeuwen zover wegge-

zakt dat het niet nodig geacht werd de boom te kerstenen. De enige keer dat Teirlinck de els noemt, in verband met een daarin verborgen hostie, die de dorre boom weer deed groeien en bloeien, voegt hij eraan toe dat anderen dit verhaal verbinden met een es of een linde¹⁴⁴. Toch moet het wel degelijk om een els gaan, zoals blijkt uit het vervolg van dit verhaal. Als het wonder van de hostie bekend wordt, stroomt een menigte van heinde en verre naar Assche in Brabant, waar de els in een veld staat. De eigenaar van het veld is bang dat de nieuwsgierigen zijn grond zullen vertrappen en laat de boom omhakken. De spaanders vallen echter kruisgewijs op de grond en zijn met bloed bevlekt. Zoals bekend verkleurt net gekapt elzenhout van blank naar oranjerood. Men noemt dit het 'bloeden' van de boom¹⁴⁵.

Een slechte naam heeft de els dus wel, al wordt ze grotendeels domweg genegeerd. In de vorige eeuw stelde Anton von Perger, folklorist en lector aan de Hofbibliothek te Wenen, vast dat dwaallichtjes steevast aan elzen werden toegeschreven en hij vatte de minachting voor de els samen in het spreekwoord: 'Erlenholz und rothes Haar, sind auf gutem Grunde rar'¹⁴⁶. Ook in Nederland was dit spreekwoord ooit zeer bekend en wel als: 'Rood haar en elzenhout is op geen goede grond gebouwd'. Volgens Van Dale wordt dit 'gezegd als men wil aanduiden dat iemand met rood haar

Sprookjesbos Efteling

niet te vertrouwen is', waarmee ons bekendste woordenboek de els totaal negeert. De kleur rood heeft, net als de els, alles met de Godin te maken en door beiden in een kwaad daglicht te stellen vang je twee vliegen in één klap. De naam els is te herleiden tot de Indogermaanse wortel *el*, wat de kleur rood of bruin aangaf¹⁴⁷. Guido Gezelle gaf uiting aan de lage dunk die men in zijn tijd van de els had in zijn gezegde: 'Van elzenhout geen eken (=eiken, kl) spaanders'¹⁴⁸.

De Maan van de Dood heeft niet te maken met nieuwe ontwikkelingen, maar met het begeleiden en beschermen van wat al op gang is gezet. De els vertegenwoordigt Moeder Aarde die haar kinderen voedt en behoedt, maar ook op de proef stelt. Wat niet is opgewassen tegen storm en nachtvorst zal de zomer nooit halen.

Viering van de Maan van de Dood

In de viering van deze maan kun je tot uitdrukking brengen wat je wilt steunen en beschermen. Het kan gaan om een kind dat je groot wilt brengen, een organisatie of beweging die je wilt ondersteunen, maar het kan ook op jezelf betrekking hebben: een opleiding die je af wilt maken, een relatie die je wilt verstevigen en bestendigen, plannen die je lang geleden hebt gemaakt en nu wilt gaan uitvoeren, goede voornemens die je in daden wilt omzetten. Geef in een symbolische handeling aan dat je het doel waarnaar je streeft, bereikt. Als het gaat om een kind dat je op wilt voeden, begin dan met een foto van een kind en eindig met een foto van een volwassene. Of neem andere symbolen voor het kind en de volwassene. Alles wat voor jou de huidige situatie en het doel waarnaar je streeft, uitdrukt volstaat. Als je een organisatie wilt steunen die bedreigde diersoorten helpt, begin dan bijvoorbeeld met een foto van een zieke zeehond die op het strand is aangespoeld en eindig met een foto van een gezonde zeehond in het water. Als je wilt bereiken dat je een opleiding afmaakt, neem dan bijvoorbeeld tien blokken hout die voor jou even zoveel stappen naar het voltooien van de opleiding zijn en stapel ze in de loop van het ritueel op of leg ze neer in een cirkel die je met het tiende blok sluit.

Bij een maanviering met meer mensen kan ieder voor zich iets nemen dat hij of zij wil ondersteunen en hier een bepaalde vorm aan geven, maar je kunt ook een gemeenschappelijk doel afspreken en een manier om dit vorm te geven.

Je kunt de kamer versieren met een paar elzentakjes waaraan de drie generaties vrouwelijke katjes te zien zijn. In deze tijd zullen de mannelijke katjes er nog wel aan hangen, maar hun stuifmeel al hebben losgelaten. Het gaat bij deze maan om de middelste generatie, de rijpe vrouwelijke katjes die kort geleden bestoven zijn en nu dit stuifmeel omzetten in zaden die ze de hele zomer en winter zullen vasthouden en beschermen om ze de zomer daarop pas los te laten. Mediteer over wat dit voor jou persoonlijk betekent en in welke opzichten jij je omgeving de bescherming biedt die nodig is om iets te laten volgroeien.

De els leent zich niet om wijn of wierook van te maken, maar je kunt het idee van het prille voorjaar onderstrepen met klein hoefbladwijn of paardebloemwijn en wierook maken met dennennaalden en cypresolie. Die ingrediënten vallen onder Saturnus, een planeet die de essentie van de Maan van de Dood goed uitdrukt. Saturnus heeft niet alleen te maken met ouderdom, maar ook met selectie van wat de toets kan doorstaan en wat niet. Meestal ervaren we de invloed van Saturnus in ons leven als negatief, maar vaak kan het heel nuttig zijn het kaf van het koren te scheiden. Wat we met de Maan van de Dood willen beschermen is niet het kaf, maar het koren.

11 MAAN VAN HET ONTWAKEN

	Tijd:	Volle maan tussen 18 april en 17 mei
	Boom:	Wilg (Salix)
	Ogham:	Saille
	Polariteit:	Godin
	Kenmerk:	Wedergeboorte

Deze maan staat bekend als *Maan van het Ontwaken* (Awakening Moon) of als *Maan van het Opstijgend Sap* (Rising Sap Moon). De naam *Shoots-show*, die Caitlin Matthews voor deze maan aan de Coligny-kalender ontleent¹⁴⁹, slaat op de ontkiemende zaden. Al deze namen verwijzen naar de natuur, waar de cyclus van groei en bloei weer volledig op gang gekomen is. Rond deze tijd komt in bomen vanuit de wortels een sapstroom op gang, net onder de schors, om water en opgeloste voedingsstoffen naar de kroon te voeren die nodig zijn voor de ontwikkeling van nieuwe scheuten, bladeren en bloemen. Bij de berk kan men dit benutten door het aftappen van berkensap om te drinken of wijn van te maken. Gedurende de rest van het jaar is de sapcirculatie in de boom, van de wortels naar de kroon en omgekeerd, minder hevig, maar uiteraard wel van vitaal belang voor de boom. Alle leven in een boom speelt zich net onder de schors af.

Met de Maan van de Dood wordt stilgestaan bij het prille leven in de natuur, dat nog zo kwetsbaar is en gemakkelijk verstoord kan worden. Met de Maan van het Ontwaken zijn we bijna een maand verder en de stuwkracht van de natuur is veel groter geworden. Deze maan valt dan ook rond Beltane, het vruchtbaarheidsfeest bij uitstek.

De boom die bij deze maan hoort is de wilg, die samen met de populier tot de wilgenfamilie, *Salicaceae*, behoort. Net als de els en de es zoekt de wilg het water op. Langs sloten en rivieren, in polders en laagveengebieden voelt de wilg zich thuis. Zelfs overstromingen kan deze boom goed verdragen. De verschillende soorten van de wilg zijn over heel Europa, Azië en Noord-Amerika te vinden. Door vele kruisingen is vaak moeilijk vast te stellen welke soort een bepaalde boom betreft. In Nederland is de *schietwilg* (*Salix alba*), inheems en algemeen voorkomend. Verder komt de *kraakwilg* (*Salix fragilis*), de *katwilg* (*Salix viminalis*) en de *boswilg* (*Salix caprea*) veel voor. Sommige wilgen kunnen 25 meter hoog worden, maar vaak worden de bomen net boven manshoogte geknot en vormen zo langs slootkanten dat zo typisch Hollands aandoende landschap.

Mannelijke en vrouwelijke wilgenkatjes groeien aan verschillende bomen. De *katwilg* bloeit al eind februari, de andere soorten iets later. Bijen zorgen voor de bestuiving. De vrouwelijke katjes zetten het stuifmeel om in pluizige zaden, die

in mei en juni door de wind verspreid worden. Deze zaden hebben geen reservevoedsel en zijn daardoor maar korte tijd kiemkrachtig. Doordat de wilg meestal in een vochtige omgeving staat, krijgen de zaden de kans snel te ontkiemen. Tijdens de Maan van het Ontwaken, rond eind april, heeft de bestuiving van de wilgen al plaatsgevonden, maar zijn de zaden nog niet rijp en hangen nog aan de vrouwelijke bomen.

Wilgen aan de waterkant

De wilg is een goed symbool voor de hernieuwde levenskracht van de natuur omdat de wilg een snelle groeier is en de meeste soorten al te stekken zijn door een tak in de grond te steken. Vaak is een hele slootkant beplant door enkele tientallen stekken van één volwassen wilg te zagen.

Wilgenhout is vrij zacht, maar goed bestand tegen water, waardoor het zeer geschikt is om klompen van te maken. Wilgentenen, de uitlopers van knotwilgen, worden gebruikt voor vlechtwerk om manden te maken of zinkstukken om dijken te verzwaren. Verder wordt wilgenhout in Nederland nauwelijks gebruikt, behalve om pakkisten van te maken.

In de geneeskunde heeft de wilg een eeuwenoude traditie als koortswerend en kalmerend middel. De grondlegger van de geneeskunde, Hippokrates, schreef bij koorts, reumatische pijn en hoofdpijn wilgenbastthee voor¹⁵⁰. Het werkzame bestanddeel is salicylzuur, dat als acetylsalicylzuur de wereld veroverde onder de handelsnaam aspirine.

Culpeper plaatst de wilg onder de heerschappij van de maan en het element

water. Hedendaagse auteurs over de magische krachten van de wilg sluiten zich hierbij aan¹⁵¹. Marian Green noemt de wilg een Godinnenboom die gebruikt wordt voor loutering en genezing¹⁵². Ellen Hopman verbindt de wilg met de donkere kant van de Maangodin¹⁵³ en er bestaat geen twijfel aan dat de wilg vaak met de dood in verband gebracht werd. Maar ook liefde en vruchtbaarheid werden aan de wilg toegeschreven. Al deze verschillende verwijzingen tonen aan dat de wilg vanouds werd verbonden met de Grote Godin, in haar drie aspecten van Maagd, Moeder en Oude Vrouw.

Het vruchtbaarheidsaspect van de wilg blijkt uit vele verhalen en volksgebruiken. In Israël speelde de wilg een rol in het *Loofhuttenfeest*, een Herfstfeest om

Takje van de wilg

de vruchtenoogst te vieren. Tijdens dat feest moest het volk uit dankbaarheid voor de oogst vier soorten takken verzamelen, waaronder 'meien van dichte bomen met beek-wilgen'¹⁵⁴. De levensroede die in lentevieringen in heel Europa werd gebruikt om de geest van het land weer wakker te ranselen en het land weer vruchtbaar te maken, was meestal een berkentak, maar ook wel een wilgentak¹⁵⁵. De meiboom was, behalve een berk, ook vaak een wilg¹⁵⁶. Als je op Oudejaarsavond je schoen in een wilg gooit en hij blijft hangen, dan trouw je binnen het jaar. Een manier om iemand verliefd op je te laten worden is wilgenbladeren bij je te dragen als je naar deze persoon gaat. Je kunt iemand ook thee geven van wilgenbladeren om hem of haar verliefd op je te laten worden. Liefdesmagie, zegt men, wordt sterker als je er een staf van een wilgentak bij gebruikt¹⁵⁷. Geen wonder dat de wilg tegelijk een symbool voor ontrouw was¹⁵⁸. In

de traditional *All around my hat* draagt de zangeres 'a green willow' om haar hoed om daarmee iedereen te laten weten dat haar geliefde haar in de steek heeft

gelaten. Voor de Romeinen was de wilg echter een symbool voor echtelijke trouw en ze vereerden de boom in Juno, de Godin die huwelijk en geboorte beschermde. Beelden van Juno werden vaak van wilgenhout gemaakt¹⁵⁹. Nog in de vorige eeuw bestond in Duitstalige gebieden de gewoonte pasgeborenen voor de eerste keer te baden in water waarin wilgenschors was gekookt, naar verteld werd om de geneeskrachtige werking¹⁶⁰.

Het verband tussen de wilg en de dood vinden we al in de Oudheid terug. Voor de Grieken vertegenwoordigde de wilg vooral de donkere kant van de Godin¹⁶¹. Persephone, de Godin van de onderwereld, werd vereerd in een heilig woud bestaande uit wilgen en zwarte populieren¹⁶². De tovenares Circe woonde op het eiland Aeaea in een dicht wilgenbos¹⁶³. Hera, die in de latere mythen de vrouw van Zeus werd, maar die al werd vereerd lang voordat Zeus door de Indo-Europeanen werd meegebracht, werd volgens de mythen geboren in een wilgenbos, terwijl ook Hekate, de Godin van het middernachtelijk uur, met de wilg werd verbonden¹⁶⁴. De Germanen associeerden de wilg met de God Vidhar die over de doden en de onderwereld heerste¹⁶⁵. Voor de Kelten vertegenwoordigde de wilg Arianrhod, de Godin die over de maan en over de onderwereld heerste¹⁶⁶. Grafheuvels in de Britse eilanden werden vaak omzoomd met wilgen¹⁶⁷. Wilgen werden in verband gebracht met rouw of het verlies van een geliefde¹⁶⁸. In de Bijbel wordt het verlies van Sion tijdens de Babylonische ballingschap uitgebeeld door het hangen van de lier of harp aan de Eufraatpopulieren, maar zo sterk was in het westen de associatie van wilg met rouw dat men dat meestal met 'wilgen' vertaald heeft¹⁶⁹. Ook Shakespeare gebruikte de wilg als een symbool van rouw. Ophelia verdrinkt bij een wilg die over een beek hangt¹⁷⁰. In *Othello* vermengt Shakespeare op briljante wijze de drie betekenissen van de wilg: als symbool voor liefde, als symbool voor ontrouw en als symbool voor de dood. Desdemona, de vrouw van Othello, zingt terwijl ze in haar slaapkamer op hem wacht een lied dat de dienstmeid van haar moeder haar had geleerd:

Sing willow, willow, willow
*Sing all a green willow must be my garland*¹⁷¹

De dienstmeid werd in de steek gelaten door haar geliefde voor wie ze dit zong en stierf met het wilgenlied op haar lippen. Desdemona op haar beurt wordt ten onrechte door Othello van ontrouw verdacht en door hem in haar kussen gesmoord.

Voor de Grieken was de wilg ook een boom die te maken had met extase en levensvreugde. *Helice*, het Griekse woord voor wilg, was een Godin die de berg Helicon bewaakte, waar de Muzen huisden, de Godinnen die kunst en inspiratie brachten¹⁷².

Een aan de Godin gewijde boom die door het volk vereerd werd, was de vroe-

ge kerkleiders een doorn in het oog, maar ook hier werd een beproefde methode gevolgd: enerzijds werd de wilg in een kwaad daglicht gesteld, anderzijds gekerstend. Er werd verteld dat de wilg een ongeluksboom was omdat Jezus met wilgentwijgen gegeseld was. Uit schaamte hierover liet de wilg haar takken hangen en zo ontstond de treurwilg. Ook zou Judas zich aan een wilg hebben opgehangen. Daarom krijgt de wilg als ze ouder wordt voor straf een holle stam¹⁷³. (Als dat zo uitkwam werd ook de berk, een andere Godinnenboom, aangewezen als leverancier van de geselroeden¹⁷⁴.) In Duitsland werd gezegd dat wilgen heksenbomen waren en dat een heksenkoningin een scepter een staf van wilgenhout droeg¹⁷⁵. Heksen konden iemand doden door een knoop in een wilgentak te leggen. Wie zo'n knoop losmaakte, zou in plaats van het slachtoffer zelf stikken¹⁷⁶.

Als bewijs dat de wilg geen heidense, maar een christelijke boom was, werd soms een Mariabeeld in een wilg aangetroffen, soms ook in een meidoorn, vlier, eik of wijngaard¹⁷⁷. Vaker werd de wilg een heksenboom of duivelsboom genoemd¹⁷⁸. De buigzame, dunne wilgentwijgjes zouden de heksenbezem van berkentwijgen vastbinden. Een wilgentak aan de muur of boven de deur zou heksen en boze geesten afweren. Kloppen op een wilgenboom zou eveneens het kwade afweren¹⁷⁹. De Oud-Engelse vorm van *willow* is *welig*, een woord dat, net als het Nederlandse *wilg*, is afgeleid van de Indo-europese stam *weik*, wat buigen of draaien aangaf en waarschijnlijk ook hekserij aanduidde¹⁸⁰.

De wilg heeft duidelijk te maken met vruchtbaarheid, wat past bij de in deze tijd gevierde meifeesten, maar tegelijk heeft de boom te maken met de dood. Deze associatie was in de Oudheid niet zo vreemd als ze dat in onze tijd is. Begraven worden werd in de prehistorie duidelijk gezien als een terugkeer naar de schoot van Moeder Aarde, waaruit men weer herboren zou worden. Liefde, dood en wedergeboorte waren onlosmakelijk met elkaar verbonden. Met de Maan van het Ontwaken vieren we de hernieuwde levenskracht van de natuur en tegelijk de winter die we nu definitief achter ons laten. Met de Maan van de Dood kon het prille nieuwe leven nog gemakkelijk het onderspit delven. Tijdens de Maan van het Ontwaken is de wedergeboorte van het nieuwe leven een onloochenbaar feit.

Viering van de Maan van het Ontwaken

In de viering van deze maan kun je uitdrukken dat iets nieuws nu echt duidelijk vorm begint aan te nemen. Je kunt dit uitbeelden door een paar weken van tevoren een aantal bonen of zaadjes die bij de tijd van het jaar passen te nemen en de helft hiervan in potjes te zaaien. Je kunt ook zonnebloempitten nemen. Radijs past beter bij de maan, maar de plantjes blijven natuurlijk vrij klein. Denk erover na wat je wilt zaaien en hoe lang het duurt voordat het zal gaan groeien. Als je het goed hebt getimed zijn de plantjes met de volle maan uitgelopen en zo stevig

geworden dat je er vertrouwen in hebt dat ze zullen blijven leven en grote gezonde planten zullen worden. Tijdens het ritueel kun je om beurten een pit, boon of zaadje en een uitgelopen plantje in een kring neerzetten. Met deze handeling druk je uit hoe de boon of het zaadje afsterft om herboren te worden als plantje. Schrijf of improviseer er een tekst bij die uitdrukt wat voor jou op dit moment zich zover heeft ontwikkeld dat je er vertrouwen in hebt. Misschien ben je laatst een nieuw project gestart dat nu de kinderziektes achter zich begint te laten. Misschien ben je pasgeleden een nieuwe relatie begonnen en wil je met dit ritueel uitdrukken dat het vaste vormen aan begint te nemen. Misschien wil je gewoon de groeikracht in de natuur met deze maanviering uitdrukken en misschien een klein beetje aan deze uitbundigheid bijdragen.

Je kunt de ruimte versieren met wilgentakken. Wilgen groeien zo snel dat ze best wat takken kunnen missen, maar snij ze liever wat eerder in het jaar, als de sapstroom waar deze maan naar genoemd is nog niet op gang is gekomen. Ook vind je in het voorjaar vaak wilgentakken die zijn gesnoeid en op een hoop gegooid. Het is altijd beter dergelijke takken op te rapen dan zelf een boom te lijf te gaan. Als je genoeg dunne wilgentenen hebt, kun je er in het ritueel een cirkel mee vormen door ze licht te buigen, op de grond te leggen en steeds een volgende twijg hieraan vast te binden tot je de cirkel gesloten hebt. Je kunt ook kransen van wilgentwijgen maken om tijdens de viering te dragen.

De kringloop van het leven wordt niet allen uitgebeeld door de cirkel van wilgentwijgen, maar ook door de broodkrans die tijdens dit feest wordt gegeten. Daarbij kun je paardebloembier of rode klaverwijn drinken. Wilgenbast en rode klaver komen ook terug in de wierook die bij deze maanviering gebrand wordt.

12 GRASMAAN

+	Tijd:	Volle maan tussen 17 mei en 16 juni
	Boom:	Meidoorn (<i>Crataegus</i>)
	Ogham:	Huath
	Polariteit:	Godin
	Kenmerk:	Groei

De Grasmaan is de laatste volle maan die vóór Midzomer valt, een periode van groei en belofte. Er is gezaaid, bepaalde gewassen steken al een eind boven de grond uit, maar geoogst is er nog niet veel, alleen wat groenten als spinazie, bloemkool, asperges en sla. De graanoogsten zijn pas rond augustus. Wel staat het gras in deze tijd, tussen half mei en half juni, overal in bloei. In onze moderne opvatting is gras iets dat letterlijk binnen de perken moet worden gehouden en daarbuiten wordt het als onkruid beschouwd en weg geschoffeld. Tot voor kort waren onze voorouders voor een belangrijk deel afhankelijk van de grasoogst, die garandeerde dat de koeien, paarden, schapen en geiten de winter zouden doorkomen. Rond de hooioogst, die meestal rond of kort na Midzomer viel, bestonden vele tradities die vergelijkbaar waren met de gebruiken rond de graanoogsten. De laatste hooiwagen die werd volgeladen, werd meestal getooid met een berkentak, die *hooime* werd genoemd¹⁸¹. Nog steeds is de hooioogst belangrijk voor veehouders, maar de oude gebruiken zijn bijna overal verdwenen. In de door Lodewijk Napoleon ingevoerde kalender was april de *Grasmaand* en juli de *Hooimaand*. In april begint het gras net te groeien en bloeit over het algemeen nog niet, wat met de Grasmaan wel het geval is. De Grasmaan is een vreugdevolle tijd van hoop en belofte, licht en warmte.

De meidoorn, die met deze maan is verbonden, kwam in het Tertiair al in Europa, Groenland en Spitsbergen voor¹⁸². De boom valt met name op als ze in mei begint te bloeien. Tot voor kort was deze overdaad aan witte bloemen synoniem met vruchtbaarheid en meifeesten. In de winter is de meidoorn te herkennen aan de grillige en dichte structuur van takken die zich eindeloos lijken te splitsen, zodat we vaak eerder aan een struik dan aan een boom denken. De meidoorn kan 10 m hoog worden, maar werd in heel Europa vooral gebruikt voor afzettingen in velden en weilanden, wat nog af te leiden is uit namen als *hagedoorn*, *Hagedorn* en *hawthorn* (Oud-Engels: *hagathorn*). In augustus verschijnen de kleine rode bessen. De eenstijlige meidoorn heeft bessen met één pit, de tweestijlige heeft twee of drie pitten. Beide soorten zijn inheems in Nederland en komen in vele variëteiten en kruisingen op het Noordelijk Halfrond voor. Het harde hout werd voornamelijk door bakkers gebruikt om hun broodovens mee te

stoken. Daarvan getuigt het volgende rijmpje nog:

*Sure, it is by the Irish said
Hawthorn bakes the sweatest bread*¹⁸³

Culpeper plaatst de meidoorn onder de heerschappij van de planeet Mars en het element Vuur¹⁸⁴. Cunningham sluit zich hier soms bij aan¹⁸⁵, maar verbindt de boom ook wel met het element Water.¹⁸⁶ De vruchtbaarheid die in volksverhalen altijd met de meidoorn in verband is gebracht, past natuurlijk wel bij Mars, maar de meidoorn heeft witte bloesems en rode vruchten en zou alleen daarom al bij de Godin horen en vrouwelijk zijn. Marian Green noemt de meidoorn een Godinnenboom¹⁸⁷. De mythen en folklore rondom de meidoorn lijken hiermee in overeenstemming.

Meidoorn in het Zuiderpark, Den Haag

De meidoorn wordt in veel verhalen met heksen in verband gebracht. Het Nederlandse *heks*, het Duitse *Hexe* en het Engelse *hag* zijn afgeleid van aanduidingen van een heg of hagedoorn. In Oudhoogduits heette een heks een *Hagazussa* oftewel *heggenrijdster*. In Oudengels was dit *hægtesse* en in het Middelnederlands werd gesproken van een *haghetisse*, waar het woord hagedis van is afgeleid¹⁸⁸. Heksen werden verondersteld in heggen en bij voorkeur meidoornheggen te verblijven¹⁸⁹. Ook werd gezegd dat een meidoorn vaak een heks was die zichzelf in een boom had veranderd om niet opgemerkt te worden¹⁹⁰. Als een heks zich bedreigd voelde, dan kon ze van grote afstand een doorn van de meidoorn op je afschieten. Als in Duitsland iemand ineens een stekende pijn voelde, dan werd dat aan een dergelijke *Hexenschuss* toegeschreven¹⁹¹.

Takje meidoorn

De heks als *hag*, als oude vrouw die in volksverhalen kan toveren, vliegen en van gedaante verwisselen, is te herleiden tot het archetype van de Grote Moeder, de Godin die in de prehistorie al aanbeden werd en de meidoorn is dan ook een boom die duidelijk de Godin voorstelt. Alleen gaat het daarbij niet zozeer om de oude, wijze vrouw als wel om de Godin als jonge, vruchtbare vrouw¹⁹².

De meidoorn wordt al sinds mensenheugenis vereerd. Mogelijk was de boom bij de hunebedbouwers al in tel¹⁹³. Meidoorns kunnen 500 jaar oud worden, maar de hagen kunnen door jonge spruiten natuurlijk veel langer bestaan. Mellie Uylert oppert dat hagen werden neergezet om heilige

plaatsen voor onbevoegden af te schermem¹⁹⁴.

In de Oudheid droegen Griekse en Romeinse meisjes bij hun huwelijk als dat even kon een krans van meidoornbloesem¹⁹⁵, een gewoonte die zich kennelijk over het Romeinse Rijk heeft verspreid en nog steeds bestaat¹⁹⁶. De Grieken verbonden de meidoorn met Hymen, de zoon van Dionysos en Afrodite, die bij elke huwelijksinzegening werd aangeroepen. Hij werd voorgesteld met in de ene hand een fakkel en in de andere een meidoornslinger¹⁹⁷. De meidoorn was bij de Romeinen het symbool van Cardea, de Romeinse Godin die werd voorgesteld als de scharnieren waaraan de buitendeur van een huis was opgehangen en die aldus waakte over de huiselijke vrede¹⁹⁸. De meidoorn was ook gewijd aan Flora, de Godin van het rijpende graan en bloeiende bloemen. Tijdens de Floralia, die

duurden van 28 april tot 3 mei, werden losbandige vruchtbaarheidsfeesten gehouden, waar de latere Europese meifeesten een voortzetting van zijn. Meidoornbloesems werden traditioneel bovenaan de meipaal bevestigd¹⁹⁹. Ook werden op de eerste mei takken van de meidoorn verzameld en boven deuren en ramen gehangen²⁰⁰. In *Mother Goose* vinden we het volgende rijmpje:

*The fair maid who, the first of May,
Goes to the fields at break of day,
And washes in dew from the hawthorn tree
Will ever handsome be*²⁰¹.

Meidoorn in de Pandhof Sinte Marie in Utrecht.

Tijdens de traditionele *Floral Dance*, die op 8 mei elk jaar in Helston, Cornwall, werd gehouden, droegen de dansers meidoornbloesem op hun hoed en aan het eind van het feest werd door iedereen meidoornzakken verzameld en meegenomen²⁰². Dat de meidoorn in verband werd gebracht met vruchtbaarheid en oogst moge eveneens blijken uit de bijnaam van meidoornbladeren in Engeland,

namelijk *bread and cheese*²⁰³. De bijnaam *Ladies' Meat*²⁰⁴ is wellicht evenzeer een verwijzing naar de Godin als verschafster van voedsel. In de symboliek die in het Victoriaanse Engeland het hof maken omgaf was de meidoorn een symbool voor hoop²⁰⁵.

De Kelten plantten de meidoorn vaak op heilige plaatsen en bij heilige bronnen²⁰⁶. Voor hen was de meidoorn verbonden met Olwen. In de *Mabinogion*, de verhalencyclus uit Wales die in de dertiende eeuw voor het eerst werd opgetekend, is Olwen de dochter van Yspaddaden Penkawr, letterlijk 'Grote Reus Meidoorn', die door Culhwch ten huwelijk wordt gevraagd, maar haar pas krijgt als hij in opdracht van haar vader dertien schatten heeft verworven²⁰⁷. In dit verhaal is de veel oudere symboliek te herkennen van de Vruchtbaarheidsgodin die zich geeft aan de Vegetatiegod. De vader, die volgens de voorspelling in het verhaal moet sterven als Olwen een man krijgt, is de oude vegetatie die moet afsterven om plaats te maken voor de nieuwe groei in de natuur. Olwen wordt door Graves dan ook terecht omschreven als de Meikoningin en het zomerse aspect van de Drievoudige Godin²⁰⁸. De naam Olwen betekent 'wit spoor', enerzijds een verwijzing naar de meidoornbloesem, anderzijds waarschijnlijk naar de maan. De dertien taken die volbracht moeten worden, kunnen slaan op de dertien omwentelingen van de maan voordat een nieuwe vegetatie zal gaan ontspruiten.

Zoals elke Godinnenboom onder invloed van het Christendom in diskrediet werd gebracht, zo is het ook de meidoorn vergaan. Faust, die zijn ziel aan de Duivel had verkocht, begroef zijn toverboek, dat *Höllenzwang* heette, voordat hij stierf onder een meidoorn, waar het nog steeds moet liggen, aangezien niemand het ooit gevonden heeft²⁰⁹. Om de associatie van de hagedoorn met vruchtbaarheid tegen te gaan werd gezegd dat meidoornbladeren als ze onder de matras of in de slaapkamer werden neergelegd kuisheid bevorderden en met name de gedachten van alleenstaanden rein hielden²¹⁰. Er werd gezegd dat het ongeluk bracht om in een kamer te slapen waar ook meidoornbloesem was²¹¹. Meidoornbloesem kon worden gebruikt om heksen en boze geesten af te weren, maar moest dan buiten worden opgehangen, boven de deur en in geen geval mee naar binnen genomen worden²¹². In Bretagne zaaiden de boeren een kruis van meidoorns in de akkers om het koren tegen heksen te beschermen. Na de oogst werd dit kruis weggehaald²¹³.

Ook in gekerstende vorm heeft de meidoorn een zekere reputatie opgebouwd. Teirlinck maakt gewag van *Mariadoornen*²¹⁴. Een twijgje meidoorn dat op Hemelvaartsdag was geplukt, werd verondersteld het huis tegen bliksem te beschermen²¹⁵. Karel de Grote heeft nogal wat kerken gesticht op plaatsen waar staven van meidoorn op wonderbaarlijke wijze uitliepen²¹⁶.

In Glastonbury staat nog steeds de meidoorn die een afstammeling heet te zijn van de *Holy Thorn*, Christus doornenkroon, die Jozef van Arimathea daar enkele jaren, anderen zeggen zestig jaar, na de kruisiging zou hebben geplant. Deze mei-

doorn bloeit niet alleen in de zomer, maar ook met Kerstmis. Als bewijs hiervan

Joke bij de putdeksel van de Chalice Well in Glastonbury. Begin 20e eeuw ontworpen door Frederick Bligh Bond en in 1919 op de put geplaatst. Bond baseerde zich op een 13e eeuwse symbool dat de lans in de graal voorstelde. Hiermee wordt de vereniging van het mannelijke en het vrouwelijke principe weergegeven, ook wel aangegeven als de eenwording van God en Godin of het Heilig Huwelijk. Tegelijk vormen de elkaar overlappende cirkels een Drievoudige Maangodin. De schacht onder de putdeksel is in de twaalfde eeuw verbouwd, maar de bron was in de Romeinse tijd al bekend. (Foto Ko Lankester)

worden nog jaarlijks met de Kerst een paar takjes bloesem aan de Engelse koningin gestuurd²¹⁷.

Er zijn in Engeland verscheidene heilige meidoorns waaraan door gelovigen papiertjes worden geprikt met verzoeken om genezing of hulp²¹⁸. Ook worden wel witte lapjes aan meidoorns gebonden. Dit van oorsprong heidense eerbetoon aan de Godin is later opgegaan in de verering van Sint Monica²¹⁹.

Hoewel Graves zich enigszins laat misleiden door pogingen de meidoorn in een kwaad daglicht te stellen en de boom 'an unlucky tree' noemt²²⁰, is duidelijk dat de meidoorn te maken heeft met de Godin als degene die vruchtbaarheid brengt. Het is ook een boom die geassocieerd wordt met mysteries en initiatie. In *Puck of Pook's Hill* beschrijft Rudyard Kipling hoe twee kinderen, Dan en Una,

door elfenkoning Puck een aantal malen worden meegenomen naar een andere dimensie. Voordat ze weer terugkeren naar het gewone leven laat Puck ze bladeren van eik, es en meidoorn kauwen, waardoor ze zich niets meer herinneren van hun avonturen aan gene zijde - tot ze er terugkeren.

Viering van de Grasmaan

In deze maanviering kun je de uitbundige groei die de natuur in deze tijd doormaakt uitbeelden. Het gaat niet om resultaten die je al hebt behaald, maar om de vreugde dat alles naar wens gaat. In het ritueel kun je een handeling inbouwen waarin deze groei wordt uitgebeeld. Als je er de ruimte voor hebt, bijvoorbeeld buiten, kun je met de klok mee in een spiraalvorm van het middelpunt van de cirkel naar buiten dansen. Aan de rand van de cirkel gekomen, kun je met een flauwe boog terugkeren naar het middelpunt en daar opnieuw de spiraal naar buiten oppakken. Een andere manier om groei uit te drukken is driemaal over een vuur of kaars te springen, elke keer een beetje hoger.

In deze maanviering kun je zaken betrekken die voor jou of de groep belangrijk zijn, zaken die best goed lopen, maar toch wel een extra stimulans kunnen gebruiken. Misschien heb je wat problemen gehad met een kind, vriend of partner en wil je nu je vreugde uiten dat het alweer een tijd goed gaat. Misschien zijn er hoopvolle ontwikkelingen in het wereldgebeuren die je graag mentaal wilt ondersteunen: een vrede die net is gesloten, een dictator die is afgezet. Misschien bestaat de groep waarmee je de volle manen viert alweer een tijdje en wil je graag dat het nog voortduurt. Alles wat jou of de groep waarmee je de manen viert belangrijk lijkt, is het waard om even bij stil te staan.

Met meidoornbloesem kun je de ruimte opfleuren. De aanwezigen kunnen zich tooien met een krans van deze bloesem. Ook gras hoort natuurlijk bij deze maan. Pluk een grote bos verschillende soorten bloeiend gras en zet die in een vaas of versier de ruimte ermee.

Bij de maanviering kun je meidoornbloesemwijn drinken en wierook branden met meidoornbloesem en kardemomzaad. In plaats van koekjes te bakken kun je vlierbloesem frituren en zo warm mogelijk opeten.

13 PLANTMAAN

┌	Tijd:	Volle maan tussen 16 juni en 15 juli
	Boom:	Eik (Quercus)
	Ogham:	Duir
	Polariteit:	God
	Kenmerk:	Bestemming

De Plantmaan is de periode waarin Midzomer valt. Het lengen van de dagen loopt ten einde en in de meeste gevallen waarin deze volle maan gevierd wordt, ligt het keerpunt al achter ons. De naam *Zaaimaan* die Merlin in de handleiding van zijn maankalender gebruikt, is wat misleidend omdat er in deze periode niet veel meer gezaaid wordt²²¹. Het Engelse *Planting Moon*, waarop Merlin zich baseert, geeft aan dat het eerder gaat om verplanten dan om zaaien. In juni worden veel groenten die al eerder gezaaid zijn op hun definitieve plaats neergezet. In meer overdrachtelijke zin heeft de Plantmaan te maken met alle dingen die hun definitieve bestemming krijgen.

Geen boom spreekt zo tot onze verbeelding als de eik, die bij de Plantmaan hoort. De eik is een langzame, maar gestadige groeier die meer dan duizend jaar oud kan worden en daarin alleen door de taxus wordt geëvenaard. Van een eik bij Erle in het Münsterland wordt zelfs gezegd dat hij 1400 jaar oud is²²². Na de laatste ijstijd, ongeveer 10.000 jaar geleden, verscheen de eik opnieuw in onze streken en werd al snel de meest voorkomende boom. Rond 1500 was een derde deel van Europa nog bedekt met eikenbossen²²³. Naast de inheemse *zomereik* (Quercus Robur) en *wintereik* (Quercus petraea) komt in Noord-Europa ook de in 1825 ingevoerde *Amerikaanse eik* (Quercus rubra) voor.

Bij de Semitische volkeren stond de eik in hoog aanzien. De Hebreeuwse naam voor God, 'El', is zoals gezegd van de naam van deze boom afgeleid. Eiken werden altijd in één adem genoemd met erediensden, offers, riten en godsdienstige gebruiken. Aan hun voet werden de groten van het land begraven²²⁴.

De eik werd in de verschillende Indo-europese pantheons verbonden met de Oppergod, die over de donder heerste en gewoonlijk de kenmerken van een oudere Vruchtbaarheidsgod in zich had opgenomen. Voor de Grieken openbaarde Zeus zijn wil door het orakel in Dodona, waar priesters het ruisen van de aan deze God gewijde eik interpreteerden²²⁵. De Romeinen wijdden de eik aan Jupiter, een plaatselijke vruchtbaarheidsgod die later alle kenmerken van Zeus overnam. De *Quercus Iovis* was hier bekend als de *Jupiterseik*²²⁶. Volgens Livius was het beeld van Jupiter in het Capitool in Rome oorspronkelijk een eik die de God voorstelde²²⁷.

*Wodanseik in het park van landgoed Sandwijck
bij Utrecht*

Voor de Germanen was de eik verbonden met Wodan, die wel voor de meeste Germanen de belangrijkste God was, maar niet de Dondergod, want dat was Donar. De Romeinen losten het dilemma op door Donar gelijk te stellen aan

Jupiter en Wodan aan Mercurius, waarschijnlijk omdat beide laatstgenoemde Goden geacht werden door de lucht te vliegen. Bij de noordelijke Germanen, die zich in Scandinavië hadden gevestigd, werd Donar Thor genoemd en als belangrijkste God gezien. Wodan bleef, als Odin, wel een belangrijke plaats innemen in het pantheon.

Bladeren van de zomereik

De zuidelijke Germanen vereerden Wodan samen met Freya, die vaak zijn gemalin werd genoemd. Freya werd geassocieerd met de linde, die op het dorpsplein werd aangeplant. Onder de dorpslinde werd recht gesproken, huwelijken gesloten en bruiloften gevierd. De heilige eik, waarin Wodan werd vereerd, stond meestal net buiten de dorpskern, of in een nabijgelegen heilig woud. Te Geismar in Hessen liet Bonifacius rond 730 een heilige eik omhakken. Van het hout werd de kerk van Lüberg gebouwd²²⁸. Net buiten Dublin bevond zich een heilig eikenbos dat in het jaar 1000 door de Christelijke koning Brian Boru werd verwoest²²⁹.

Heilige eiken werden vaak tot in de moderne tijd aangeduid als *Wodanseik*. In Nederland zijn nog steeds op verschillende plaatsen *Wodanseiken* te vinden (zie de foto's in dit hoofdstuk).

Na de kerstening van de Germaanse gebieden nam de Germaanse religie geleidelijk in betekenis af. Middeleeuwse schrijvers grepen vaak terug op klassieke voorbeelden en verbonden de heilige eiken met Jupiter/Donar. Latere auteurs nemen vaak voetstoots aan dat de eik door de Germanen met Donar werd verbonden.

Waarschijnlijk werd Thor door de noordelijke Germanen, als belangrijkste God in hun pantheon, wel met de eik verbonden. In IJsland werden pilaren van eikenhout, om tempels voor deze God te bouwen, door kolonisten van het Europese vasteland meegenomen²³⁰.

In Pruisen, dat tot de dertiende eeuw volledig heidens gebied was, nam de eik een belangrijke plaats in het religieuze leven in. De eik werd hier geassocieerd met Perkunos, de Pruisische Dondergod. Ter ere van deze God werd in het woud van Romove het hele jaar door een vuur van eikenhout brandend gehouden. In

een van de grootste eiken was een beeltenis van de Eikgod neergezet. Een zijden gordijn rondom de boom mocht alleen op hoogtijdagen door *Waidelotten*, priesters, geopend worden. Een blad van deze boom werd aan een koord om de nek gehangen en beschermde de drager tegen onheil. In de zestiende eeuw was Pruisen min of meer gekerstend en de *Midzomervuren* die vroeger werden gebrand, waren vervangen door *Johannesvuren*. Maar wel werden deze vuren elk jaar aangestoken met een fakkel uit het nog steeds in ere gehouden *Perkunosvuur* in Romove. Hieraan kwam pas een eind toen de bisschop van Ermeland de boom liet omhakken²³¹. Volgens Ellis Davidson is de naam Perkunos van dezelfde stam afgeleid als Quercus²³².

Behalve aan de Dondergod werd de eik in Pruisen ook gewijd aan andere Goden die met vruchtbaarheid te maken hadden. Waidevutt, de eerste koning van Pruisen, had een eik laten planten, gewijd aan Gorcho, de God van het eten en drinken. Bisschop Anselmus hakte persoonlijk de boom om en verbrandde hem met het beeld van Gorcho dat daarin bewaard werd. Sindsdien heet deze plaats Heiligenbeil²³³. In de holle eik bij Wehlau in Pruisen, die daar in de achttiende eeuw nog stond, werden verscheidene Goden aanbaden en slangen met melk gevoed²³⁴. Slangen hebben te maken met het chtonische aspect van Vruchtbaarheidsgoden en -godinnen.

Bij de Kelten werd de eik vertegenwoordigd door de God Dagda, de goedaardige vechtjas die altijd een harp van eikenhout en een ketel die nooit leeg raakte bij zich had²³⁵. In mythen werd hij op verschillende manieren met de Drievoudige Godin in verband gebracht - als vader, geliefde of zoon²³⁶. Keltische beeldjes die zijn gevonden in Frankrijk, Denemarken en de Britse Eilanden waren bijna allemaal van eikenhout gemaakt, wat het belang dat de Kelten aan deze boom hechtten onderstreept²³⁷. De ronde tafel van Arthur was volgens de verhalen uit één stuk eikenhout vervaardigd. In Winchester is deze tafel nog steeds te bewonderen²³⁸. Druïden worden ook met de eik geassocieerd. Plinius interpreteerde de naam van deze priesterklasse als *zij die kennis van de eik hebben*²³⁹. De Druïden bouwden geen tempels, maar vereerden in heilige wouden met name de eik. Welke God of Goden ze daarbij aanbaden, is niet bekend, maar aannemelijk is dat hij overeenkwam met de verschillende Indo-europese Eikgoden: een God die te maken had met vruchtbaarheid en ook met dood en wedergeboorte. De varkens, die in veel heidense religies de Godin vertegenwoordigen, leefden grotendeels van de eikels die ze in het bos vonden. Tot in de achttiende eeuw trokken elke dag varkenshoeders met een kudde het bos in.

In *The Golden Bough* zet Frazer uiteen dat Midzomerfeesten sinds menscheugenis gepaard zijn gegaan met grote vuren en dat dit een vaag overblijfsel is van de rituele dood van de God die door de eik werd vertegenwoordigd en door het verbranden van blokken eikenhout symbolisch stierf. Frazer oppert dat oorspronkelijk een man die de Eikgod vertegenwoordigde met Midzomer werd

verbrand. Later werd een eikenboom die de God symboliseerde verbrand. De maretak die soms als parasiet op de eik groeit en groen blijft terwijl de eik zijn blad verliest, symboliseert de levenskracht van de eik en door het afsnijden van de maretak, die ook wel de *golden bough* (gouden twijg) wordt genoemd, beeldden de Druïden het sterven van de God uit²⁴⁰. Graves oppert dat het afsnijden van de maretak het castreren van de eik symboliseerde²⁴¹. Het doden of castreren van de vegetatiegod door zijn opvolger is een thema dat in veel mythen voorkomt. Frazer leidde uit opmerkingen van Plinius af dat het snijden van de maretak met Midzomer gebeurde²⁴².

Om de rol die de eik tot deze eeuw in Midzomerfeesten heeft gespeeld te begrijpen, is het nodig deze boom te beschouwen in samenhang met een andere boom waaraan grote magische krachten werden toegeschreven, de hulst. In Midzomervieringen op de Britse eilanden werd traditioneel een kamp tussen twee strijders, de *Oak King* en de *Holly King*, georganiseerd, waarbij de Eikkoning dan sneuvelde en de Hulstkoning overwon. In *The Oak King, the Holly King and the Unicorn* geeft John Williamson aan de hand van een reeks Middeleeuwse wandtapijten een zeer gedetailleerde analyse van deze strijd. De eik vertegenwoordigt de groeikracht in de natuur. Met Midwinter, als de dagen weer gaan lengen, begint de heerschappij van de Eikkoning, die duurt tot Midzomer, als hij wordt verslagen door de Hulstkoning, die de afbrekende krachten in de natuur vertegenwoordigt.

Wodanseik in het park van landgoed Sandwijck bij Utrecht

Culpeper plaatst de eik onder de heerschappij van de planeet Jupiter²⁴³ en daar is meer voor te zeggen dan de Zon, waar Cunningham en Hopman de boom mee verbinden²⁴⁴. In de astrologie wordt Jupiter in verband gebracht met groei en overvloed, terwijl de Zon meer te maken heeft met gezondheid

en heel zijn. De eik is niet de boom van de zomer, zoals Marian Green beweert, maar van de groeikracht, reden waarom ze ten onrechte aanneemt dat de Eikkoning met Midzomer de strijd wint²⁴⁵.

Het verband tussen eik en hulst is minder vreemd dan het lijkt. In het Middellandse Zeegebied is de meest voorkomende eik een variëteit met op de hulst lijkende harde bladeren, die daarom *Quercus ilex* (hulsteik) heet. De eik werd in Griekenland vereerd als vertegenwoordiger van de groeikracht, die in de zomer op het toppunt van zijn macht was. De hulsteik nam na de zomer deze heerschappij over en werd naar de winter toe steeds sterker, wellicht omdat deze altijd groene boom het hele jaar zijn bladeren behield, waar de gewone eik deze in de winter liet vallen. In het noorden, waar de hulsteik niet inheems was en pas in de zestiende eeuw werd ingevoerd, nam de hulst deze functie over²⁴⁶.

Gekerstende afbeeldingen van de Vegetatiegod in het koorhek van de kathedraal in Chartres, 13^e eeuw.

De Eikkoning en de Hulstkoning zijn duidelijk twee verschijningsvormen van de Vegetatiegod. De Eikgod zorgt van Midwinter tot Midzomer ervoor dat de natuur herleeft en alles groeit en bloeit; de Hulstgod zorgt van Midzomer tot Midwinter ervoor dat de vegetatie afsterft en de natuur haar noodzakelijke rustperiode ingaat. De Eikkoning is **niet** gelijk te stellen met de Graangod die met Lammas, begin augustus, geofferd wordt. De groeikracht van de Eikkoning zorgt ervoor

dat de Graangod Moeder Aarde kan bevruchten. De Graangod is het graan zelf dat uit de aarde omhoog schiet. De Hulstkoning is het principe in de natuur dat ervoor zorgt dat het graan geoogst kan worden, waarbij de Graangod als het ware geofferd wordt.

Met Midwinter begint de Eikkoning opnieuw de natuur te regeren. Het Joelblok dat dan wordt gebrand, is een blok eikenhout dat de God vertegenwoordigt. De as van het blok wordt volgens de traditie met Imbolc over de akkers gestrooid om ze te doordringen met de geest van de Eikkoning en zo vruchtbaar te maken. Een restant van het blok moet bewaard worden om het Joelblok van het volgend jaar mee aan te steken²⁴⁷.

Gekerstende afbeeldingen van de Vegetatiegod in de kathedraal in Chartres, 13^e eeuw

Natuurlijk zijn er vanaf de vroege Middeleeuwen vele pogingen gedaan een zo machtige heidense boom te kerstenen of letterlijk en figuurlijk neer te halen. Om de Germaanse gewoonte Godenbeelden in eiken te zetten wat bij te schaven, werd regelmatig gewezen op beelden van Maria die op miraculeuze manier in een eik terechtkwamen. Teirlinck geeft vele voorbeelden van dergelijke *Maria-eiken* en volgens Von Perger was er in de vorige eeuw in Katholieke landen geen grote eik meer te vinden zonder Mariabeeldje²⁴⁸.

De Vegetatiegod als gevallen engel in het koorhek van de kathedraal van Chartres, 13^e eeuw

*Green Man in de kathedraal van Bristol, als ornament in de boog
boven het graf van Lord Berkeley, eind 14^e eeuw.*

De Heilige Brigitta, die in wezen een vermenging van de Heilige Maagd en de heidense Godin Brigit is, werd eveneens met de eik in verband gebracht. Ze woonde onder een eik en werd gewoonlijk met een eikentwijn in haar hand afgebeeld²⁴⁹. Vele andere heiligen werden op soortgelijke wijze aan een eik gekoppeld²⁵⁰. In Engeland bestond tot deze eeuw de *Gospel Oak*, die zo heette omdat er Psalmen onder gezongen en preken onder gehouden werden²⁵¹. In Ierland werden kerken aangeduid als *dair-thech*, wat 'eikhuis' betekent²⁵². In vele varianten is de legende bekend dat iemand een pakt met de duivel sluit, maar pas aan zijn verplichting hoeft te voldoen als alle loofbomen hun bladeren hebben laten vallen. Omdat de eik zijn verdorde bladeren tot het voorjaar vasthoudt, als de nieuwe knoppen al uitbotten, breekt dat moment nooit aan. Uit woede om zijn onmacht slaat de duivel de eik en zo zijn de lobben in eikenbladeren ontstaan²⁵³.

Aan de andere kant werd ook gezegd dat Christus aan eikenhout gekruisigd was. Alle andere bomen weigerden de Heiland te kruisigen en sprongen in duizenden stukjes; alleen de eik was bereid als kruis te dienen²⁵⁴. In het Frankrijk werd gezegd dat met *Walpurgisnacht* de heksen in eikenbomen schommelden, terwijl in het kanton Bern heksen verondersteld werden in eiken te verblij-

ven²⁵⁵. Waar de Aar in de Rijn vloeit stond een eik waar een *weisse Jungfrau* met een witte krans om het hoofd en een sleutel in de hand rondspookte²⁵⁶. Bij St. Cleer in Cornwall wordt nog jaarlijks op de vooravond van St. Jan, 23 juni, een ceremonie opgevoerd om heksen uit te bannen. Daarbij wordt een houten sikkel die is gesneden uit eikenhout in een vuur gegooit²⁵⁷. In Engeland werd gezegd dat elfen soms in bomen huizen en dat de eik hun voorkeur heeft²⁵⁸. Soms werd van een eik gezegd dat de duivel er huisde²⁵⁹.

Blad van zomereik in kruidentuin
Fort Hoofddorp, Utrecht

Hoewel negatieve opvattingen over de eik beslist niet afwezig zijn, vormen ze wel een ondertoon en wordt eerder geprobeerd de eik een christelijk tintje te geven dan hem zwart te maken. Twee eikentakjes met een rode draad tot een kruis gebonden zouden tegen het kwade beschermen²⁶⁰. Heidense feesten rond de eik werden gekoppeld aan christelijke feestdagen. Zo werd in Questenberg in de Harz op de derde Pinksterdag een jonge eik op een heuveltop gezet en met een krans

omhangen waarna iedereen om de boom heen danste. In Minden werd door de jongeren uit het dorp op eerste Paasdag een reidans om een oude eik gemaakt²⁶¹. Midzomer, het heidense eikfeest, werd overgenomen door de geboortedag van Johannes, 24 juni.

De groeikracht van de Eikgod is op de Britse eilanden terug te vinden in de verhalen over Herne the Hunter, Robin Hood en in de vele afbeeldingen van de Green Man, die trouwens ook elders in Europa te vinden zijn. In *The Merry Wives of Windsor* spreekt Shakespeare over *Herne the Hunter*, die volgens een oud verhaal in Windsor Forest met een ketting rammelend rond een eik loopt, waarna een storm losbarst die het vee meevoert, zodat de koeien daarna bloed geven in plaats van melk²⁶². In het park van Windsor stond tot 1796 *Herne's Oak*. In 1906 werd op dezelfde plaats een andere eik geplant, die er nu nog staat²⁶³.

Herne, die door Shakespeare wordt omschreven als een wezen met grote woeste horens, vertoont duidelijk overeenkomsten met de *Wilde Jager* die uit de Germaanse verhalen naar voren komt als de bringer van vruchtbaarheid. Als de Wilde Jager rond de Joeltijd met zijn gevolg over een akker raasde, leek dat aanvankelijk desastreus, maar de oogst op de betreffende akker was groter dan ooit. De Wilde Jager, die op een schimmel door de lucht vloog, was niemand minder dan Wodan, die in gekerstende vorm als Sinterklaas en de Kerstman is blijven voortbestaan²⁶⁴. Hoewel de eik gewoonlijk verbonden wordt met Donar,

getuigen verschillende *Wodanseiken* ervan dat ook Wodan met deze boom in verband werd gebracht²⁶⁵. De Wilde Jager die met Joel de akkers omploegt, is niemand anders dan de Eikkoning die de afbrekende krachten in de natuur een halt toeroept en wat nog is overgebleven van de oude vegetatie omploegt om daarmee de groeiende krachten in de natuur te stimuleren.

Robin Hood, die in veel opzichten met Herne en de Wilde Jager overeenkomt, wordt eveneens met de eik in verband gebracht. In Sherwood Forest bevindt zich nog steeds een enorme holle eik, *Major Oak* geheten, waar Robin Hood en zijn groep zich zouden hebben verborgen²⁶⁶.

De *Green Man* die vanaf de Middeleeuwen kerken en kathedralen in heel Europa heeft opgesierd is een afbeelding in steen van dezelfde groeikracht in de natuur. Uit zijn mond of baard komen takken en bladeren, vaak van de eik, maar ook wel van de acanthus, wijnrank of klimop. In zijn boek *Green Man* noemt William Anderson hem 'niet te onderdrukken leven'²⁶⁷. In de afbeeldingen, bedoeld om de ongelovigen de kerk in te lokken, wordt wel de boodschap uitgedragen dat Christus degene is die de mensheid voedt. Ook wordt vaak afgebeeld dat het verlangen naar vruchtbaarheid en aardse bezittingen afleidt van de hogere roeping van de mens en tot verdorvenheid kan leiden.

De groeikracht van de eik drukt de essentie van de Plantmaan uit. Met Midzomer is deze groeikracht op zijn sterkst en dan vertonen de meeste bomen de anders gekleurde nieuwe scheuten die Sint Jansloten worden genoemd. Na deze tijd wordt de groei minder en hoewel het graan nog staat te rijpen op de akkers, groeien de halmen niet meer zoals ze in het voorjaar gedaan hebben.

Viering van de Plantmaan

Als de volle maan vóór Midzomer valt, kunnen we de groeikracht uitbeelden, die nu nog sterker is dan met de Grasmaan. Meestal zal deze maan, na de langste dag vallen en dan kunnen we benadrukken dat wat zich heeft ontwikkeld nu zijn bestemming heeft gevonden en daar in alle rust tot volle wasdom kan komen en verder kan rijpen. Het hoeft niet meer ingrijpend veranderd, verplant te worden. Je kunt daarbij denken aan situaties dat je je draai gevonden hebt.

In het ritueel kun je het bovenstaande vorm geven door daadwerkelijk plantjes die je enkele weken van tevoren hebt gezaaid uit te planten in potten die je later in de tuin zet. Je kunt als onderdeel van het ritueel natuurlijk ook naar de tuin gaan, als je die hebt, en daar de plantjes hun definitieve plaats geven. Niemand van de burens zal daar vreemd van opkijken. Als je het ritueel met anderen doet, kun je om beurten een plantje neerzetten. Als iedereen liever een plantje mee naar huis neemt om het daar een definitieve plaats te geven, kun je in het ritueel iedereen een plantje in een pot laten zetten en iets afspreken om, ieder voor zich, dat plantje thuis met een korte handeling of tekst een vaste plaats te geven.

Met eikentakjes kun je de ruimte versieren. Je kunt eikenloof ook in een krans

voor aan de muur of op het haar verwerken. Het is niet aan te raden in deze tijd grote takken van een eik te zagen, maar als je een stok of staf van eikenhout hebt, kun je die als symbool voor de eikkracht heel goed een rol geven in het ritueel. Het merg van eikentakken heeft de vorm van een pentagram²⁶⁸, wat een staf van eikenhout op zich al een magisch instrument maakt.

Tijdens het feest kun je eikenbladwijn drinken en maankoekjes eten. In de wierook kun je eikenbast en jasmijn verwerken.

14 MAAN VAN DE ROOS

	Tijd:	Volle maan tussen 15 juli en 14 augustus
	Boom:	Hulst (Hlex)
	Ogham:	Tinne
	Polariteit:	Godin
	Kenmerk:	Offer

De Maan van de Roos valt rond Lammas, 31 juli. Gewoonlijk wordt de roos onder de heerschappij van de planeet Venus gerekend en in verband gebracht met Godinnen als Venus en Afrodite²⁶⁹. Lammas is een oogstfeest waarin de Graangod als het ware zijn leven geeft om de mensheid voedsel te verstrekken. Dit offer is een essentieel onderdeel van de cyclus van vruchtbaarheid, dood en wedergeboorte. In de mythen uit het Nabije Oosten, overgenomen door Grieken en Romeinen, was de roos verbonden met de geofferde Graangod. Attis, de Frygische Vegetatiegod, was de geliefde van de Grote Moeder, Kybele. In de oudste mythen werd Attis tijdens de jacht door een wild zwijn gedood. In latere versies werd gezegd dat hij om zijn liefde voor Kybele zijn verstand verloor en zichzelf castreerde. In Rome namen Kybele en Attis een belangrijke plaats in het religieuze leven in. Een beeld van Kybele werd jaarlijks door de straten van Rome gedragen en onder rozen bedolven²⁷⁰.

De Syrische mythe van Afrodite en Adonis is eveneens verbonden met de roos. Adonis, de geliefde van Afrodite werd gedood door een wild zwijn. Afrodite liet uit zijn bloed de *Adonisroos* ontspruiten²⁷¹. Gedurende een bepaalde tijd van het jaar zou Adonis terugkeren naar de aarde; de rest van het jaar moest hij in de onderwereld doorbrengen. Deze mythe vertelt in wezen het verhaal van de Vegetatiegod die geofferd wordt en in de aarde afdaalt om er het volgende voorjaar als het graan of de wijnstok uit terug te keren. Soms werd het feest van Adonis in het voorjaar gevierd en werd de rode anemoon, die rond die tijd bloeit, als symbool voor zijn bloed gebruikt, soms werd het feest in het eind van de zomer gevierd en werden bloeiende rozen gebruikt²⁷². In de vorige eeuw werd in Duitsland gezegd dat als er drie rozen aan één steel bloeiden er snel een bruiloft zou volgen, maar als er in de herfst één roos in de tuin bloeide zou er iemand in de familie sterven²⁷³. De Doodsgod Högni of Hagen, die in de mythen de held Siegfried doodt, ontleent zijn naam aan de rozenhaag²⁷⁴.

Behalve met de Vegetatiegod werd de roos ook verbonden met de Godin zelf, meestal een Godin die met de liefde en vruchtbaarheid in verband werd gebracht. Voor de Grieken was dit Afrodite, voor de Romeinen Venus. Bij de noordelijke Germanen was dit Freya, de Liefdesgodin naar wie de vrijdag is genoemd en die

meer naar het zuiden Frigg of Frigga werd genoemd. De *haagroos* of *hondsroos* (*Rosa canina*) stond daar tot in de vorige eeuw bekend als *Friggadorn* of *Friggdorn* en mocht alleen op vrijdag geplukt worden²⁷⁵.

Hulst bij Gingko in Park Sandwijck te Utrecht

Het wilde zwijn dat Attis en Adonis doodde, is in wezen de Godin zelf. In Gallië werd het wilde zwijn in verband gebracht met de Godin Arduinna, naar wie de Ardennen genoemd zijn²⁷⁶. Ook Freya werd altijd verbonden met een zwijn, dat Hildeswin heette²⁷⁷. Galappels die soms op rozentakken worden aangetroffen, werden in Duitsland *nesten van Frau Holle* genoemd en men zei dat ze tegen beheksingen en slapeloosheid hielpen²⁷⁸. Rozenblaadjes die door insecten werden opgerold om er hun eitjes te leggen, werden heksenknopen genoemd en men zei dat heksen die gebruikten om mee te toveren²⁷⁹. Rozengeur en maneschijn hebben duidelijk met méér dingen te maken dan met zoete romantiek.

In gekerstende vorm werd de roos verbonden met Christus, die ook in andere opzichten gelijkenis met de Vegetatiegoden uit het Nabije Oosten vertoont. Er werd gezegd dat de doornenkroon van rozentwijgen gevlochten was en dat druppels bloed van Jezus' hoofd op de grond rode rozen werden²⁸⁰. Ook zou een witte roos onder het kruis gestaan hebben en door Christus' bloed gekleurd zijn²⁸¹. Witte rozen op hun beurt zouden ontstaan zijn waar Maria op een vrijdag

de eerste windsels van het kindje Jezus te drogen had gelegd²⁸². Ook Maria werd, net als vele heidense Liefdesgodinnen, in verband gebracht met rozen. De Heilige Maagd werd vaak aangeduid als *Roos zonder Doornen* of als *Mystieke Roos* en afgebeeld in een rozenprieel²⁸³. Gebeden aan Maria werden vorm gegeven in de rozenkrans. In de Katholieke Kerk werd tijdens het Rozenfeest op 7 oktober het meest deugdzaamste meisje als *Rozenmaagd* geëerd. Hoewel de roos binnen het Christendom over het algemeen een positieve klank had, werd in Duitsland verteld dat de Duivel, toen hij uit de hemel was verstoten, had geprobeerd langs de stekels van de haagroos weer omhoog te klimmen. Toen dit werd ontdekt boog de Heer de rozentakken naar beneden en zo hangen ze nu nog²⁸⁴.

Takje hulst

Er werd ook gezegd dat Judas zich zou hebben opgehangen aan de roos en dat de takken daarom nog steeds in schaamte neerhangen. Rozenbottels werden in Noord-Duitsland om die reden *Judasbessen* genoemd²⁸⁵.

Over de hulst, die met de Maan van de Roos is verbonden, is in het vorige hoofdstuk al het een en ander gezegd. Hoewel de hulst meestal vrij klein is, of wordt gehouden als de boom in een haag wordt geplant, komen in de Achterhoek bomen voor die meer dan

20 meter hoog en wellicht 500 jaar oud zijn²⁸⁶. In Nederland is de hulst wel inheems, maar veel noordelijker voelt de boom zich niet thuis en de hulst laat in onze streken in koude winters ook wel wat bladeren vallen. Normaal gesproken laten de oude bladeren in de zomer pas los, als de nieuwe bladeren met hun frisse groene kleuren alweer aan de boom verschijnen. De opvallende rode bessen hangen alleen aan vrouwelijke bomen. Het harde en sterke hout van de hulst wordt o.a. gebruikt voor gereedschappen en schaakstukken.

De Kelten plantten de hulst zo dicht mogelijk bij hun huizen omdat de boom de God-held Cuchulain vertegenwoordigde en verondersteld werd kwade geesten op een afstand te houden²⁸⁷. Volgens Plinius de Oudere, die in de eerste eeuw in zijn *Natuurlijke Historie* veel folklore uit zijn tijd beschreef, beschermt een bij een huis geplante hulst het huis tegen bliksem en magische bezweringen. In 1640 deed John Parkinson dit in zijn kruidenboek *Theatrum Botanicum* af als bijgeloof, maar zei dat in zijn tijd hulst nog steeds bij huizen werd geplant om heksen af te weren²⁸⁸. In Duitsland werd gezegd dat heksen de rode hulstbessen gebruiken om onweer te brouwen²⁸⁹.

Hurkende Venus, geïnspireerd op de Griekse beelden van Afrodite. Gemaakt door Antoine Coisevox (1696), voor het park van Versailles. Nu in het Louvre, Parijs.

De eik en de hulst heb ik in het vorige hoofdstuk omschreven als de cyclus van elkaar aanvullende krachten in de natuur. In het Duitse taalgebied werd de hulst *Stecheiche* genoemd, wat wel aangeeft dat het verband tussen hulst en eik ook daar onderkend werd²⁹⁰. Na Midzomer wordt de groeikracht, gesymboliseerd in de Eikkoning, omgezet in de afbrekende kracht van de Hulstkoning. Culpeper plaatst de hulst dan ook onder de heerschappij van Saturnus²⁹¹. Cunningham kiest voor de planeet Mars, maar dat lijkt minder bij deze boom te passen²⁹². In Rome werden de Saturnalia, in de week voorafgaand aan Midwinter, gevierd door het huis met hulst te versieren en aan vrienden geschenken met een takje hulst te sturen²⁹³. In de vroege Middeleeuwen verbood een edict van de Kerk van Bracara Christenen hun huizen rond Midwinter met hulst te versieren omdat de heidenen dat ook deden²⁹⁴. De gewoonte heeft zich echter tot de huidige dag voortgezet, ondanks pogingen de hulst te koppelen aan het lijden en de kruisiging van de Heiland. In Zwitserland werd verteld dat de palmen waarmee Jezus bij zijn intocht in Jeruzalem toegewuifd was, van schrik doornen kregen toen ze de Joden 'Kruisigt hem!' hoorden roepen. Op die manier was de hulst of steekpalm ontstaan, die daarom altijd groen bleef²⁹⁵. Ook werd wel gezegd dat de doornenkroon van hulstbladeren zou zijn geweest. De hulst werd in Noord-Europa daarom vaak aangeduid als Christusdoorn, terwijl in de Middeleeuwen in Engeland de *holly tree* (hulstboom) vaak werd aangeduid als *holy tree* (heilige boom)²⁹⁶. De rode bessen symboliseerden het bloed van Christus en zouden het boze oog afweren²⁹⁷.

In het veertiende eeuwse epische gedicht *Sir Gawain and the Green Knight* neemt de Hulstkoning de gedaante aan van een in het groen geklede ridder die op een Kerstbanket van Koning Arthur de aanwezigen uitdaagt hem te onthoofden. De enige voorwaarde is dat hij een jaar later de ander mag onthoofden. Gawain neemt de uitdaging aan en onthoofdt de Groene Ridder, die met zijn hoofd onder zijn arm wegwandelt en Gawain opdraagt hem een jaar later in de Groene Kapel op te zoeken. Gawain lost ridderlijk zijn belofte in. Onderweg naar de Groene Kapel weerstaat hij de pogingen van de vrouw van zijn gastheer hem te verleiden, waarna hij door de Groene Ridder gespaard wordt. Hoewel John Williamson terecht de Groene Ridder met de Hulstkoning en Gawain met de Eikkoning vergelijkt²⁹⁸, is toch wel opvallend dat alleen de Groene Ridder onthoofd wordt en dat Gawain, niet met Midzomer, zoals we zouden verwachten, maar een vol jaar later, de dans ontspringt. De cyclus der seizoenen die elkaar noodzakelijk opvolgen is daarmee geworden tot een strijd tussen goed en kwaad, waarbij het kwade (de afbrekende kracht van de Hulstkoning-Groene Ridder) overwonnen kan worden door kuisheid en integriteit. Brian Stone stelt in zijn inleiding dat dit gedicht zowel een Christelijke als een Heidense interpretatie rechtvaardigt²⁹⁹. In oudere Keltische verhalen is het vaak de held Cuchulain die dit *beheading game* speelt en wint³⁰⁰.

Wij-altaar voor Kybele en in de Romeinse stad Leptis Magna, Libië, 1^e eeuw n.Chr.

Bomen met rode bessen zijn gewoonlijk vóór de komst van het Christendom aan de Godin toegeschreven. De hulst, die vrij algemeen als een boom van de God wordt gezien, lijkt hierin een uitzondering te zijn³⁰¹. Toch zijn er sterke aanwijzingen dat de hulst wel degelijk met de Godin in verband gebracht werd. De strijd tussen de Eikkoning en de Hulstkoning werd in Middeleeuwse afbeeldingen ook wel voorgesteld als een gevecht tussen een leeuw en een eenhoorn. De leeuw werd geassocieerd met de zon en de eik, de eenhoorn met de maan en de hulst. John Williamson noemt de eenhoorn 'a pre-Christian, lunar symbol' en laat zien hoe de Christusfiguur niet alleen met de eik, maar ook met de hulst werd

verbonden. Al in de derde eeuw werd geprobeerd de eenhoorn, die de Godin vertegenwoordigde, aan Christus te koppelen. De hoorn werd in de Middeleeuwen het symbool van de eenheid van Vader, Zoon en Heilige Geest en er werd gezegd dat een klein splintertje van de hoorn voldoende was om alle ziekten mee te genezen³⁰². Hoewel de eenhoorn met Christus werd gelijkgesteld, werd het dier toch niet uitsluitend als mannelijk voorgesteld. De hoorn werd beschouwd als mannelijk, maar het lichaam van de eenhoorn als vrouwelijk³⁰³. In de alchemie was de eenhoorn het samengaan van het mannelijke en vrouwelijke principe, gesymboliseerd door de staf van Hermes, met de twee in elkaar gedraaide slangen³⁰⁴.

Barbara Walker ziet de hulst als vrouwelijk. Terecht wijst ze erop dat rode bessen de Godin symboliseren en dat de naam van de boom met die van de Godin samenhangt³⁰⁵. Het Engelse *hell*, het Duitse *Hölle*, het Nederlandse *hel* en vele vormen in andere Indo-europese talen, zijn afgeleid van de naam van de Scandinavische Godin Hel, die over het gelijknamige dodenrijk heerste dat onder een van de drie wortels van de wereldboom Yggdrasil lag³⁰⁶. In de *Edda's* was Hel de dochter van de God Loki en de reuzin Angrboda³⁰⁷. In de Germaanse verhalen werd ze ook wel Hulda, Hilde, Holda of Holle genoemd. Waarschijnlijk is de naam Holland op deze Godin terug te voeren en niet op 'holt-land' of 'hout-land' zoals meestal wordt gezegd. Omstreeks het jaar 1000 schreef Bisschop Burchard van Worms over *Frau Holle* en stelde haar gelijk aan de Godin Diana³⁰⁸. Het woord *hel* is afgeleid van een Indo-europese wortel *kel*, die enerzijds bedekken of verbergen betekent, anderzijds prikken. Van deze tweede betekenis is het Engelse *holly* afgeleid.

Voorzover dit nog te achterhalen is, lijkt de hulst een boom van de Godin te zijn geweest, met name gewijd aan het donkere aspect, dat te maken heeft met de afbrekende kracht in de natuur. De gang door de seizoenen is dan voor te stellen als een zich altijd herhalende strijd tussen de Eikkoning of Eikgod en de Hulst-koningin of Hulstgodin. Omdat de symboliek van de hulst al in een zo vroeg stadium volledig door de Christusfiguur is opgenomen, is echter de Hulstgodin veranderd in een Hulstgod.

Om bovenstaande strijd te verduidelijken kan men zich de essentie van de God en die van de Godin als volgt voorstellen. De Godin, als Moeder Aarde, is altijd aanwezig, alleen is ze soms vruchtbaar, soms niet. Vanaf Midwinter begint zich steeds sterker de groeikracht van de God te manifesteren, maar pas in het voorjaar, als de aarde weer vruchtbaar wordt, slaagt deze groeikracht erin de aarde te bevruchten. De zaden die ontkiemen, worden omgezet in vruchten die, naarmate de zomer nadert, zich verder ontwikkelen. Bepaalde bomen en planten worden met de God in verband gebracht, andere met de Godin. Waar het om gaat is dat het de groeikracht van de God is die elke boom laat groeien en vruchten dragen. Omdat het graan elk jaar opnieuw moet worden gezaaid is de groeikracht

hier van essentieel belang. Zaad dat niet ontkiemt, verdroogt of verrot in de aarde. Alleen zaad dat door de groeikracht van de God ontkiemt, kan uitgroeien tot het graan, dat we ons daarom kunnen voorstellen als tastbare vertegenwoordiger van de Graangod. Na Midzomer neemt de groeikracht steeds verder af en dit groeiproces wordt na verloop van tijd, voor het ene gewas wat vroeger, voor het andere wat later in het jaar, omgezet in een afbreekproces. Als we het graan op het veld laten staan, zullen de halmen vergaan en alleen het zaad zal overblijven. Omdat we de graankorrels echter nodig hebben om meel van te maken, wordt het graan geogst. Dit wordt voorgesteld als het offeren van de Vegetatiegod en het is dit offer dat met de hulst in verband wordt gebracht. De hulst vertegenwoordigt echter niet de Vegetatiegod zelf, maar de Godin als de afbrekende kracht die de God offert. Lammas heeft eveneens te maken met dit offer, maar daar ligt de nadruk op de God, die door zijn offer de mensheid voedsel verschaft. Met de Maan van de Roos ligt de nadruk meer op de afbrekende kracht die letterlijk het kaf van het koren scheidt en zonder pardon alles opoffert dat niet langer een bestaansgrond heeft. In Griekenland lag de nadruk op de druivenoogst en in feesten van Dionysos werd de hulst, als symbool van de Godin, omwonden met de wijnrank of klimop, als vertegenwoordiger van de God³⁰⁹.

Hedendaagse Heidenen zijn vaak geneigd de Godin vooral te zien in haar verzorgende en vruchtbare rol, maar toch kan dit niet losgekoppeld worden van de afbrekende kracht. In veel scheppingsverhalen wordt de Godin voorgesteld als de Chaos, die door de God vorm gegeven wordt. Deze voorstelling van zaken heeft meestal te maken met patriarchale tendensen, waardoor in een religie steeds meer taken en functies van de Godin op de God worden overgedragen. Tot voor kort werd ook in onze samenleving de man gezien als het ordenende principe dat de in wezen chaotische en stuurloze vrouw richting moest geven.

Achter elke scheppingsmythe van een chaos-Godin en een vorm-God gaat altijd een oudere mythe verborgen waarin de Godin zelf de wereld uit haar eigen chaos schept. Dit is volledig in overeenstemming met de essentie van de vier elementen, die zich laten indelen in een vrouwelijk paar -Aarde en Water- en een mannelijk paar -Lucht en Vuur. Het element Aarde is vormgevend, het element Water is vormafbrekend. Het Vuur van de God is niet afbrekend; het element vuur transformeert en stimuleert de groei. Het element Lucht verbindt het goddelijke Vuur met de Aarde en deze vonk zet steeds opnieuw de cyclus der seizoenen op gang. De roos en de hulst hebben beiden te maken met de Godin en het element Water. Dit element staat voor vruchtbaarheid, maar ook voor afbraak en verrotting. Alleen door het offeren van de Vegetatiegod is de oogst te verkrijgen. Dit kan de graanoogst zijn die met Lammas wordt gevierd, of de appeloogst, druivenoogst en notenoogst die later in het jaar vallen. Wat niet geogst wordt, zal langzaam vergaan en verteren.

Met Midwinter neemt de afbrekende kracht langzaam af en zal de groeikracht

sterker worden en in het voorjaar de weer vruchtbaar geworden aarde bevruchten. Dit proces, dat zeer geleidelijk verloopt, wordt met Midwinter gesymboliseerd door de overwinning van de Eikkoning op de Hulstkoningin. De God, die met de verschillende oogsten is geofferd, wordt met de Eikkoning als het ware herboren, niet als het graan, dat zelfs nog niet gezaaid is, maar als de groeikracht die straks de aarde zal bevruchten. Vanaf de laatste oogst tot Midwinter is de God in feite afwezig. De Godin, als Moeder Aarde is altijd aanwezig, alleen is ze een deel van het jaar vruchtbaar en laat ze een ander deel van het jaar de vegetatie afsterven om zo de natuur tot rust te laten komen.

De Maan van de Roos is niet alleen zo genoemd omdat de roos rond deze tijd bloeit, want dat geldt voor vele andere bloemen eveneens, maar vooral omdat de roos, net als de hulst, te maken heeft met de vegetatiegod die wordt geofferd, wat o.a. in het Lammasfeest wordt weergegeven.

Viering van de Maan van de Roos

De Maan van de Roos heeft te maken met het offer, waarbij we iets opgeven (de tastbare aanwezigheid van de Graangod op de akker) om iets anders, dat evenzeer van levensbelang is (de oogst) te verwerven. Ook voor mensen die niet rechtstreeks met graanoogsten te maken hebben, is dit een belangrijk gegeven. Iedereen maakt momenten mee waarin hij of zij iets opoffert om iets anders te behouden. Denk bijvoorbeeld aan een relatie die je na veel wikken en wegen beëindigt omdat je jezelf een nieuwe kans wilt geven je leven anders in te richten. De directe 'oogst' is dan je vrijheid, maar net als de natuur gedurende een half jaar weer geleidelijk terugkeert naar de periode van rust, heeft ieder die een relatie verbreekt een tijd nodig om dit te verwerken en van zich af te zetten. Een ander voorbeeld is dat je een bepaalde houding of manier van handelen wilt veranderen. Stel dat je je snel aangevallen voelt en dan in de verdediging gaat, wat altijd voor jouw gevoel op ruzie uitdraait. Als je besluit niet meer zo snel een defensieve houding aan te nemen, offer je daarmee min of meer een deel van jezelf op. Ook dit heeft tijd nodig om, met vallen en opstaan, te leren hiermee om te gaan. Goede voornemens houden altijd een offer in, omdat je iets loslaat en wat je je voorneemt meestal moeite kost om uit te voeren.

Natuurlijk kun je de Maan van de Roos ook betrekken op de cyclus van de natuur, om je dankbaarheid uit te drukken voor de overvloed die er ook dit jaar weer voor zorgt dat we voldoende te eten hebben. Als de volle maan vóór Lammas valt, kun je in het ritueel aangeven dat het graan zich al die tijd ontwikkeld heeft en nu volgroeid is. Dat is enerzijds een heuglijk feit, anderzijds besef je dat het oogsten van het graan in feite het leven van elke graanhalm beëindigt. De Graangod, die zich in elke halm manifesteert, wordt daardoor geofferd. Als de volle maan ná Lammas valt, is de oogstviering in feite al achter de rug en dan kun je in het ritueel meer de nadruk leggen op de terugkeer naar de toestand van

rust, die noodzakelijk is om volgend jaar opnieuw te kunnen oogsten.

In het ritueel kun je met bepaalde handelingen of teksten een overvloed of groei aangeven en daarna een schifting aanbrenge in wat je wilt bewaren en wat je wilt wegdoen. De groei kun je uitbeelden door bepaalde voorwerpen in de cirkel neer te leggen of op te stapelen. Een eerste selectie kan bestaan uit het verwijderen van wat je als overbodig of waardeloos beschouwt. Een tweede selectie is dat je kiest wat je wilt opofferen en wat je echt wilt behouden. Geef aan waarom je iets wegdoet en het andere toch wilt bewaren. Dit herhaal je tot er nog maar één ding is overgebleven, dat je kennelijk prefereert boven al het andere. Je kunt het bovenstaande doen met tastbare voorwerpen, met dingen die iets anders symboliseren, of door bepaalde woorden of begrippen op een papier te zetten. Als je dit met een groep doet, kun je bijvoorbeeld een aantal woorden als 'liefde', 'kinderen', 'baan', 'televisie', 'snoep', etc. op papiertjes zetten en iedereen beurtelings iets laten kiezen om weg te doen, net zo lang tot er nog maar één papiertje over is.

Met rozen en hulsttakjes kan de ruimte versierd worden. Korenaren kunnen voor decoratie dienen of in het ritueel gebruikt worden. Als wierook kun je sandelhout, hulstblaadjes en rozenblaadjes branden. Bij het feest kun je rozenbottelwijn drinken en een gevlochten offerbrood eten.

15 MAAN VAN HET WEERLICHT

	Tijd:	Volle maan tussen 14 augustus en 12 september
	Boom:	Hazelaar (Corylus)
	Ogham:	Coll
	Polariteit:	Godin
	Kenmerk:	Wijsheid

Merlin verklaart de naam van de Maan van het Weerlicht als volgt: 'Ofschoon het nog hartje zomer is brengt deze periode, net als een onweersbui, ons weer het besef van de onstuimigheid van de krachten en getijden in de natuur³¹⁰. Hoewel Merlin deze volle maan meestal een lunatie eerder laat vallen dan ik, geldt het bovenstaande evenzeer voor de late zomer. Toch is de grilligheid van het weer, anders dan bij de Maan van de Dood, niet wat het karakter van deze maan bepaalt. De volle maan valt tussen Lammas en de Herfstequinox. Lammas is een oogstfeest, waarbij met name de graanoogst een belangrijke rol speelt. Bij de Herfstequinox gaat het meer om noten, appels, peren en druiven. Ook bij de Maan van het Weerlicht gaat het om het binnenhalen van een oogst, maar die ligt op een ander vlak dan het materiële. Om dit duidelijk te maken is het nodig het mysterie van de boom die bij deze maan hoort, de hazelaar, te doorgronden.

De meeste soorten, behalve de boomhazelaar, die meer dan 20 m hoog kan worden, rekt men onder de struiken. De langwerpige mannelijke katjes ontwikkelen zich al in december of januari, maar pas in februari, als de vrouwelijke katjes bloeien, gaan de mannelijke katjes open en produceren wolken stuifmeelkorrels die door de wind verspreid worden. Mannelijke en vrouwelijke katjes bevinden zich aan dezelfde boom. De vrouwelijke katjes hebben de vorm van bladknoppen, waaruit tijdens de bloei de felrode stempels naar buiten steken. Na de bevruchting zetten de vrouwelijke katjes het stuifmeel om in hazelnoten die zich vanaf juli ontwikkelen in een geelwit, bekervormig omhulsel, dat bruin kleurt als de noten in september rijp beginnen te worden, hoewel ze meestal pas in oktober eetbaar zijn.

'De hazelaar is een, vooral in de winter, onopvallende struik,' schrijven De Herder en Van Veen³¹¹. Dat geldt niet voor de kronkelhazelaar, een gekweekte, grillige variteit. De hazelaar is een van de oudste inheemse boomsoorten, die al in het Tertiair hier voorkwam en zich, samen met berken en populieren, als eerste weer verspreidde na de laatste IJstijd. Bij opgravingen in Zwitserland van paalwoningen uit de Steentijd, ongeveer 1000 v.Chr., zijn grote hoeveelheden hazelnootdoppen gevonden, die erop wijzen dat de noten veel gegeten werden³¹². In heel Europa en Zuidwest-Azië is de hazelaar te vinden in loofbossen en in

heggen. Het taaie hout wordt gebruikt voor wandelstokken, staken, hekken, e.d., terwijl de prachtig gevlamde wortel, het zogenaamde wortelnotenhout, in vroeger tijden geliefd was als inleghout om kasten en andere meubelen te verfraaien.

Hazelaar in Zuiderpark, Den Haag

De naam hazelaar is terug te voeren tot een Indo-Europese wortel *kosulo*, die vermoedelijk een hoed of kap aanduidde. Het Latijnse *Corylus* en het Oud-Ierse *Coll* zijn van dezelfde stam afgeleid³¹³.

Takje hazelaar

Om misverstanden te voorkomen is het wellicht nuttig hier het verschil tussen de hazelaar en de toverhazelaar, die hier vaak mee verward wordt, uiteen te zetten. De hazelaar (*Corylus*) behoort tot de berkenfamilie (*Betulaceae*). De toverhazelaar (*Hamamelis virginiana*), behoort tot de toverhazelaarfamilie (*Hamamelidaceae*) en is in 1735 uit de Verenigde Staten in Europa ingevoerd. Met de hazelaar heeft deze boom weinig gemeen, alleen dat de ovale bladeren van beide bomen op elkaar lijken. De naam *toverhazelaar*, in het Engels *witch hazel*, dankt de boom niet aan de 'betoverende bloei'³¹⁴, maar aan de rode kleur van de bladeren, die traditioneel met de Godin en met hekserij in verband werd gebracht. In Europa hebben toverhazelaars, die voordien wel inheems waren, de IJstijden niet overleefd en waren daarom niet bekend. Alle Griekse, Ro-

meinse, Keltische, Germaanse en Noordse mythen rond de hazelaar hebben dus betrekking op de *Corylus* en niet op de *Hamamelis*. In deze mythen werd de hazelaar beschouwd als magische boom en als heksenboom en waarschijnlijk werd daarom de vaag hierop lijkende Amerikaanse *Hamamelis* in de volksmond *witch hazel* genoemd. Bij de Indianen was de *Hamamelis* overigens al vóór de komst van de blanken bekend als geneeskrachtige en magische boom. Het hout werd o.a. gebruikt om ondergrondse bronnen op te sporen, waarbij men een gevorkte tak als wichelroede gebruikte³¹⁵.

Dat de hazelaar bijzondere magische krachten bezit, daarover is men het wel eens, maar of deze krachten van de God of de Godin komen, daarover lopen de meningen uiteen. Cunningham plaatst de hazelaar onder de heerschappij van de Zon en het element Lucht³¹⁶. Culpeper plaatst de hazelaar onder Mercurius³¹⁷. In Oudhoogduits werd de staf van Mercurius/Hermes *wunscilgerta* genoemd, waarmee men ook de wichelroede van hazelaar (zie onder) aanduidde³¹⁸. Omdat de Romeinen Mercurius gelijkstelden aan Wodan, is het in overeenstemming hiermee dat in noordelijke streken de hazelaar aan deze God gewijd was, maar in

de Scandinavische landen wordt de boom ook wel in verband gebracht met Thor, bij de Germanen Donar genoemd. Teirlinck verklaart dit als volgt: 'De struik was den Krijgs- en Dondergod Thor gewijd, omdat men uit zijn fijne, scherpe loten pijlen en lansschachten vervaardigde'³¹⁹.

Ook Cunningham brengt de hazelaar in verband met Thor en zegt dat twijgen van de boom aan raamkozijnen gehangen moeten worden om een huis tegen bliksem te beschermen³²⁰. In dit opzicht sluit de hazelaar natuurlijk goed aan bij de Maan van het Weerlicht, maar wie de mythen en verhalen over de hazelaar goed analyseert, kan het toch niet ontgaan dat er méér achter deze boom steekt. Zo brengt Cunningham de volgende Godheden in verband met de hazelaar: Mercurius, Thor, Artemis en Diana. Dat Mercurius (Wodan) en Thor (Donar) beiden aan een boom worden gekoppeld was ook bij de eik het geval (zie hoofdstuk 13). Maar wat doen de Griekse Maangodin Artemis en haar Romeinse equivalent Diana bij een boom die beurtelings aan de zon en aan een Dondergod worden toegeschreven?

Er zijn sterke aanwijzingen dat de hazelaar, net als de berk (zie hoofdstuk 7) en de lijsterbes (zie hoofdstuk 9) oorspronkelijk met de Godin werd verbonden en later aan de dondergod werd toegeschreven. Zowel Artemis als Diana is te herleiden is tot een vorm van de Grote Godin. De hazelaar is, net als Diana, altijd in verband gebracht met hekserij en met natuurmagie, wat gewoonlijk wijst op een oudere Godinnenverering. In het Duitstalige gebied bestonden veel verhalen over *Frau Hasel*, een wezen dat in de hazelaar huisde en dat ook in volksliederen bezongen werd. In de gemeenschappelijke bossen mochten alle bomen gekapt worden, behalve de eik en de hazelaar, die beiden als heilig werden beschouwd³²¹. Maar ook heksen die zich hadden schuldig gemaakt aan het stelen van melk werden geacht zich in hazelaars te verbergen. Om dit tegen te gaan moest de boer een kruis maken van twee takken hazelaar. Op de ene tak moest hij de namen van Jezus, Maria en Johannes, op de andere drie magische godsnamen -Tetragrammaton, Adonai en Otheos- kerven en de behekste melk door een witte doek over dit kruis gieten, wat de betovering zou breken.

Om de heks zelf aan te pakken diende men met een bezem van hazeltwijgen het stof uit alle hoeken van het huis bijeen te vegen. Dit stof moest vervolgens in een zak gedaan worden waarop flink geranseld moest worden. Dat zou de heks voldoende afschrikken³²².

Om de paarden voor beheksen te behoeden kon men de haver omroeren met een hazeltak die onder het aanroepen van de Heilige Drievuldigheid tijdens het luiden van de kerkklokken was gesneden. Het was gebruikelijk drie kruizen te maken van hazelaartwijgen en deze op de vloer te leggen voordat de oogst in een schuur werd opgeslagen³²³. Ook de duivel werd wel met de hazelaar in verband gebracht. In Engeland werd gezegd dat je op zondag geen hazelnoten moest plukken omdat de duivel dan de takken van de hazelaar naar je toe boog om je

ertoe te verleiden de rust van de Dag des Heeren te verstoren. Hij kon zelfs de gedaante van een geliefde aannemen om onschuldige meisjes te verleiden en onder de hazelaar van hun maagdelijkheid te beroven. Men was er heilig van overtuigd dat daar kinderen van konden komen³²⁴.

Medusa uit de Tempel van Artemis, Corfu, begin 6e eeuw v.Chr., Archeologisch Museum Corfu. Artemis, een verschijningsvorm van de Anatolische Grote Godin, werd in de latere mythen een Maangodin die vooral de Maagd of Jonge Godin vertegenwoordigde, maar ze was ook de Vruchtbare Godin, zoals de vele borsten waarmee de Artemis van Ephese wordt afgebeeld aanduiden, terwijl de pijlen die ze afschoot ook de dood of de Donkere Godin aangaven. De met slangen getooide Medusa beeldt met name de vruchtbaarheid en de donkere kant van de Godin uit.

Bij de Germanen werden plaatsen waar recht werd gesproken en plaatsen waar

tweekampen werden uitgevochten van tevoren met hazelaarstaven afgeperkt³²⁵. De hazelaar was, behalve met Wodan en Donar, verbonden met Tyr, ook wel geheten Tiw of Tiwaz, naar wie de dinsdag is genoemd. Het Engelse *tuesday* is afgeleid van het Angelsaksische *Tiwes daeg*. In het Oudhoogduits werd deze god Ziu genoemd, wat van dezelfde Indo-Europese stam, *deiwo-*, is afgeleid als Zeus en Jovis (Jupiter)³²⁶. Hoewel hij duidelijk te maken heeft met de Indo-Germaanse oppergod, werd Ziu later vooral in verband gebracht met oorlog en rechtspraak. De Romeinen stelden hem gelijk met Mars. In Engeland werd een gevorkte hazelaarstaf tijdens rechtszittingen wel gebruikt om schuldigen aan te wijzen³²⁷.

Von Perger noemt het gebruik van de hazelaar als wichelroede vanaf de Oudheid 'algemeen bekend'³²⁸. Meestal werd de staf gebruikt om water, edele metalen, verborgen schatten, afgedwaald vee, e.d. op te sporen³²⁹. Al bij de Etrusken is dit terug te vinden. Plinius noemt degenen die op deze manier verborgen bronnen opspoorde *aquileges* en Juturna, de Romeinse Godin die verbonden was met bronnen, werd afgebeeld met een hazelaarstaf in de hand³³⁰. In de mythen is Juturna een nimf op wie Jupiter verliefd wordt, zodat hij haar de belangrijkste Godin van meren en bronnen maakt³³¹.

De letterlijke betekenis van nimf is *bruid* en in wezen zijn nimfen, hoewel ze vaak als 'lagere' of 'mindere' Godinnen worden aangeduid, personificaties van de Grote Godin in haar aspect van vruchtbare vrouw. Bij de Romeinen was het de gewoonte pasgehuwden een hazelaartwijn in de hand te geven en toortsen te maken van hazelaartwijgen die bij het bruidsbed gebrand werden³³². In verschillende landen kreeg de bruid een zak hazelnoten ten geschenke om vruchtbaarheid en geluk te geven. Om dezelfde reden kon men hazelnoten aan een draad rijgen en in huis ophangen³³³. In het Zwarte Woud was het tot voor kort de gewoonte dat bruid en bruidegom een staf van hazelaar droegen om een talrijk nageslacht te bewerkstelligen, terwijl 'in die Haseln gehn' betekende dat men naar zijn geliefde ging³³⁴. Hildegard von Bingen raadde hazelnoten aan als middel tegen impotentie³³⁵. In Groningen en Drenthe bestond tot de zeventiende eeuw de gewoonte van het *brudegamslahen*, waarbij de bruidegom met takken, meestal van de hazelaar, werd geslagen, naar men zei om de boze geesten te verdrijven, maar waarschijnlijk om vruchtbaarheid te brengen³³⁶.

De hazelaar werd naast vruchtbaarheid ook in verband gebracht met groei. Daarom werd gezegd dat je een kind nooit met een hazelaartwijn mocht tuchtigen, omdat dat de groei van het kind zou verstoren³³⁷. In een poging de hazelaarwichelroede te kerstenen werd gezegd dat de roede alleen zou werken als hij met Kerstmis, Sint Jan of op Goede Vrijdag werd gesneden³³⁸.

Marian Green koppelt de hazelaar aan de jonge 'Godin van de lente', die bij de Kelten bekend stond als Brigit, Bridgit of Bride³³⁹, wat goed bij het bovenstaande aansluit, maar de hazelaar is, net als Brigit zelf, méér dan de jonge, vruchtbare Godin. De Godin als oude, wijze vrouw is evenzeer verbonden aan de hazelaar.

Artemis van Efese. In de 1e eeuw n.Chr. gemaakt voor de Romeinse stad Leptis Magna in Libië. Nu in het Archeologisch Museum in Tripoli. In Efese werd Artemis afgebeeld als de Anatolische Grote Godin, die alle aspecten van het leven beheerste. De vele borsten gaven haar vruchtbaarheid aan. De leeuwen, geiten en stieren op haar gewaad toonden haar verbondenheid met de Vegetatiegod. Als Koningin van de Hemel draagt ze de zodiak om haar hals, terwijl Nike, de gevleugelde Godin van de Overwinning, haar eer bewijst.

Artemis van Efese in Leptis Magna (zie vorige foto). De vruchten om haar hals, boven de tekens van de dierenriem, benadrukken haar verbondenheid met de Vegetatiegod. Daarboven een feestmaal of ritueel ter ere van de Godin.

De Godin als oude vrouw heeft te maken met de donkere kant van het leven: de dood en de onderwereld. De afbrekende kracht in de natuur, die met de hulst wordt verbonden, behoort ook tot haar terrein. Al wat afsterft, keert terug in de schoot van Moeder Aarde, van waaruit het, onder bepaalde omstandigheden, weer herboren kan worden. Om die reden heeft de Grote Godin te maken met de dood, zowel als met liefde en vruchtbaarheid. Al deze aspecten zijn in de mythen rond de hazelaar terug te vinden.

De Grieken verbonden de hazelaar met Persephone, de Godin van de Onderwereld, die door de Romeinen Proserpina werd genoemd³⁴⁰. Ook Medusa, de met slangen getooide Godin, vertegenwoordigt het donkere aspect van de Grote Godin. De wijsheid van de Grote Godin uit zich in vermogen om over leven en

dood te beslissen. Medusa begeleidde de overledenen naar het hiernamaals en werd in Anatolië vaak op sarcofagen afgebeeld. De Romeinen namen de verering van deze Godin over en beeldden haar af als een machtige en soms huiveringwekkende Godin, niet als het monster dat de Griekse mythen van haar hadden gemaakt.

*Medusa,
afkomstig uit
de Boog van
Antoninus in
Leptis Magna,
Libië, 2^e eeuw
n.Chr.
Archeologisch
Museum
Tripoli.*

Bij de Germanen heerste Freya of Frigg over vruchtbaarheid, dood en wedergeboorte, maar in de latere mythen, die in volksverhalen voortleven tot in onze tijd, nam Wodan een deel van deze taken over. Om de akkers vruchtbaar te maken, werd gezegd, trok Wodan, de *Wilde Jager*, met zijn volgelingen ook wel genaamd het *Wilde Heer*, er overheen (zie hoofdstuk 13). Hiertoe werden door de Germanen korenvelden met hazelaartakken afgeperkt³⁴¹. Ook wel werden hazelaartakken als *levensroede* gebruikt. In het voorjaar sloeg men planten, dieren of de akkers met twijgen van de hazelaar om ze vruchtbaar te maken³⁴². Onder invloed van het Christendom werd *Wodan's Heer* een door de duivel geleide plaag, die men kon afwenden door een kruis te maken van een vliertwijn en een hazelaartwijn³⁴³. Opvallend is dat twee aan de Godin gewijde bomen een aan Wodan toegeschreven onheil moeten afwenden. In de Noordse mythen was het vooral Wodan die met de magische staf van hazelaar in verband werd gebracht³⁴⁴.

Dat de hazelaar al in vóór-christelijke tijden met de dood in verband werd gebracht blijkt uit de talrijke vondsten van hazelnoten en hazelaarstaven in

graven van diverse Germaanse stammen als de Alemannen. De gewoonte was een overledene te begraven bij een boom en daarbij een staf van hazelaar onder het lijk te leggen en soms nog twee andere staven vlakbij de boom, aan weerskanten van het lichaam, waarschijnlijk om de overledene te beschermen en herboren te doen worden. Vaak werden bij het lichaam ook twee hazelnoten neergelegd, vermoedelijk als symbool voor vruchtbaarheid en bevruchting, die de wedergeboorte mogelijk zouden maken³⁴⁵. De Herder en Van Veen vatten de symboliek rond de hazelaar als volgt samen: 'Hij wordt met de dood, het overwinnen van de dood, het leven hierna, de eeuwigheid en dus ook met de vruchtbaarheid in verband gebracht'³⁴⁶.

Joke bij afbeelding hoofd van Medusa in het Forum in Leptis Magna, begin 3^e eeuw n.Chr. Rechts een andere afbeelding van Medusa. Rond het Forum waren tientallen Medusa's afgebeeld, waarvan er vele nog hier, of in het museum in Tripoli, te zien zijn.

In de Keltische mythologie is de hazelaar een boom die goddelijke wijsheid vertegenwoordigt - wat, net als de dood, een aspect van de Godin als oude, wijze vrouw is. Aan een heilige bron in Ierland groeiden negen magische hazelaars, waarvan de noten, als men ze opat, universele wijsheid gaven. Het was iedereen, zelfs de hoogste goden, verboden van deze hazelnoten te eten. Alleen de zalmen die in de bron zwommen mochten de hazelnoten die daarin vielen opeten en zo verkregen ze een grotere wijsheid dan alle andere dieren. Voor elke noot die werd gegeten kregen de zalmen een witte stip en zo zien deze vissen er nog steeds uit. De Godin Boann, ook wel genaamd Boand, overtrad het verbod en ging naar de bron om van de hazelnoten der wijsheid te eten. Het water uit de bron rees tegen haar omhoog en de rivier die hierdoor ontstond werd naar de

Godin de Boyne genoemd. De hazelaars zijn door de golfstroom meegesleurd en nooit meer teruggevonden.

De bron van de Boyne is al eeuwen geleden gekerstend en heet sindsdien *Trinity Well*³⁴⁷. Een van de zalmen werd zeven jaar lang bewaakt door Finneces, een dichter die bij de Boyne woonde. Daarna besloot hij de zalm op te eten. Finn Mac Cool of Mac Coll ('zoon van de hazelaar') hielp hem het dier te braden, maar likte aan zijn duim, toen daar gloeiend vocht op spatte. Daarna hoefde hij maar op zijn duim te zuigen en alle wijsheid viel hem ten deel. Op deze manier wist hij als leider van de Fianna alle vijanden van Iederland te verslaan. Graves noemt een mythe waarin Mac Coll twee broers heeft, Mac Ceacht ('zoon van de ploeg') en Mac Greine ('zoon van de zon') die trouwen met Eire, Fodhla en Banbha - de Ierse vorm van de Drievoudige Godin³⁴⁸. Boann is te beschouwen als een soort Oermoeder, die boven de wetten en normen van de andere goden stond. Hoewel ze in de latere mythen een echtgenoot had, Elcmar, bedreef ze de liefde met de Dagda, een al even oeroude god, die soms *Aed* (vuur) en soms *Ollathair* (alvader) genoemd werd³⁴⁹. De wijsheid die de hazelaar, letterlijk *in een notedop*, vertegenwoordigde werd door Boann over de wereld uitgestort. Niet alleen de Boyne, maar elke bron en elke rivier vertegenwoordigt de wijsheid die de Godin ons schenkt.

Ook het donkere aspect van de Godin, dat met dood en afbraak te maken heeft, speelt in de Keltische verhalen een rol. In de mythen rond Finn Mac Cool komt een hazelaar voor waaruit giftige melk druppelt. De boom heeft geen bladeren en gieren en raven zitten in haar kruin. Finn gebruikte hout van deze boom als een schild, waarbij de giftige dampen die ervan afkwamen duizenden vijanden doodden³⁵⁰.

In de Marialegenden zijn veel aspecten van de Godin op de Heilige Maagd overgedragen of met haar in verband gebracht en dit geldt ook voor de hazelaar. In de Bijbel wordt verteld dat Maria na de aankondiging van haar zwangerschap over de bergen naar haar verwante Elisabeth vertrekt, die dan al zes maanden zwanger is van Johannes de Doper. In de legenden wordt verhaald dat Maria onderweg naar Elisabeth door een hevig onweer werd overvallen en onder een hazelaar schuilde. Als dank heeft de hazelaar sindsdien het vermogen bliksem-schichten af te weren en ieder te beschermen die tijdens een onweer daar bescherming zoekt³⁵¹. Op de dag die aan dit bezoek gewijd is, Onze-Lieve-Vrouwe-visitatie (2 juli), werden in Tirol daarom hazelaartwijgen gesneden en tegen de bliksem voor het raam of in het bed geplaatst³⁵². Soms werd een Mariabeeld in een hazelaar aangetroffen en keerde daarin terug als men het weghaalde³⁵³.

Niet alleen door Maria aan de hazelaar te verbinden wist men deze Godinnen-boom te kerstenen. De eerste kerken die door de Saksers in Engeland gebouwd werden, bestonden uit hazelaarhout³⁵⁴. De hazelaar werd ook ingezet in de strijd tegen de slang, die in veel culturen de Godin vertegenwoordigde en in het

Christendom het symbool voor het Kwade werd. Er werd gezegd dat St Patrick met een hazelaartak de slangen uit Ierland had verdreven³⁵⁵. In het Zwarte Woud gaf men kinderen een hazelaartak en zei, als ze een slang zagen, dat ze met de tak een kring om het dier moesten trekken. De slang zou niet buiten die cirkel kunnen gaan³⁵⁶. In een van de Marialegenden werd verteld hoe de Heilige Maagd door een adder werd achtervolgt en gered werd doordat ze zich achter een hazelaar kon verstoppen³⁵⁷.

De hazelaar symboliseert de Godin in al haar verschijningsvormen: als heerseres over leven, dood, vruchtbaarheid en wedergeboorte. 'De hazelnoot,' zegt Merlin, 'is een symbool voor de kern van wijsheid die in een notendop aanwezig is'³⁵⁸ en dat is waar het bij deze maan om gaat. Wijsheid is het vermogen de kern van de zaak te pakken en wat er niet toe doet weg te laten. Bij de Maan van de Roos gaat het om opofferen van het een om het ander te kunnen behouden. Bij de Maan van het Weerlicht is een offer niet nodig omdat ingezien wordt waar het in wezen allemaal om draait.

Viering van de Maan van het Weerlicht

De Maan van het Weerlicht is een oogstfeest, waarbij het gaat om een oogst op spiritueel niveau. We kunnen daarbij denken aan alles wat niet met materiële zaken als graanoogsten, eten en drinken, geld verdienen en een dak boven ons hoofd te maken heeft. Het kan gaan om problemen waar we een tijdlang mee geworsteld hebben en waarvan we nu de oplossing zien. Het kan gaan om een relatie met een andere persoon, waarvan we beseffen hoeveel deze voor ons betekent. Op grotere schaal gaat het bij deze maanviering om een inzicht in de cyclus van het bestaan, een kringloop die we in de natuur en in onszelf herkennen, een proces waarbij alles een eigen plaats en een eigen waarde heeft.

Probeer in deze maanviering de oogst van wat voor jou op dit moment belangrijk is uit te beelden of vorm te geven. Het gaat niet om de losse elementen, maar om de samenhang. Wijsheid is het vermogen deze samenhang te zien en te ervaren. Je kunt dit vorm geven door een draad te spannen in de ruimte en daar kleine voorwerpen aan te hangen die je met bepaalde handelingen of teksten met elkaar verbindt. Als je het ritueel met een groep doet, kan ieder een paar voorwerpen aan de draad hangen. Het kunnen ook papiertjes zijn waarop woorden als 'liefde', 'groei', 'twijfel', 'onderweg', e.d. staan. Je kunt een verhaal maken waarbij om beurten iedereen een woord of voorwerp neemt en voortbordurt op wat de anderen gezegd hebben, zodat tenslotte alles onderdeel van een groter geheel is geworden. Je kunt ook een kaartje met een woord op de grond leggen, waarna een ander een kaartje met een ander woord dat hierbij hoort hiernaast kan leggen. Net als bij Scrabble kun je steeds uitbreiden wat anderen hebben gemaakt. Je kunt natuurlijk ook alleen een tekst maken of improviseren die uitdrukt hoe jij de samenhang van bepaalde dingen ervaart, of dit in een symbolische handeling

vorm geven.

Als er al nieuwe hazelnoten zijn, kun je die in een schaal leggen of gebruiken in het ritueel, maar meestal zal de oogst te laat komen voor deze maanviering. Je kunt takjes van een hazelaar neerzetten of ophangen. Het gedroogde blad van de hazelaar kun je in je wierook voor deze maan verwerken, samen met sandelhout en waterlelie-olie. Bij het feest drink je bier of tarwewijn. Gepelde hazelnoten van de vorige oogst zijn in ieder geval te koop om te verwerken in hazelnootschuim, dat je in plaats van koekjes bij deze maan kunt maken.

16 OOGSTMAAN

	Tijd:	Volle maan tussen 12 september en 12 oktober
	Boom:	Appel (<i>Malus</i>)
	Ogham:	Quert
	Polariteit:	Godin
	Kenmerk:	Onsterfelijkheid

De Oogstmaan is de bekendste van alle manen. In het Engelse taalgebied is *Harvest Moon* een ingeburgerd begrip, dat in vele woordenboeken wordt omschreven als de volle maan die het dichtste bij de Herfstequinox valt. Volgens het systeem van Merlin valt de Oogstmaan vrijwel altijd in augustus en nooit later dan 2 september. In de landen rond de Middellandse Zee vinden de graanoogsten inderdaad in deze periode plaats. Het woord *oogst* is via het Middelnederlandse *oeghest* afgeleid van augustus en de traditionele naam voor augustus was Oogstmaand³⁵⁹. In Noord-Europa duurde het langer dan in de Mediterrane landen voordat het graan rijp was en de laatste oogsten werden gewoonlijk pas in september binnengehaald. In Vlaanderen werd september in almanakken wel aangeduid als 'Andere Oestmaand', d.w.z. de tweede oogstmaand 'omdat het binnenhalen van den oogst, dat in Augustus in vollen gang is, in September wordt voortgezet'³⁶⁰. Het Engelse *harvest month* duidde oorspronkelijk, net als het Duitse *Herbstmonat*, de maand september aan. Het woord *harvest* is afgeleid van het Oudengelse *haerfest* en verwant met het Nederlandse *herfst* en vergelijkbare aanduidingen in andere Indo-Europese talen³⁶¹.

Er is een goede reden voor waarom in september rond de volle maan geogst werd. Omdat de volle maan opkomt als de zon ondergaat kan het oogsten rond deze tijd zonodig tot laat in de avond plaats vinden. Toen er nog met de hand geogst moest worden zonder de hulp van elektrisch licht was dit een factor om rekening mee te houden³⁶². Nadat de oogst was binnengehaald werd het feest van de Oogstmaan gevierd.

De boom die met deze maan wordt verbonden is de appel. Alle bestaande appelsoorten stammen af van de *wilde appel*, die sinds het einde van de laatste IJstijd inheems is in Europa en Azië. In nederzettingen uit de Steentijd in Zwitserland heeft men sporen gevonden dat appels toen al gegeten werden³⁶³. Hoewel de boom is aangetroffen van Trondheim, net onder de poolcirkel, tot in Zuid-Europa, voelt de appel zich het beste thuis in gematigde streken. De geelgroene vruchten van de wilde appel zijn klein, hard en wrang en daarom is de mensheid al duizenden jaren geleden begonnen appelbomen te kruisen om betere vruchten te krijgen.

Appelboom in Park Sandwijck bij Utrecht

Tacitus vermeldde een beetje laatdunkend dat de Germanen kleine, zure boeren-appels aten³⁶⁴. De Romeinen richtten zich in die tijd al op het kweken van zoetere appels, waarvan ze o.a. appelwijn maakten. Plinius onderscheidde 22 verschillende variëteiten³⁶⁵. Karel de Grote liet in zijn rijk het aanplanten van edele appelsoorten bij de wet regelen en tegen het eind van de Middeleeuwen waren zo'n tweehonderd appelsoorten bekend³⁶⁶. In 1470 beschreef Bartholomeus Anglicus in zijn *Encyclopedia* de appelboom als 'with goode fruyte and noble' en de appel als 'gracious in syght and in taste and vertuous in medecyne'³⁶⁷. Tegenwoordig zijn er meer dan tweeduizend verschillende appelbomen bekend. De wilde appel is nog lang gebruikt als stok waarop men nieuwe soorten entte en wordt de laatste tijd in loofbossen, heggen en siertuinen aangeplant³⁶⁸. In april of mei verschijnen de bloesems, bestaande uit vijf blaadjes die wit van binnen en rood van buiten zijn. De wilde appelboom kan 10 meter hoog worden en werd in het verleden, naast de appelobbrengst, ook gekweekt om het harde en taaie, rood-

bruine hout, dat werd gebruikt in de wagenmakerij en als inleghout.

Takje appelboom

Door de eeuwen heen was de wilde appel bekend als *Malus sylvestris* en als *Malus communis*. Het eerste betekent bosappel, de tweede naam geeft aan dat de appelboom voor gemeenschappelijk gebruik was. De appels werden gegeten of verwerkt tot appelcider. Voor de gewone man, die zich geen dure wijn kon veroorloven, was dit een goede manier om aan een licht alcoholische drank te komen, waarvan bovendien gezegd werd dat die goed was tegen reumatiek en jicht. Tot in de zeventiende eeuw werd in Engeland

het gefermenteerde sap van de wilde appel, in het Engels *verjuice* genaamd, veel gebruikt op dezelfde manier als wij citroensap aan een gerecht toevoegen. In Frankrijk heet het *verjus* en wordt het nog steeds gebruikt³⁶⁹. Al in de Oudheid werden de geneeskrachtige eigenschappen van de appelboom hoog aangeschreven. Vitamine C was niet bekend, maar wel was men op de hoogte van het koortswerende en aansterkende effect en nog steeds worden bestanddelen van de appel in inwendige en uitwendige geneesmiddelen verwerkt³⁷⁰.

De appel stond in hoog aanzien bij alle Indo-Europese stammen en moet ook in vele oudere culturen vereerd zijn. De appel was een attribuut van de Godin en had te maken met onsterfelijkheid en met de onderwereld. In de Bijbel staat dat Eva Adam verleidde tot het eten van een vrucht van de Boom der Kennis, maar er wordt niet gezegd dat dit een appelboom was. Pas in de Middeleeuwen ontstond deze versie, in een poging een aan de Godin gewijde boom in diskrediet te brengen. In de Romantiek werd dit thema meermalen gebruikt. Zo dichtte Robert Browning:

*Where the apple reddens
Never pry -
Lest we lose our Edens,
Eve and I*³⁷¹

De spreekwoordelijke twistappel kwam uit het oude Griekenland, waar Eris, zuster van de oorlogsgod Ares, verdeeldheid zaaide tussen Hera, Athena en Afrodite door op een bruiloft waarvoor zij niet was uitgenodigd een appel tussen hen in te werpen waarop stond: 'Voor de mooiste'. De Romeinen namen de mythe van Eris over en noemden haar Discordia. Zeus gaf Paris, de zoon van koning Priamus van Troje, de opdracht te bepalen wie de mooiste was: Hera, Afrodite of Athena. De winnares zou de gouden appel krijgen. Afrodite belooft Paris de mooiste vrouw van de wereld als hij haar kiest en hierdoor laat hij zich overhalen. De vrouw die hij hiervoor krijgt is Helena, de vrouw van Menelaus, de koning van Sparta. Dat Helena zich door Paris laat schaken wordt de aanleiding voor de Trojaanse Oorlog. Graves laat zien dat dit verhaal een omdraaiing van de werkelijkheid is en dat in oudere mythen de Grote Moeder, in haar vorm als Drievoudige Godin, de appel van onsterfelijkheid weggeeft³⁷². In de Griekse mythen werd de boom met de gouden appels bewaakt door een groep nimfen, de Hesperiden, samen met de draak Ladon. De boom was een geschenk aan Hera van Gaia, de scheppingsgodin in wier lichaam de hele kosmos vorm kreeg³⁷³. De Hesperiden waren dochters van Nyx, letterlijk nacht, de Godin in haar donkere aspekt, als heerseres over dood, seksualiteit en wedergeboorte.

Bij de Romeinen stond de appel bekend om haar magische en vruchtbaarheid brengende eigenschappen. Plinius maakte gewag van een ras van kleine mensen die in de uithoeken van India woonden en uitsluitend leefden op de geur van appels. In de veertiende eeuw is dit verhaal nog steeds te vinden, in de reisbeschrijvingen van Sir John Mandeville, terwijl Dr. John Caius, de lijfarts van Koningin Elisabeth I, voor bepaalde ziekten het ruiken aan een oude zoete appel voorschreef om weer op krachten te komen³⁷⁴.

Voor de Romeinen vertegenwoordigde de appel ook voorspoed en overvloed. Het Latijnse woord *Malus* betekende appel, maar ook slecht, waar met name in de vroege Middeleeuwen door priesters gebruik van gemaakt werd om aan te tonen dat de boom verbonden was met Satan, maar voor de Romeinen, die de Duivel niet kenden voordat ze met het Christendom in aanraking kwamen had *Malus* niet deze religieuze betekenis. Bovendien hadden de Romeinen een veel lieflijker aanduiding die ze meestal voor de appelboom gebruikten: *pomus*. Met het geslacht *pomus* werden alle vruchtbomen aangeduid, maar meestal werd zonder nadere aanduiding daarmee de appel bedoeld. De Godin Pomona was verbonden met het rijpe fruit. Haar naam leeft nog voort in *pomme*, het Franse woord voor appel. Hoewel ze geen eigen feest had in de rituele kalender, was ze een belangrijke Godin. Ze was een van de 15 Goden en Godinnen in Rome die een eigen *flamen* kreeg toegewezen, een priester die alleen verantwoording schuldig was aan de Pontifex Maximus of Hoge priester en die de plechtigheden leidde in haar buiten de stad gelegen tempel, de Pomonal. Om Pomona te eren en daardoor voorspoed en overvloed te bewerkstelligen, eindigde elk Romeins

banket met het eten van appels. Ovidius, een Romeins dichter van rond het begin van onze jaartelling, koppelde Pomona aan Vertumnus, een van oorsprong Etrustische Vegetatiegod. Op 13 augustus werden in Rome de Vortumnalia te zijner ere gehouden³⁷⁵. De appel was ook verbonden met de Godin Venus. Dat de appel onder heerschappij van de planeet Venus en het element Water wordt gesteld is bijna vanzelfsprekend³⁷⁶.

Hekate als Drieoudige Godin. Nationaal Museum te Athene. Kopie uit de 1^e eeuw v.Chr. van een beeld uit de tempel van Nike in Athene, gemaakt door Alkamenes in de 5^e eeuw v.Chr. In het Rijksmuseum voor Oudheden in Leiden bevindt zich een vrijwel identieke kopie. Hekate was oorspronkelijk een verschijningsvorm van de machtige Grote Godin, die later werd verbonden met de afnemende maan, driesprongen, de onderwereld en in de Middeleeuwen met hekserij.

De Kelten geloofden in een andere werkelijkheid die soms de gewone wereld raakte, maar er meestal los van stond. In een aantal verhalen werd gesproken over het eiland Avalon, wat *Appelland* betekent³⁷⁷. Men duidde de plaats ook wel aan als het Gelukzalige Eiland, omdat misdaad, ziekte en dood er niet bestonden en alle vegetatie er vanzelf het hele jaar door bloeide. Met name appelen en druiven waren altijd in overvloed voorhanden. Over Avalon heerste Morgan, ook wel bekend als Morrigan of Morrighu, die vaak als een boosaardige tovenares of als een oorlogszuchtige Godin werd voorgesteld, maar in feite de donkere kant van de Godin vertegenwoordigt, een aspect dat te maken heeft met dood, seksualiteit en wedergeboorte. In de Arthurlegenden werd verteld dat Koning Arthur, na dodelijk gewond te zijn in de slag bij Camlann, naar Avalon werd gebracht, waar hij werd afgehaald door Morgan, die in de Arthurverhalen soms zijn zuster, soms zijn geliefde is. Op Avalon, zei men, leefde Arthur nog altijd, zij het in een andere werkelijkheid³⁷⁸. In Glastonbury, dat zichzelf graag het *Isle of Avalon* noemt, kan men nog steeds, in de ruïne van de kathedraal, het graf van Arthur aanschouwen.

In de verhalen over Bran Mac Febal, waarvan de oudste uit de achtste eeuw dateert, wordt verteld over de reis van Bran naar Emain, een eiland waar alleen maar vrouwen wonen en waar ziekte en gebrek onbekend zijn. Op het eiland groeide een magische appelboom. Een tak hiervan, die Bran kreeg, bracht wonderschone muziek voort. Na een jaar ging Bran terug naar de gewone wereld en ontdekte dat daar inmiddels honderden jaren waren verstreken en dat men zich hem alleen herinnerde als een personage waarover verhalen verteld werden³⁷⁹. Emain Macha was in de Keltische verhalen de hoofdstad van Ulster en het magische middelpunt van de *andere wereld* werd aangeduid als *Emain Ablach*, d.w.z. Emain van de Appelen. De boom die op Emain Ablach stond had zilveren takken en droeg gouden appelen³⁸⁰.

In alle Keltische verhalen is de appel een symbool van onsterfelijkheid en vruchtbaarheid. Connla, de zoon van de legendarische koning Conn Cetchathach, wordt door een godin in de gedaante van een mooie vrouw gevraagd hem te volgen naar de andere wereld, waartoe hij pas bereid is als blijkt dat hij een maand lang kan teren op de ene appel die ze daar vandaan heeft meegenomen³⁸¹.

Aan het begin van onze jaartelling werd op de Zeeuwse eilanden de Godin Nehalennia vereerd. Vermoedelijk was ze meegekomen met de Keltische Morinistam, maar daarover is niets zeker, aangezien ze in teksten uit die tijd niet wordt genoemd en we haar naam alleen kennen van de Latijnse opschriften op de altaren die in 1647 bij Domburg op Walcheren van onder een weggeslagen duin te voorschijn kwamen. In 1970 werden bij Colijnsplaat op Noord-Beveland uit de zee nog tachtig altaren van een andere tempel opgevist. De tempels moeten in de derde eeuw tijdens een storm in de golven zijn verdwenen. Nehalennia was de beschermvrouwe van zeelieden die van het Europese achterland van de Ooster-

schelde kwamen en altaren voor de godin lieten oprichten als dank voor een behouden vaart. Op deze altaren wordt Nehalennia afgebeeld, zittend op een troon, met aan haar voeten een hond en naast zich of op haar schoot een mand met appels, peren en granaatappelen. Een roer of anker gaf soms de band met de zee aan. Deze attributen tonen aan dat Nehalennia méér is dan een Stamgodin en eerder moet worden gezien als een plaatselijke vorm van de Grote Godin die bescherming biedt en heerst over vruchtbaarheid, leven en dood. De granaatappel geeft aan dat de Godin te maken had met de dood en de onderwereld, terwijl de appel duidelijk dezelfde functie heeft als voor de Keltische Godinnen die over de andere wereld heersten en appels bezaten die onsterfelijkheid brachten. Ada Hondius-Crone, die de vondsten van Domburg heeft beschreven, ziet Nehalennia dan ook op één lijn met Romeinse Vruchtbaarheidsgodinnen als Fortuna, Copia, Abundantia, Pomona, Flora en Venus³⁸². Al deze Godinnen vertegenwoordigen de Grote Godin die heerst over dood, vruchtbaarheid en wedergeboorte. De appel symboliseerde in Rome al deze aspecten.

In de Noordse religie speelde de appel een vergelijkbare rol. De Noormannen begroeven soms een heel schip, wat duidelijk een rituele betekenis had en de reis door de onderwereld die men na de dood aflegde verbeeldde. In Oseberg, in Zuid-Noorwegen, is een schip gevonden dat was beladen met graan, appels en noten³⁸³. Een van de Noordse mythen verhaalt dat de godin Idun gouden appels bezat die de Azen eeuwige jeugd schonken. Toen Idun en haar appels door de reus Thiassi ontvoerd waren, werden de goden snel oud en verloren hun kracht. Door tussenkomst van Loki werden Idun en de appels gered, waarna de goden hun onsterfelijkheid terugkregen³⁸⁴. De helden die in Walhalla kwamen kregen een appel van Fylla, een helpster die Idun bijstond³⁸⁵.

De Germanen verbonden de appel met Freya, als symbool van liefde en vruchtbaarheid. Een beeld van Freya met drie gouden appels in de hand stond te Magdeburg en werd in opdracht van Karel de Grote vernietigd³⁸⁶. Veel aspecten van de oude Freya-verering zijn in later tijden, naarmate de Germaanse samenleving patriarchaler werd, overdragen op mannelijke Goden, met name op haar tweelingbroer/geliefde Freyr. In *De tocht van Skirnir*, een gedicht uit de Edda, is het Freyr die de gouden appels van onsterfelijkheid bezit en er elf aan Gerd, de dochter van de reus Gymir, op wie hij verliefd wordt, aanbiedt. Maar Gerd stelt meer prijs op haar maagdelijkheid en bedankt voor de eer, zodat hij haar min of meer met geweld moet dwingen de zijne te worden³⁸⁷.

In Duitse sprookjes is de appelboom soms, vergelijkbaar met Keltische motieven, een magische boom, die in een wonderbaarlijk land groeit dat zich onder water of op de bodem van een put bevindt³⁸⁸.

Voor de Grieken was de appel een symbool voor de overwinning na de strijd, gesymboliseerd door een gouden bol met daarop een beeltenis van Nike, de Godin van de Overwinning. De Romeinen namen dit over als symbool voor de

onoverwinnelijke kracht van het Romeinse Rijk, gekroond door de Godin Victoria³⁸⁹.

In het Heilige Romeinse Rijk werd de Rijksappel een abstracte bol, gekroond door een kruis. De appel vertegenwoordigde de wereldbol, het kruis was een symbool voor Christus. De Rijksappel vertegenwoordigde de goddelijke macht die de Keizer, als plaatsvervanger van Christus, op aarde mocht uitoefenen. In de Christuslegenden werd de Rijksappel met de Verlosser verbonden. Er werd gezegd dat de allereerste Rijksappel gemaakt was voor Alexander de Grote en dat deze door de Wijzen uit het Oosten aan het kindje Jezus werd aangeboden, maar in stukken uiteen viel zodra het kind het voorwerp aanraakte. Vanaf dat moment zou de aarde niet door koningen worden beheerst, maar door de Heiland³⁹⁰. Op Middeleeuwse schilderijen werd Christus vaak afgebeeld met een tak van een appelboom³⁹¹. Er werd gezegd dat het Christuskind eens met appels speelde die engelen hem gegeven hadden³⁹². Een appeltak die op de feestdag van de Heilige Lucia, 13 december, in water gezet werd, zou in de Kerstnacht bloeien³⁹³.

Bij de Kara-Kirgiz, een stam in Noord-Turkije, rolden onvruchtbare vrouwen om zwanger te worden over de grond onder een alleenstaande appelboom. Zuid-Slavische vrouwen trokken voor hetzelfde doel op de vooravond van Sint Joris, 22 april, de boom een hemd aan, dat ze daarna zelf droegen³⁹⁴.

Ook in gekerstende vorm bleef de appel vaak symbool van overvloed en vruchtbaarheid. Tenslotte werd in de Bijbel zelf de appel ook in verband gebracht met liefde en vruchtbaarheid:

*Als een appelboom onder de bomen van het bos,
zo is mijn lief tussen de jongens.
Ik verlang in zijn schaduw te zitten
met mijn tong wil ik zijn zoete vruchten proeven.
Hij brengt mij in het wijnhuis
boven mij zijn vaandel van liefde.
Verkwik me met rozijnen,
verfris me met appels,
want ik ben ziek van liefde³⁹⁵.*

In de Bijbel wordt de appelboom vijf keer genoemd. Michael Zohary verbaast zich erover dat 'om onduidelijke redenen' het woord *tappoeah* (appel) in Bijbelvertalingen soms werd weergegeven met 'abrikoos' of 'oranje-appel'³⁹⁶. Naar we mogen aannemen omdat de appelboom nog steeds als een belangrijke boom van de Godin werd herkend. In de Middeleeuwse legenden werd de appelboom weliswaar in verband gebracht met de zondeval en er werd gezegd dat God de boom samen met Adam en Eva uit het paradijs had verbannen, maar een afstameling van deze boom werd gevonden door Abraham en toen een van zijn

dochters een appel hiervan at werd ze prompt zwanger. Omdat ze niet getrouwd was, betekende dit een grote schande en men besloot het meisje op de brandstapel te zetten, maar de vlammen konden haar niet deren en ze baarde een zoon van wie de Heilige Anna, de Moeder van Maria, af zou stammen³⁹⁷. Anna is geënt op verschillende heidense Godinnen met die naam, waaronder de Keltische Grote Godin Ana of Anu³⁹⁸.

Sint Nicolaas werd afgebeeld met drie gouden appels omdat hij deze aan drie arme meisjes geschonken zou hebben om te gebruiken als bruidsschat³⁹⁹. Ook Andreas, de apostel en martelaar, wordt met de appel in verband gebracht. Zijn naamdag, Andriesdag, was 30 november en de vooravond, Andriesavond, had in Bohemen dezelfde betekenis als de Klaasavond op 5 december in Nederland. Op Andriesavond hingen de kinderen in Bohemen hun kousen voor het raam en de volgende ochtend waren deze gevuld met appels en noten⁴⁰⁰. Andreas was ook de beschermheilige van ongehuwden en alleenstaanden. Op Andriesdag moest een meisje aan een weduwe een appel vragen, hem in twee helften delen, de ene helft opeten en de andere onder haar hoofdkussen leggen. In haar droom zou ze dan haar toekomstige geliefde zien. Toch was het ook een deugd van het geluk en de overvloed die de appel schonk af te zien. De Heilige Sabas werd met een appel afgebeeld omdat hij, ondanks zijn knagende honger, dit symbool van de erfzonde van zich afgeworpen had⁴⁰¹.

In Engeland werd de appel traditioneel in verband gebracht met Halloween, de gekerstende vorm van het Keltische Samhain. Omdat met Samhain de scheiding tussen de gewone wereld en de geestenwereld verondersteld werd wat minder absoluut te zijn, was Samhain bij uitstek geschikt voor divinatie - om antwoorden te krijgen op brandende vragen. En aangezien de appel met de liefde in verband gebracht werd, hadden de vragen hier ook vaak betrekking op. Bijzonder populair was *bob-apple*, waarbij appels in een bak water werden gelegd of aan een touw gehangen. De deelnemers moesten dan proberen zonder hun handen te gebruiken in een appel te bijten. Wie daarin slaagde moest de appel in één keer schillen en deze schil over de linkerschouder gooien. Op de grond zou de schil de beginletter van de naam van de toekomstige geliefde vormen. Ook wel zette men twee appelpitten, die twee geliefden voorstelden, naast elkaar op een houtblok in het vuur. Als ze rustig samen opbrandden duidde dat op een toekomstig huwelijk, maar als een van de pitten weg spatte, dan was het snel over met de liefde⁴⁰². In Ierland werd de appelschil in een emmer water gegooid om de eerste letter van de naam van de geliefde te vormen. In Kent werd met Halloween door een groep jongeren een appel aan een touw rondgeslingerd. De eerste die zijn of haar appel op de grond liet vallen was degene die het eerst zou trouwen. Degene van wie de appel het laatste viel zou ongetrouwd blijven⁴⁰³. Ook bestond de gewoonte bij kaarslicht tegenover een spiegel een appel te schillen. In de spiegel zou dan het gezicht van een toekomstige geliefde zichtbaar worden⁴⁰⁴. Nog een andere

methode is een appel door te snijden en het aantal pitten te tellen. Een even aantal wijst op een toekomstige liefdesverhouding, maar als een van de pitten is doorgesneden kan dit een stormachtige relatie worden⁴⁰⁵. Ook de trouw van een liefdespartner kan beproefd worden en wel door een pit in het vuur te gooien en daarbij de naam van de partner te noemen. Als de pit geluid maakt en openbarst, dan zal de geliefde trouw blijven, maar als de pit stilletjes opbrandt, zal de geliefde je bedriegen⁴⁰⁶. Ook in Nederland werd het in één keer schillen van een appel in verband gebracht met de liefde, getuige het spreekwoord: 'Die een appeltje kan schillen zonder breken, mag een meisje zoenen zonder spreken'⁴⁰⁷. Om een appelpit de geliefde bekend te laten maken moest men de pit tussen de vingers nemen en zeggen:

Pitje spring oost
Pitje spring west
Pitje, spring in mijn zoeteliefs nest

De pit zou dan in de richting springen van het huis van de beminde⁴⁰⁸. Op Walcheren was het happen van een appel uit een bak water, met de handen op de rug gebonden, aan het begin van deze eeuw nog algemeen gebruikelijk als onderdeel van de Paasviering⁴⁰⁹.

Begin oktober worden de meeste appels geoogst. Het zou ongeluk brengen om na St. Gallus, 16 oktober, nog appels te plukken⁴¹⁰. Na de oogst was de vruchtbaarheid van de appelbomen verdwenen en deze zou pas in het voorjaar terugkomen. Veel volksgebruiken zijn met de terugkeer van deze vruchtbaarheid verweven. Met Joel vierde men de terugkeer van het licht, voorgesteld als de overwinning van de Eikkoning op de Hulstkoning. De appelboom is dan nog niet vruchtbaar, maar de God, die de boom in de lente zal bevruchten is teruggekeerd en om dat te vieren hing men appels aan een Joelboom - een voorloper van de kerstboom, die in zijn huidige vorm pas in de vorige eeuw ontstond⁴¹¹.

In Engeland was het tot voor kort een wijdverbreide gewoonte om met Kerstmis, Oudjaar of Driekoningen een heildronk uit te brengen op de appelboom en in Somerset is deze traditie in ere hersteld. Bij deze ceremonie jagen de boer en zijn knechten met hagelschoten de geesten van het oude jaar weg. Daarna worden lofliederen over de appelboom gezongen en drinkt men ter ere van de Goden die straks voor een nieuwe oogst zullen zorgen⁴¹².

In Zuid-Limburg, waar appelboomgaarden een belangrijke bron van inkomsten waren voordat de kolenmijnen geopend werden, bestond de gewoonte van het *appel-zénge* (appelzingen), die inhield dat de kinderen op Oudejaarsdag liederen zongen op het schoolplein waarna van boven appels over hen werden uitgestort⁴¹³.

Frazer beschrijft een gebruik dat in vroeger eeuwen overal waar appels ge-

oogst werden, in een of andere vorm, in ere gehouden zal zijn. In Beauce, in de buurt van Orléans, werd elk jaar op 24 of 25 april een stropop gemaakt, die *Le Grand Mondard* heette. De pop werd in een plechtige ceremonie het hele dorp rondgedragen en tenslotte op de oudste appelboom van het dorp gezet. Daar bleef hij tot in oktober de laatste appel geoogst werd, waarna hij uit de boom werd gehaald en werd verbrand. De as werd in het water gegooid. Voor Frazer vertegenwoordigde de stropop de geest van de appelboom, die in de herfst afstierf en herboren werd als in het voorjaar de appelbloesems weer verschenen⁴¹⁴. Ik denk veeleer dat de stropop de Graangod vertegenwoordigde die in het voorjaar de Appelgodin bevruchtte, zodat er ook deze zomer weer appels zouden groeien. Toen in later eeuwen de heidense religie steeds onbegrijpelijker werd voor een Christelijke boerenbevolking, werden de oude gebruiken in ere gehouden, zonder dat men vaak de betekenis nog begreep. In Engeland zei men dat in de oudste appelboom de *Appelboom Man* huisde en dat hij het was die ervoor zorgde dat de boomgaard vruchten droeg. De laatste appel van de oogst liet men voor hem hangen⁴¹⁵.

Een aan de Godin gewijde boom werd in de Middeleeuwen enerzijds gekerstend, anderzijds aan heksen toegeschreven. In het sprookje van Sneeuwwitje probeert de boze stiefmoeder, die in sprookjes een zelfde rol vervult als de slechte heks, het onschuldige meisje met een appel te vergiften⁴¹⁶. Tot aan het begin van deze eeuw werd kinderen overal in Europa verteld dat ze geen appels van een onbekende vrouw mochten aannemen omdat het een heks kon zijn en je een levende pad in je buik kreeg en doodziek werd als je zo'n betoverde appel opat⁴¹⁷. In Marseille werd gezegd dat heksen mensen pijnigden en soms zelfs doodden door spelden in een appel te prikken, wat het slachtoffer even zovele steken in het hart gaf⁴¹⁸.

Hoewel er over de appel soms slechte dingen verteld werden, is beslist onjuist wat folklorist Jack Verstappen hierover opmerkt: 'In alle mythen en sagen symbool of werktuig van vijandige krachten, onheil brengend onder de mensen'⁴¹⁹. Gewoonlijk werd, door Christenen zowel als Heidenen, ingezien dat de appel vruchtbaarheid, overvloed en gezondheid, ja zelfs onsterfelijkheid bracht⁴²⁰. Door de een werden deze krachten aan de Godin toegeschreven, door de ander aan de Heilige Maagd of aan Christus zelf. Er werd gezegd dat een appelboom op Kerstnacht om twaalf uur knoppen en bloemen kon krijgen die tegelijk rijpe appels werden⁴²¹. De slechte naam van de appel is toe te schrijven aan de donkere kant van de Godin, waar de Christen wat moeite mee hadden. Voor Christenen was onsterfelijkheid het opgenomen worden van de ziel in de Hemel. Voor Heidenen was onsterfelijkheid de cyclus van geboorte, afsterven, vruchtbaarheid en wedergeboorte. Dit proces van afsterven als voorbereiding op wedergeboorte werd in het Christendom vertaald als de gifappel, waardoor je ziek werd en stierf of honderd jaar in een betovering gevangen zat.

Met de Oogstmaan wordt de appel ervaren als symbool voor onsterfelijkheid. Ieder mens als individu moet eenmaal sterven, maar zolang de mensheid niet is uitgestorven heeft ieder de kern van onsterfelijkheid in zich, net als de pit een nieuwe appelboom kan vormen als de appel allang is opgegeten of weggerot.

Viering van de Oogstmaan:

De Oogstmaan valt rond de Herfstequinox en beiden zijn oogstfeesten. Bij de Herfstequinox gaat het daarbij vooral om dankbaarheid voor de overvloed aan graan, appels, peren en noten die ons zal helpen de winter door te komen. Met de Oogstmaan gaat het eerder om de oogst als essentiële schakel in de cyclus van het bestaan. De oogst van nu is tegelijk het zaad voor het volgende seizoen.

In de maanviering kun je proberen zo'n essentiële schakel vorm en inhoud te geven. Je kunt een moment stilstaan bij wat het afgelopen jaar voor jou zo'n schakel is geweest. Misschien heb je een beslissing genomen zonder welke je nu niet hier geweest was. Misschien heb je afscheid genomen van een belangrijke persoon in je leven of heb je juist iemand leren kennen. Misschien heb je een opleiding afgemaakt die je nu in staat stelt iets anders te gaan doen. In een groep kun je deze ervaringen met elkaar delen of ze voor jezelf houden.

Je kunt in een handeling de essentie van deze maan weergeven door een appel overdwars door te snijden. In het klokhuis zie je een pentagram. De vijf punten van een pentagram symboliseren de vier elementen en het vijfde - de geest die ze alle vier verbindt. Dit vijfde element is in wezen de onsterfelijkheid die de appel symboliseert. Leg de ene helft van de doorgesneden appel in het midden van de cirkel. Geef de andere helft rond en laat ieder daar een pit uit halen. Als er niet genoeg pitten in zitten, snij dan nog een appel door. Laat ieder op zijn of haar beurt een pit in het klokhuis van de in het midden liggende halve appel drukken. Daarbij kun je met een paar woorden of uitgebreider aangeven wat voor jou op dit moment de essentie is die overblijft om een volgende cyclus in je leven op gang te zetten. Je kunt bijvoorbeeld iets zeggen als: 'Ik vind het belangrijk om kinderen te krijgen en die een veilig thuis te bieden' of 'Ik hou van het leven, hoeveel tegenslagen ik ook te verduren krijg'. Een variant is ieder drie pitten te geven, waarbij in een eerste ronde iedereen, zoals hierboven geschetst, aangeeft wat voor hem of haar de drijfveer is om verder te gaan. In een tweede ronde kun je daarbij de jaarcyclus van de natuur betrekken en aangeven wat daarin zal verder gaan en wat zal afsterven. In een derde ronde kun je proberen aan te geven wat voor jou de essentie is van de onsterfelijkheid, die ervoor zorgt dat elk jaar opnieuw een cyclus op gang gezet wordt. De aangesneden appel in het midden van de cirkel zal vrij snel bruin worden. Laat je daar niet door van de wijs brengen. Het symboliseert juist de afbraak die de weg vrij maakt voor een nieuwe cyclus. In plaats van één appel in het midden van de cirkel, kan ook ieder een eigen appel doorsnijden en drie pitten in het pentagram van het klokhuis druk-

ken. Wie dat wil kan dan de appel meenemen en in een potje met aarde begraven om te zien of er iets opkomt.

Een schaal appelen mag bij deze maan niet ontbreken, maar ook ander fruit en noten zijn op hun plaats. Gebruik als wierook goudbloem- of zonnebloemblaadjes, om nog even te denken aan de zomer waarin de appelen rijpten. In plaats van koekjes kun je appeltaart of appelgebakjes nemen. Appelsapwijn of appelcider kan hierbij gedronken worden.

17 JACHTMAAN

+	Tijd:	Volle maan tussen 12 oktober en 10 november
	Boom:	Wijnrank (<i>Vitis vinifera</i>)
	Ogham:	Muin
	Polariteit:	God
	Kenmerk:	Transformatie

De Jachtmaan is in het Engelse taalgebied bekend als de maan die na de Oogstmaan valt⁴²². Merlin omschrijft deze maan als 'de tijd om ons serieus op de winter voor te bereiden' en tekent hierbij aan: 'In vroeger tijd was het letterlijk nodig nu op jacht te gaan, en de wintervoorraad aan te vullen met wat er in de natuur nog te vinden was. Nu kunnen we ons ook richten op een spirituele jacht: het is een periode waarin we makkelijk contact krijgen met de 'rode draad' die door ons leven loopt. We worden weer gewezen op de essentie van ons leven, en kunnen plannen maken voor de toekomst⁴²³.

Ik denk dat we naast deze letterlijke en spirituele betekenis de jacht ook nog in een mythologische zin kunnen opvatten als een symbool voor de dood en wedergeboorte van de Vegetatiegod. Diana was oorspronkelijk niet alleen de beschermvrouwe van de jacht, maar een verschijningsvorm van de Grote Godin, die heerst over leven en dood en voor wie de God zich offert teneinde nieuw leven mogelijk te maken. Overal op de wereld waar de landbouw zich als belangrijkste middel van bestaan ontwikkelde, werd de God gezien als de Graangod, die Moeder Aarde bevruchtte, in haar binnenste ontkiemde en in de vorm van het graan voor de mensheid zichtbaar werd. In het Middellandse Zeegebied is de Vegetatiegod vooral geëerd als de God van de Wijn. Dit sluit aan bij de letter uit het Ogham-alfabet die we aan de Jachtmaan koppelen, namelijk *Muin*, de wijnstok.

Nigel Pennick merkt op dat *muine* in het Iers geen 'druif' of 'wijnrank' betekent, maar 'bosje' of 'struikgewas' en dat het verband tussen de Ogham *muin* en de wijnrank van later datum zal zijn⁴²⁴. Graves koppelt de wijnrank weliswaar aan de Oghamletter *muin*, maar merkt op dat de plant op de Britse eilanden niet inheems is en oppert dat men de braamstruik en bramenwijn hiervoor in de plaats genomen kan hebben⁴²⁵.

Hiertegen kan worden ingebracht dat de wijnrank op het Europese vasteland wel inheems was en dat de Gallische Kelten al in de zesde eeuw v. Chr. via de Grieken (zie onder) met het wijn maken bekend waren. In de zevende eeuw v. Chr. was wijn het belangrijkste exportartikel van de Middellandse Zee naar de

Keltische gebieden⁴²⁶.

Wijnrank in de tuin van de zoon van de auteurs

Ook de Britse Kelten kenden de wijnrank, getuige de vele afbeeldingen van deze plant uit de Bronstijd⁴²⁷. Als de Britse Kelten niet in staat waren wijn te maken

van de druiven die hier en daar in Zuid-Engeland waren aangeplant, kenden ze toch de wijn, die van het vasteland werd geïmporteerd. In wezen is het niet belangrijk of de wijn gemaakt was van druiven of van in het wild groeiende bramen of andere vruchten. Waar het om gaat is dat de Vegetatiegod of -godin getransformeerd werd tot de mysterieuze wijn. Het is mogelijk dat de Britse Kelten in de eerste eeuwen van onze jaartelling eerder dachten aan bramen, sleedoorns of meidoornbessen bij de letter *muin* van het Ogham-alfabet, maar in de rest van Europa werd de wijn voornamelijk in verband gebracht met de Vegetatiegod in de vorm van de druif. In dit hoofdstuk zal ik me daarom beperken tot de *Vitis vinifera*, met de kanttekening dat elke wijn en ook bier dezelfde transformatie van de Vegetatiegod symboliseert.

Blad van de wijnrank

Wilde wijnranken zijn gevonden in fossielen uit het Tertiair, 60 miljoen jaar oud. In de Kaukasus, op de Krim en in delen van Azië en Europa waren wijnranken al in het Tertiair inheems. De stengels kunnen groeien tot een hoogte van twintig meter, maar hebben daarbij een steuntje nodig, al zijn ze goed in staat zich om de takken van een in de buurt staande boom te slingeren. Vanaf de prehistorie zijn er sporen die wijzen op de speciale betekenis die de wijnrank voor de mens had en heeft de mens geprobeerd de *Vitis vinifera* in cultuur te brengen. Daarbij wordt de plant op 1 á 1½ m hoogte gesnoeid, waaruit na een paar jaar zich een knoestige stam ontwikkelt die men de wijnstok noemt. De

uitlopers van de wijnstok zijn de ranken, die meestal langs staken worden geleid, zodat ze op een hoogte groeien waar ze gesnoeid kunnen worden en waar men in de herfst gemakkelijk de druiventrossen kan plukken. Vaak worden de ranken op een wijnstok van een andere soort geënt omdat de druiven dan beter smaken of beter bestand zijn tegen ziekten.

Er zijn sporen gevonden van een druivencultuur die meer dan zeventuizend jaar geleden bestond in het gebied van de Eufraat en de Tigris⁴²⁸. De Soemeriërs die deze streek rond 3000 v. Chr. in bezit namen kenden de techniek van het wijn maken en droegen deze over aan de Babyloniërs. In Egypte stond al in het tweede millennium v. Chr. in elke tuin een aantal wijnstokken en met name in de Nijldelta werd hiervan wijn gemaakt⁴²⁹. In China was het wijn maken in die tijd eveneens bekend⁴³⁰. In het noorden van Griekenland zijn druivenpitten gevonden

uit 4500 v. Chr.⁴³¹. Op Kreta werd in de Minoïsche periode, in ieder geval in de bloeitijd dat de paleizen zijn gebouwd, 2000-1500 v. Chr., wijn gemaakt in grote aardewerk vaten⁴³². De Joden waren al in de Bronstijd bekend met wijnbouw. Na de Zondvloed, vertelt de Bijbel ons, werd Noach 'een landman en plantte een wijngaard'⁴³³. Voor de Joden was de wijnstok 'het zinnebeeld van overvloed en Gods zegening', een nationaal symbool dat 'werd afgebeeld op mozaïekvloeren en muurschilderingen, op deuren van synagogen, op aardewerk, meubilair, grafstenen en munten.'⁴³⁴.

Reproductie van een terracotta ontwerp door Artus Quellien van Diana als Jachtgodin (1648). Het ontwerp is door Quellien uitgewerkt in marmer voor het Paleis op de Dam en aldaar in de zuidelijke galerie te zien. Omdat het paleis de macht van Amsterdam als havenstad moest uitbeelden, is Diana niet alleen afgebeeld met haar traditionele boog en hert, maar ook met minder gebruikelijke dolfijnen aan haar voeten. De boog werd tevens als symbool voor de maan gezien. Verzameling van de auteurs.

Alle wijn uit de pre-Helleense Oudheid werd jong gedronken en bedierf snel. Pas de Grieken slaagden er door hun superieure pottenbakkerskunst in de wijn in waterdichte en luchtdichte kruiken op te slaan, zodat voor het eerst in de geschiedenis wijn jarenlang bewaard kon worden. In de tijd van Homeros was de

wijn van Thracië en de Griekse eilanden de beste van de toenmalig bekende wereld⁴³⁵.

Hoewel de wijnrank in Italië en Frankrijk al in het Tertiair inheems was, waren de bewoners van deze streken met het wijn maken niet bekend. In de zevende eeuw v. Chr. stichtten de Grieken een kolonie in Italië, Cuma, aan de kust van Campania en een eeuw later een kolonie in de buurt van het latere Marseille. De Grieken brachten hun kennis om wijn te maken mee⁴³⁶.

Dionysos op panter. Reliëf in de aan Dionysos gewijde pilaar in de Basilica in Leptis Magna, een Romeinse stad in Libië, 1^e eeuw n. Chr. Gemaakt door kunstenaars uit Afrodissias in Klein-Azië (voorheen Anatolië).

De Kelten van de Hallstatt-cultuur leerden in de zesde eeuw v. Chr. de wijn kennen en wisten dit geestrijk vocht op waarde te schatten. De Galliërs konden zelf ook wijn maken, maar over het algemeen gaven stamhoofden er de voorkeur aan Griekse wijn in amforen te importeren voor eigen gebruik en ter verhoging van hun status⁴³⁷. Geschiedschrijver Diodorus Siculus schreef in de zesde eeuw v. Chr. dat Galliërs meestal gerstebier dronken, maar een amfora met Griekse wijn hoger aansloegen dan de slaaf die de wijn serveerde⁴³⁸. In de vierde eeuw v. Chr. importeerden de Galliërs wijn uit Campania. Hoewel de wilde druif overal in hun grondgebied groeide, waren de Galliërs zelf niet in staat wijn te maken die de

Wijnranken op de Triomfpoort voor Septimus Severus, Leptis Magna (200 n. Chr.). De keizer was in deze Romeinse stad in Libië geboren.

Griekse in smaak kon evenaren⁴³⁹.

Zoals de Romeinen zich ook op andere gebieden meesters toonden in het overnemen en verbeteren van vreemde technieken, zo leerden ze het wijn maken van de Grieken en in het jaar 70 van onze jaartelling kon Plinius melden dat de wereld ongeveer tachtig soorten wijn kende die het vermelden waard waren en dat tweederde daarvan uit Italië kwam⁴⁴⁰. De wijnbouw was zo'n grote bron van inkomsten voor de Romeinen dat in 154 v. Chr. het aanleggen van nieuwe wijngaarden ten noorden van de Alpen verboden werd⁴⁴¹.

Tegen het eind van het Romeinse Rijk begonnen de Galliërs de door hen gemaakte wijn in houten vaten te bewaren, een gewoonte die door anderen werd overgenomen en al snel de kruik en amfora verdrong. In de vaten bleek de wijn echter moeilijker houdbaar en met het uiteenvallen van het Romeinse Rijk ging de kennis van het maken van wijn die jaren bewaard

kon worden verloren, om pas in de vijftiende eeuw herontdekt te worden⁴⁴². Karel de Grote liet in zijn rijk vele wijngaarden aanleggen, die eeuwenlang bestonden, maar wijn die hier gemaakt werd was niet lang houdbaar.

In het noorden van Europa was de wijn wel bekend, maar het klimaat was niet geschikt om er wijngaarden aan te leggen. Omstreeks het jaar 1000 voeren Noormannen vanaf IJsland onder leiding van Leif Ericsson naar de westkust van het Amerikaanse continent en troffen in wat nu New England heet zoveel wilde wijnranken dat ze het land *Vinland* noemden⁴⁴³.

Sarcofaag uit Miletos, Klein Azië (voorheen Anatolië), eind 2^e eeuw n.Chr. Dionysos met pantervel (linksboven); Sater met wijnzak en pantervel (rechtsboven), Pan met slang (linksonder) en dansende menade met wijnkaraf. Pergamonmuseum in Berlijn.

In de Middeleeuwen werden in Duitsland en Oostenrijk vele wijngaarden aangelegd, veel noordelijker en veel groter in aantal dan er nu nog te vinden zijn⁴⁴⁴. In Duitsland ontstond in de vijftiende eeuw de gewoonte wijn op te slaan in enorme vaten en die voortdurend bij te vullen, waardoor wijn voor het eerst sinds eeuwen weer jarenlang houdbaar bleek⁴⁴⁵. Pas in de zeventiende eeuw, toen de wijnfles en de kurk hun intrede deden, kon wijn ook elders weer jarenlang bewaard worden.

Antinoos, de geliefde van keizer Hadrianus, die in 130 n.Chr. in de Nijl verdrong, afgebeeld als Dionysos. Marmeren beeld, gemaakt tussen 130 en 140 n.Chr. door een onbekende beeldhouwer. De wijnrank en de slang geven de Wijngod aan. Pergamonmuseum in Berlijn.

De Soemeriërs, de eersten die omstreeks 3000 v. Chr. over wijn schreven, verbonden de wijnrank met de Godin Gestinanna. Haar naam betekent vermoedelijk 'Wijnrank van de Hemel'. In de mythen wordt ze de zuster van de Vegetatiegod Doemoezi genoemd. Waarschijnlijk is ze een verschijningsvorm van de

Grote Godin Inanna ('Koningin van de Hemel'), die in de mythen de geliefde van Doemoezi was. Doemoezi symboliseert de vegetatie die in de zomer boven de aarde zichtbaar is en in de winter in de onderwereld verblijft⁴⁴⁶. De Hittieten verbonden de wijn met Halki, die ook als Graangod aanbeden werd. Zijn naam betekent 'gerst'⁴⁴⁷.

In Egypte was de wijn verbonden met Shezmu, een nogal bloeddorstige God, die gewoonlijk werd afgebeeld als een leeuw terwijl hij menselijke hoofden in plaats van druiven uitperste om wijn van te maken. De rode gloed van de hemel, net na zonsondergang, was voor de Egyptenaren het werk van Shezmu⁴⁴⁸. In latere mythen kreeg Shezmu een wat lieflijker gezicht en werd hij de maker van geurige oliën en parfums. In Egypte werd de druif ook verbonden met de Oogstgodin Renenutet, die als een cobra werd voorgesteld, soms als een zogende vrouw met de kop van een cobra. Als de druiven waren geoogst en uitgeperst werd een feest om haar te danken gehouden. Renenutet was ook de Godin van het Graan en vertoont zoveel overeenkomsten met Isis, dat George Hart haar ziet als een verschijningsvorm van deze Godin⁴⁴⁹. Osiris, de broer en geliefde van Isis, was een Vegetatiegod, wiens dood en wedergeboorte de cyclus van het gewas uitbeeldde. Osiris werd meestal aangeduid als Heer van het Graan, maar ook wel als 'Heer van de Wijn'⁴⁵⁰.

Antinoos Braschi. Gipsafdruk van de buste van een marmeren Romeins beeld, meer dan 3 meter hoog, waarin Antinoos, met klimop in het haar, als Dionysos werd afgebeeld. Het originele beeld bevindt zich in het Vaticaanmuseum in Rome. Het was eerder opgesteld in het Palazzo Braschi, het paleis van paus Pius VI (1775-1799). De gipsafdruk bevindt zich in het Pergamonmuseum in Berlijn.

Dionysos met sater. Marmereen beeld uit Miletos. Het stond in het bad van Faustina, gebouwd in 165 n.Chr. Opgegraven in 1906. Het hoofd van Dionysos was verdwenen en is van een ander beeld nagemaakt. Permonmuseum in Berlijn.

De Griekse Wijngod, Dionysos, lijkt te zijn voortgekomen uit een versmelting van twee oeroude Vegetatiegoden, die beiden hun oorsprong vonden in de Anatolische beschaving van de Nieuwe Steentijd. In Anatolië (nu West-Turkije) werd de Vegetatiegod vereerd in de vorm van een stier, luipaard, panter, bok en ook wel als een slang, die vruchtbaarheid bracht, stierf en weer werd herboren in de nieuwe vegetatie. Een deel van de Anatoliërs trok rond 2000 v.Chr. naar Kreta en vestigde daar wat later de Minoïsche beschaving zou worden genoemd. Een andere groep trok naar het noorden en stichtte daar de Thracische beschaving. In de Late Bronstijd (1600-1100 v.Chr.) stichtten de Achaeërs in Griekenland de Mykeense beschaving, waarbij Thracische en Minoïsche elementen smolten en vorm gaven aan de mythen rond de Wijngod. Hij zou door Zeus verwekt zijn bij Semele, de dochter van de koning van Thebe, die stierf toen de

Oppergod zich in volle glorie aan haar toonde. Zeus plantte Dionysos in zijn dij, waar hij verder groeide tot hij geboren werd. Semele was in feite geen aardse vrouw, zoals deze mythe vermeldt, maar een Anatolische Godin, die vooral werd verbonden met de aarde en de onderwereld. Op Kreta werd Dionysos aanbeden als een Vegetatiegod. De stier, de slang, de bok en de panter zijn altijd attributen van de God gebleven.

Tempel van Apollo, Delphi, 6^e eeuw v.Chr.

In het Orfisme, dat in Thracië ontstond en in de Mykeense tijd over Griekenland werd verspreid, werd de dood en wedergeboorte van Dionysos op een andere manier vorm gegeven. Zeus zou het kind Dionysos aan de Goden hebben voorgesteld als zijn opvolger als leider van de Goden. De Titanen, kinderen van Aardgodin Gaia en Hemelgod Oeranos, die door Zeus naar de onderwereld waren verbannen, werden jaloers en verscheurden het kind, waarna Zeus met zijn bliksems de Titanen doodde. Uit de aarde, vermengd met de restanten van Dionysos en de Titanen, werden de eerste mensen gemaakt. Daarom heeft ieder mens een goddelijke kant (Dionysos) en een donkere kant (de Titanen) in zich. Het hart van Dionysos werd door Zeus gered en hieruit groeide de volwassen Wijngod op.

De Thracische rituelen voor de Wijngod waren extatisch. In de rituelen brachten priestersessen zichzelf in extase en verscheurden dan een bok, waarmee de dood van de Wijngod werd uitgebeeld. De Minoïsche rituelen voor de Wijngod waren minder bloederig, maar even extatisch. De rituelen, waaraan alleen vrouwen mochten deelnemen, waren een uitlaatklep voor Griekse vrouwen, die in de andere rituelen, net als de Griekse samenleving als geheel, vrijwel geen inbreng hadden⁴⁵¹. In afbeeldingen werden de volgelingen van de Wijngod voorgesteld als Menaden, luchtig geklede jonge vrouwen, en Saters, wellustige mannen met bokkenpoten. De Bosgod Pan werd ook vaak in het gevolg van Dionysos afgebeeld. De Grieken gaven de Wijngod zijn naam (Dionysos = Zoon van Zeus), maar zijn cultus bestond in Anatolië al vele eeuwen voordat de eerste Grieken daar verschenen.

Marmeren beeld van Apollo met harp uit het badencomplex van Hadrianus in de Romeinse stad Leptis Magna in Libië, 1^e eeuw n.Chr. Museum van Leptis Magna. Hieronder een foto van de auteur in het frigidarium van het badencomplex.

Het orakel in Delphi wordt ten onrechte meestal alleen met Apollo in verband gebracht, want oorspronkelijk was dit orakel aan Dionysos gewijd en een groot deel van de klassieke periode heerste Dionysos in de wintermaanden over Delphi en Apollo de rest van het jaar⁴⁵². Ze hoorden bij elkaar en vulden elkaar aan, zoals de Eikkoning en de Hulstkoning. In dat opzicht is Apollo te vergelijken met de Eikkoning, de Heer van het Licht en de Groeikracht, terwijl Dionysos de Heer van de Duisternis en Afbrekende Kracht is. Met deze donkere kant is verbonden het afsterven van de natuur en de terugkeer naar een periode van rust, waaruit het volgend voorjaar opnieuw de vegetatie zal ontspruiten. De Graangod wordt het brood dat de mensheid voedsel geeft. Op dezelfde manier wordt de Wijngod als druif geofferd en uitgeperst en vervolgens getransformeerd tot de wijn.

In wezen komt de cyclus van de natuur op het volgende neer: De Godin is de aarde, die wordt bevrucht door de Vegetatiegod in velerlei gedaanten en daarom vrucht draagt in de vorm van graan, druiven, vruchten, noten en wat dies meer zij. De oogst is het product van het samensmelten van God en Godin. Het is in feite dus niet de Vegetatiegod die wordt geofferd, maar eerder het kind dat de God bij de Godin heeft verwekt. Daarom is in veel mythen de Vegetatiegod het ene moment de geliefde van de Godin en dan weer haar zoon. Brood en wijn symboliseren de eenwording van God en Godin en daarom nemen beiden traditioneel een belangrijke plaats in in de erediensten en rituelen van vrijwel alle religies.

De Romeinen schreven aan de wijn geneeskrachtige eigenschappen toe. De Godin *Meditrina* genas ziekten met behulp van de wijn. Op 11 oktober werden te harer ere de *Meditrinales* gevierd, waarbij oude en nieuwe wijn aan haar geofferd werd. In later tijden werden haar erediensten verdrongen door de cultus van de Griekse God van de Geneeskunde, Asklepios, die in Rome Aesculapius genoemd werd⁴⁵³. De Romeinen namen ook de Griekse cultus van de Wijngod over, maar noemden hem Bacchus, vermoedelijk naar de Lydische Wijngod Bakchos, een naam waarmee ook Dionysos wel werd aangeduid⁴⁵⁴. De Romeinen worden vaak geassocieerd met de *bacchanalen* ter ere van de Wijngod, maar dergelijke uitpattingen waren in Rome eerder hoge uitzondering dan regel. Toch verbood de Senaat de *Bacchanalia*, zoals twintig jaar daarvoor de uit het Nabije Oosten ingevoerde extatische cultus van de Grote Moeder, Kybele, en haar partner, Attis, verboden was⁴⁵⁵.

De cultus van Kybele, de van oorsprong Frygische Grote Moeder, die in 204 v. Chr. in Rome werd ingevoerd, was echter niet uit te roeien en bleef tot ver na de ineenstorting van het Romeinse rijk bestaan. Attis is de vegetatie die groeit, bloeit en sterft omwille van de oogst, maar Kybele neemt duidelijk een veel grotere plaats in dan de God, die vaak zelfs als een aardse sterveling werd voorgesteld. In de rituelen werd de Godin gekroond met wijnranken⁴⁵⁶.

Gregorius van Tours, die van 573 tot zijn dood in 594 bisschop was van de

stad Tours aan de Loire, schreef naast een tiendelige geschiedenis van het Frankrijk een zevental boeken over de levens van heiligen en martelaren. In een van deze boeken beschreef hij hoe in Autun, een Gallische stad in de Bourgogne, een beeltenis van de Godin Berecynthia door de hele bevolking rond de akkers en wijngaarden werd gedragen om hun vruchtbaarheid te bevorderen. Gregorius beschreef dit gebruik alleen om te kunnen vertellen hoe de heilige Simplicius tegen het eind van de vierde eeuw een eind maakte aan de processie en de heidenen bekeerde, maar zijn informatie toont aan dat de cultus van de Grote Moeder via de Romeinen tot het heidense Frankenland was doorgedrongen. Volgens Pamela Berger is Berecynthia een van de namen waarmee Kybele werd aangeduid, genoemd naar de aan haar gewijde berg Berecynthia in westelijk Anatolië⁴⁵⁷.

Twee Frygische afbeeldingen van Kybele, 6^e eeuw v. Chr. Frygië is een streek in Anatolië waar de verering van deze Grote Godin bijzonder sterk was. Links een stenen reliëf, 0,97 m hoog. In haar rechterhand houdt de Godin een kom, in de linker een vogel. Boven haar hoofd een maansikkel. Rechts een stenen beeld, 56 cm hoog. Op haar hoofd de typerende hoge kroon. De naakte musici aan weerskanten van haar spelen fluit en harp. Museum Voor Anatolische Beschavingen in Ankara.

Het lijkt aannemelijk dat de Gallische Kelten de wijn niet associeerden met een specifieke Wijngod, maar de druiven zagen als een onderdeel van de vegetatie, die ook het graan en de vruchten omvatte. De Grote Godin, Kybele, werd gezien als Moeder Aarde, die werd bevrucht door de Vegetatiegod, die misschien ook hier Attis genoemd werd en misschien onder een andere naam bekend was. De Godin lijkt daarbij een belangrijker plaats in te nemen dan de God, die door Gregorius van Tours niet eens genoemd wordt. Pamela Berger wijst erop dat de door Gregorius beschreven processie niet moet worden gezien als een incident of als een heidens gebruik in een Christelijke samenleving. De kerstening van de Franken en Galliërs was in de vierde eeuw nog maar net begonnen. De heilige Symphorian werd omstreeks het jaar 280 in Autan onthoofd omdat hij weigerde Bercynthia eer te bewijzen⁴⁵⁸. De cultus van Bercynthia vertegenwoordigde in deze heidense samenleving de religie van 'een boerenbevolking die de akkers en wijngaarden bewerkte en altijd afhankelijk was geweest van een machtige Vegetatiegodin'⁴⁵⁹. Bekend is dat Kybele niet alleen in Rome werd vereerd, maar ook in de provincies. Opvallend daarbij is wel dat de cultus al in de zesde eeuw v. Chr. was ingeburgerd in de Romeinse kolonie in de buurt van Marseille, de streek waar ook de wijnbouw al snel belangrijk was⁴⁶⁰.

Voor de Romeinen was het niet ongewoon de wijn aan Moeder Aarde te koppelen. In de eerste eeuw v. Chr. beschreef de Romeinse dichter Tibullus het feest van de Sementiva, een ritueel dat te maken had met zaaien en ploegen en een rondgang om de akkers en wijngaarden om deze vruchtbaar te maken. Ceres, de Graangodin, en Bacchus, de Wijngod werden hierbij samen aangeroepen⁴⁶¹. Voor de Romeinen en de Gallische Kelten was de Grote Moeder de beschermvrouwe van de vegetatie die graan zowel als druiven omvatte.

Op de Britse eilanden was een even sterke verering van de Vegetatiegodin, in de vorm, van Brigit, die in processies rond de akkers werd gedragen om ze vruchtbaar te maken, maar aangezien de wijnstok hier niet of nauwelijks gecultiveerd werd, was Brigit een Graangodin, die niet met wijn in verband gebracht werd⁴⁶².

De kultus van Bercynthia/Kybele en die van Brigit vertoont veel overeenkomst met die van Nerthus. Tacitus noemde haar Moeder Aarde en zei dat zeven Germaanse stammen in een ritueel haar beeltenis, verborgen achter een gordijn, op een wagen langs de akkers voerden. Dit was vermoedelijk in het vroege voorjaar, om de velden hun vruchtbaarheid terug te geven. Na de rondgang werd het beeld van Nerthus door de priesters in water gedompeld en teruggebracht naar haar op een eiland gelegen tempel. In Rome werd op dezelfde manier een beeld van Kybele elk voorjaar rondgedragen en daarna in de rivier de Almo ondergedompeld⁴⁶³.

De Germanen kenden geen Wijngod die ons is overgeleverd, maar wel waren

bepaalde gebruiken aan de druivenoogst verbonden die erop wijzen dat de Vegetatiegod aan deze oogst gekoppeld werd. Tot in de vorige eeuw bestond in Duitsland een probaat middel om de vruchtbaarheid van een wijngaard te verzekeren. Twee in het groen geklede mannen trokken aan de rand van de wijngaard een levende haan in twee stukken uiteen. De ene man ging links om de akker heen, de andere rechts. Waar ze elkaar ontmoetten werd de haan begraven⁴⁶⁴. Dit hanenoffer is vermoedelijk te beschouwen als een magische handeling die als het ware de dood van de geofferde Vegetatiegod uitbeeldt en daarmee aanzienlijk versterkt. De haan werd vaker met de oogst in verband gebracht. In Twente werd tot in deze eeuw de laatste garf van de roggeoogst beschouwd als de *oogsthaan*⁴⁶⁵. Het Oogstfeest op het gemaaide veld werd in Twente en de Achterhoek *stoppelhanen* genoemd⁴⁶⁶. In gekerstende vorm kroonde de oogsthaan het palmpasenboompje.

*Eigentijdse reproductie van
reliëf uit de Griekse Oudheid met
afbeelding van Dionysos.
Verzameling van de auteurs.*

Voor de Germanen had de vruchtbaarheid van de akkers te maken met Wodan, die gedurende de Wilde Jacht door de lucht vloog en de akkers omploegde en ze zo vruchtbaar maakte. In later tijden namen Sint Nicolaas en Sint Maarten veel van deze eigenschappen van de Germaanse God over. In de Middeleeuwen werd gezegd dat Sint Maarten het snoeien van wijnranken, een kennis die sinds het ineensinken van het Romeinse rijk verloren was gegaan, opnieuw had ontdekt, doordat zijn paard eens in de abdij van Tours, waar hij bisschop was, de jonge wijnranken opvrat en dat de wijngaard juist daardoor meer druiven voortbracht dan ooit⁴⁶⁷. Vermoedelijk is dit een flauwe echo van een veel ouder verhaal dat Wodan ook de wijngaarden aandeed tijdens zijn Wilde Jacht. Met Sint Maarten, 11 november, werd in

Frankrijk traditioneel wijn van de nieuwe oogst gedronken⁴⁶⁸.

In het Nieuwe Testament was de wijnstok niet langer een symbool van overvloed, zoals het voor de Joden was geweest. In het evangelie van Johannes wordt

Jezus 'de ware wijnstok' genoemd en God de Vader 'de landman'⁴⁶⁹. De wijn werd in het Heilig Avondmaal het bloed van Christus genoemd, zoals het brood zijn lichaam was. Aangezien Christus veel overeenkomst vertoont met de Vegetatiegoden die met name in het Midden-Oosten aanbeden werden, is dit beeld niet zo ver gezocht, maar tegelijk kunnen we hier een vroege poging in zien om een heidense God te kerstenen.

Bacchus. Reproductie van een Frans museumstuk, waarschijnlijk uit de 18^e eeuw. Nadere gegevens niet bekend. Door de auteurs gekocht in Chartres.

De *Green Man* die in veel Middeleeuwse kerken met wijnranken is afgebeeld, is in dit opzicht een geslaagde poging om Christus de Ware Wijnstok en de heidense Vegetatiegod te verenigen⁴⁷⁰. Ook in andere opzichten werd de druif al in de vroege Middeleeuwen met Christus geassocieerd. Een bepaald soort druiven werd St-Jansbessen of St-Jansdruiven genoemd omdat ze Johannes de Doper na een uitputtende prediking in de woestijn verkwikt zouden hebben.

Naar de apostel Jacobus was de St-Jacobsdruif genoemd⁴⁷¹. Men zei dat de wijnstok als enige plant had gehuild toen Christus aan het kruis stierf en dat de wijn daarom het *bloed van de verlossing* en ook wel *tranen van Christus* genoemd werd⁴⁷². De wijn van Lindau aan het Bodensee, zei men in de rest van Duitsland, was zo zuur omdat de stad de Lieve Heer en Petrus onderdak had geweigerd toen dezen er op doortocht om vroegen⁴⁷³. De Rijnwijn, daarentegen, was uitstekend omdat Karel de Grote destijds de Johannesberger-wijngaarden bij Ingelheim had laten aanleggen en na zijn dood elk jaar uit zijn graf bij Aken herrees om de wijnranken aldaar te zegenen⁴⁷⁴.

In Langres, in de Bourgogne, werd de kwaliteit van de plaatselijke wijn toegeschreven aan St. Urban, een van de eerste bisschoppen van de stad, die aan een Christenvervolging ontkwam door zich in een wijngaard te verschuilen en uit dankbaarheid nog steeds de druiven in die streek tegen hagel beschermt en de wijn in de kelders voor bederf behoedt⁴⁷⁵.

Romeinse Bacchustempel in Baalbek, Libanon. 1^e eeuw n.Chr.

Ook wonderen werden met de wijn verbonden. Toen de heilige Wigbert, een monnik die tot zijn dood in 738 Bonifatius ondersteunde bij de bekering van Duitsland tot het Christendom, eens bij het lezen van de mis zonder wijn zat, perste hij een druiventros uit in de miskelk, waarna het sap onmiddellijk in wijn veranderde⁴⁷⁶.

Ook Marialegenden zijn aan de wijnrank verbonden. In Aalst kent men vanaf de zevende eeuw het feest van Onze Lieve Vrouwe ter Druiven. Toen in die tijd de rivier de Dender de stad dreigde te overstromen riep men de Heilige Maagd aan, waarna een Mariabeeld op wijnranken kwam aandrijven en de watervloed begon te zakken⁴⁷⁷. Het houten beeld van de Onze Lieve Vrouwe van Tongeren had in de linkerhand een druiventros, waaraan één druif ontbrak, die ooit in een

echte druif zou zijn veranderd en op de grond gevallen was voor de voeten van een biddende vrouw⁴⁷⁸.

Zoals de Graangod tijdens het oogsten wordt gedood en daarna getransformeerd tot het brood, zo wordt de Vegetatiegod getransformeerd tot de wijn. Het is, zoals gezegd, het kind van de Godin en de God, die tegelijk de God zelf is. Bij de jacht gaat het om dieren die worden gedood, maar in wezen is ook hier sprake van de God die wordt getransformeerd. Zoals de Vegetatiegod de aarde bevrucht en vrucht doet dragen, zo is de God ook degene die maakt dat mensen en dieren zich voortplanten. De God is het vuur, de vonk die nieuw leven voortbrengt. Door in de jacht leven te nemen, doodt men als het ware de God, die daarmee wordt getransformeerd in het vlees dat wordt gegeten. In vroeger tijden hadden dierenoffers daarom altijd een religieuze betekenis en maakten vaak deel uit van rituelen. Ook in de Bijbel worden hier vele voorbeelden van gegeven. De laatste tientallen jaren is het slachten van dieren steeds meer een specialistische bezigheid geworden, die zich afspeelt in officiële slachthuizen en ook de jacht is iets waar steeds minder mensen rechtstreeks bij betrokken zijn. Velen die zich met Paganisme bezighouden keuren op ethische gronden het jagen en het slachten van dieren af.

Mozaïek met wijnranken en wijnkelk uit Zliten, Libië, 2^e eeuw n.Chr. Archeologisch Museum Tripoli.

Voor moderne Heidenen, ook degenen die er niets op tegen hebben vlees te eten, is over het algemeen het slachten van dieren zo ongewoon en zo beladen dat vrijwel niemand ervoor kiest een dierenoffer in een ritueel op te nemen. Daardoor wordt de dood en transformatie van de God uitsluitend nog gesymboliseerd door het brood en de wijn, die in een of andere vorm deel uitmaken van vrijwel elk hedendaags Paganistisch ritueel. Brood en wijn komen voort uit het samengaan van de God en de Godin en symboliseren de eenheid van beiden.

Viering van de Jachtmaan

De Jachtmaan kan vallen tussen 12 oktober en 10 november. Het is dus de maan rond Samhain, het Keltische feest waarin het contact met de andere wereld wat gemakkelijker te maken is dan anders. Dit kun je benutten door de transformatie van graan tot brood en van druiventros tot wijn in het ritueel met méér diepgang te ervaren en uit te beelden dan in enig ander moment van het jaar zou kunnen. Je kunt bijvoorbeeld korenaren in een cirkel neerleggen en daarbij je dank voor de overvloed uitspreken. Vervolgens leg je een tros druiven op elk van de vier hoeken (windrichtingen) van de cirkel en spreekt opnieuw je dank voor deze overvloed uit. Als je met een groep werkt kan ieder een halm of druiventros neerleggen en daarbij zeggen waaruit voor hem of haar deze overvloed bestaat. Voor de een zal dat het graan zijn dat in de zomer op de velden rijpt; voor een ander zal het iets persoonlijks zijn.

Als wierook kun je marjoraanolie of marjoraan mengen met wijnblad of klimop. De druivenwijn, druivensapwijn of druivenrankwijn die bij deze maan gedronken wordt, vormt een belangrijk onderdeel van het ritueel. Hetzelfde geldt voor de volkoren cakejes die hierbij gegeten worden. Het beste is wijn en cakes vanaf het begin midden in de cirkel te zetten, bijvoorbeeld op een kleed of tafeltje, maar nog niet zichtbaar. Leg er bijvoorbeeld een doek overheen. Nadat de aren en druiventrossen op de hierboven beschreven manier in een cirkel zijn gelegd, kun je hier een moment bij stilstaan en mediteren over het graan en de druiven die worden geoogst. Denk na over het graan dat wordt gemalen en de druiven die worden uitgeperst. Sta stil bij het meel dat in het deeg wordt verwerkt en tot een brood of cakejes wordt gebakken. Stel je voor hoe het sap van de druiven langzaam maar zeker in wijn verandert. Na deze meditatie loopt een der aanwezigen naar het midden en onthult de wijn en de cakejes. De wijn wordt gedronken en doorgegeven, daarna wordt het brood gegeten en doorgegeven. Iemand kan namens de groep, of ieder voor zich de God en Godin danken voor de wijn en voor het voedsel.

18 BLOEDMAAN

	Tijd:	Volle maan tussen 10 november en 10 december
	Boom:	Vlier (<i>Sambucus</i>)
	Ogham:	Ruis
	Polariteit:	Godin
	Kenmerk:	Overleven

De Bloedmaan overbrugt de donkere periode tussen Samhain en Yule. Samhain is het laatste oogstfeest; daarna levert het land vrijwel niets meer op en moeten we zien de winter door te komen. Tegenwoordig, met voedsel dat in kassen geteeld en van de hele wereld ingevoerd wordt, lijken de voorraden niet op te kunnen, maar tot voor kort werd in deze tijd op de boerderij het varken geslacht. Het spek werd gepekeld of gerookt en het bloed werd gebruikt om worst te maken. De Bloedmaan heeft hieraan haar naam te danken. De oude naam voor november is *Slachtmaand*, wat hetzelfde betekent.

De boom die we aan de Bloedmaan koppelen is de vlier. Meestal wekt de vlier, met haar dunne stam en haar vele, alle kanten uit kronkelende zijtakken, eerder de indruk van een struik dan een boom. De vlier komt over de hele wereld in gematigde streken voor. In Europa is de zwarte vlier (*Sambucus nigra*) inheems en een vertrouwde verschijning in polders, parken, bosranden en langs wegen. De takken kenmerken zich door hun schuine stand ten opzichte van de stam. De kern wordt gevormd door een sponsachtig wit merg. Oudere stammen worden echter zo hard dat ze in de meubelmakerij gebruikt kunnen worden. De bladeren zijn, net als die van de es, tegenover elkaar staand met een enkel blad aan het eind van de tak. In mei en juni herkent men de vlier gemakkelijk aan de overdadige bloesem, gevormd door kleine, schermvormig geplaatste witte bloempjes. Rond september zijn de bessen aan deze schermen van donkerrood naar zwart gekleurd en kunnen geplukt worden om sap, gelei of wijn van te maken.

In mythen en volksverhalen heeft de vlier altijd een grote rol gespeeld. Henri van Dorsten spreekt daarbij van een boom 'die meer wordt gevreesd dan geëerd... omgeven door een sfeer... van verachting, legendevorming en bijgeloof'⁴⁷⁹, maar vaker worden de positieve kanten benadrukt. 'De vlier,' zegt Blöte-Obbes, 'speelt een zeer grote rol in de plantlore en zoals bij zoveel planten die een grote invloed op de mensen hebben gehad, is die rol soms goed, soms slecht. In dit geval overheerst stellig het goede en het slechte, hoofdzakelijk met het Christendom ingevoerd, heeft weinig invloed op het volkgeloof gehad'⁴⁸⁰.

Dergelijke tegenstrijdige visies op dezelfde boom zijn ook in de voorafgaande

hoofdstukken herhaaldelijk aan de orde geweest. Gewoonlijk wijst dit erop dat de boom oorspronkelijk aan de Godin was toegewijd. De Godin vertegenwoordigde vruchtbaarheid, wedergeboorte, groei en bescherming, maar ook afbraak en afsterven. In pogingen de boom te kerstenen werd haar donkere aspect, dat te maken had met seksualiteit en met de dood, aan heksen toegeschreven, terwijl het verzorgende en beschermende aspect op de Heilige Maagd of op Jezus werden geprojecteerd. De vlier lijkt deze regel te bevestigen.

Bloeiende vlier in Park Sandwijck bij Utrecht

Culpeper plaatst de vlier onder de planeet Venus⁴⁸¹. Cunningham sluit zich hierbij aan en brengt de vlier niet alleen in verband met de Godin Venus, maar ook met Holda⁴⁸². In hoofdstuk 14 heb ik het verband tussen Holda of Holle en de hulst al aangegeven, maar ook en vooral de vlier werd aan deze Godin gekoppeld. In het verleden werd de vlier in Nederland en Vlaanderen ook wel aangeduid als *Holderboom*, *Holdertere*, *Hollestere* en vele daarvan afgeleide vormen als *Hullunder*, *Heul*, *Heulenteer* en *Huilter*⁴⁸³.

Takje van de vlier

De Duitse naam voor de vlier, *Holunder*, is op het Oudhoogduitse *Holantar* terug te voeren⁴⁸⁴. In Zwitserland en Stiermarken zei men dat je voor een jeneverbes je hoed moest afnemen maar dat je voor een *Hollerboschen* (vlier) - diende te knielen⁴⁸⁵. De herkomst van de Nederlandse naam *vlier* is niet met zekerheid bekend, maar is waarschijnlijk afgeleid van het Middelnederlandse *vledder*, dat een moerassige grond aanduidde⁴⁸⁶. De namen die verband houden met Holle zijn ongetwijfeld van veel ouder datum. In Duitse volksverhalen werd de Godin tot Frau Holle, die het liet sneeuwen als ze haar dekens schudde.

De Engelse naam voor de vlier, *elder*, is afgeleid van het Angelsaksische *æld* en gaat vermoedelijk terug op een Indo-Europese wortel *el. In oude Nederlandse namen voor de vlier als Elhoren en Alhoren en in het Saksische Ellhorn is dit nog terug te vinden. In de Middeleeuwen werd de vlier in Engeland zowel Eldrum, Ellhorn, Ellan en Eller genoemd als Hylder, Hylantree en Hollowtree⁴⁸⁷. Het lijkt aannemelijk dat de Angelsaksen de verering van de Germaanse vliergodin Holda/Ellhorn hebben meegenomen naar de Britse eilanden. In 970 vaardigde de Angelsaksische koning Eadgar een verbod uit tegen de verering van vlier en nog enige andere bomen⁴⁸⁸. De vlierverering zat echter diep in de volkaard geworteld. Wie een vlier wilde kappen moest op zijn knieën *Lady Ellhorn* hierom vragen en haar beloven een nieuwe boom te planten om voor haar als verblijfplaats te dienen⁴⁸⁹. De Gebroeders Grimm beschreven in de vorige eeuw vrijwel letterlijk

eenzelfde eerbiedig verzoek aan *Frau Ellhorn*, die ook wel *Frau Holder* werd genoemd⁴⁹⁰.

Al in het Stenen Tijdperk was de mens vertrouwd met de vlier. Bij opgravingen van de Zwitserse paalwoningen uit het Neolithicum zijn restanten van vlierbessen aangetroffen⁴⁹¹. Omstreeks 300 v.Chr. schreef de Griekse filosoof en natuurwetenschapper Theophrastus dat vlierbessen werden gebruikt om mee te verven⁴⁹². Dit was niet de gewone vlier, maar een verwante soort, de *kruidvlier* of *hadig* (*Sambucus ebulus*). De gehele struik is giftig, maar wortels, bast, bloemen en bladeren worden wel in de geneeskunde gebruikt en al in de oudheid was bekend dat het sap van de bessen kan worden gebruikt om te verven⁴⁹³.

Art Deco houten beeldje van liggende Pan op marmeren voet, ca. 1920, gesigneerd Amathieux. Collectie van de auteurs. De Panfluit werd traditioneel van vlier of riet gemaakt.

In Griekenland was de kruidvlier aan Pan gewijd, die er volgens Virgilius zijn gezicht en handen mee kleurde⁴⁹⁴. Voor het maken van fluiten leent de vlier zich goed, zoals de Engelse bijnaam *pipe tree* wel aangeeft. Plinius zegt dat de vlier bij de Romeinen in hoog aanzien stond om de aan deze boom toegeschreven medische eigenschappen en omdat fluiten van elke denkbare toonhoogte ervan gemaakt konden worden⁴⁹⁵.

Medea, die argonaut Jason hielp het Gulden Vlies te bemachtigen, zou dit gedaan hebben door via een holle vliertak een slaapdrank te druppelen in de ogen van de draak die het vlies bewaakte⁴⁹⁶. Medea is waarschijnlijk een verschijningsvorm van Hekate, de Griekse Godin die over de onderwereld heerste en in veel opzichten met de Germaanse Holle overeenkomt⁴⁹⁷. In de Griekse mythen steelt Prometheus het hemelvuur van de Goden en brengt het in een holle stengel

naar de mensen. In sommige versies is deze stengel een vlier⁴⁹⁸. De Germanen verbonden de vlier niet alleen met Holle, maar ook met de Dondergod, Donar of Thor⁴⁹⁹.

In de Scandinavische mythologie was het eerste mensenpaar een man, Ask of Askr, gemaakt uit esenhout, en een vrouw, Embla, gemaakt uit een andere boom. Hiervoor wordt soms de vlier genoemd⁵⁰⁰. In Scandinavische verhalen kwam een bovenaards wezen voor dat Hyldemoer, letterlijk Vliermoeder, heette. Hyldemoer woonde in een vlier en waakte hierover. Als de vlier zonder haar toestemming te vragen werd gekapt om voor meubelhout te dienen zou Hylde-moer het hout volgen en de eigenaar van de meubels het leven zuur maken⁵⁰¹. Op dit gegeven baseerde Andersen het sprookje over het *vliermoedertje*, dat hij echter Hertha noemde⁵⁰².

Over de Germaanse Godin Hertha of Aertha, van wie ons woord *aarde*, evenals het equivalent in vele andere Indo-Europese talen, is afgeleid, is weinig bekend. Rasch stelt haar gelijk aan Nerthus⁵⁰³. 'Spinnen en weven, arbeid en gezondheid, huis en hof, dat had haar haar bescherming,' schrijft Blöte-Obbes. 'Zij was de ernstige Lentegodin, niet het vrolijke Godinnetje dat jeugd en schoonheid bracht, maar de ernstige Godin die de mensheid bij hun strijd om het bestaan hielp. Daar vrouw Hertha de vlierstruik tot woning had gekozen, werd die vlierstruik het zinnebeeld der wedergeboorte'⁵⁰⁴. Nog in de vorige eeuw stond in Kopenhagen in het zeeliedenkwartier op elke binnenplaats een vlier die goed verzorgd werd omdat de Geest van de Boom het betreffende huis beschermde en met name berende vrouwen bijstond. Als de vlier stierf zou de boomgeest verdwijnen en het huis niet langer bijstaan⁵⁰⁵.

Volgens Tacitus begroeven de Germanen hun doden in kisten of stammen van de vlier⁵⁰⁶. Tot in de 19e eeuw bestond in Duitsland de gewoonte de lichaams-lengte van een dode met een nieuw afgesneden vliertak op te meten, en de dode in de kist met een kruis van vlierstokken te bedekken, terwijl de koetsier van de lijkswagen geen zweep vasthield, maar een vliertak⁵⁰⁷. Vaak werd ook een kruis van vlierhout of een vlierstruik bij het graf gezet⁵⁰⁸. De boom werd geacht de doden bescherming te bieden tegen tovenarij en alle kwade invloeden af te weren. De vlier werd daarom op kerkhoven veelvuldig aangeplant. De levenden beschermde de vlier ook tegen brand, besmettelijke ziekten en hekserij. Een vlier werd in heel Europa voor alle stallen geplant om het vee voor heksen te behoe-den. Op het erf werd een vlier geplant om de boerderij te beschermen. Afgeknijpt haar en nagels en getrokken of uitgevallen tanden werden onder deze vlier begraven, zodat de Vliermoeder erover zou waken dat niemand hier tovenarij mee zou bedrijven. Een vlier die bij de kelder van de boerderij werd geplant zorgde ervoor dat de daar bewaarde melk niet zuur zou worden⁵⁰⁹. Metalen voorwerpen die met vlierbladeren waren ingewreven roestten niet, terwijl hout erdoor van wormen gevrijwaard werd⁵¹⁰. Vliertakken boven de deuropening gehangen zouden het

huis tegen tovenarij beschermen en wie een takje bij zich had zou zich daarmee aanvallers van het lijf houden⁵¹¹. In Duitsland zei men dat wie in de schaduw van een vlier slaapt door *Frau Holder* of *Frau Ahlhorn* beschermd zal worden tegen slangen, muggen of tovenarij⁵¹². Van Rusland tot Engeland en van Sicilië tot Scandinavië was men overtuigd van de beschermende en helende krachten van de vlier⁵¹³.

Elfen werden vaak met de vlier in verband gebracht. Er zijn in de loop der eeuwen vele getuigenissen verzameld van mensen die aan de vooravond van mei of met Midzomer een schare Lichtelfen bij een vlierstruik hebben waargenomen⁵¹⁴.

In Denemarken geloofde men dat je de Elfenkoning en zijn gevolg langs kon zien trekken als je op de vooravond van Midzomer onder een vlierboom ging staan⁵¹⁵. In Pruisen zei men dat onder de vlier een geest woonde die over dwergen en kobolden heerste. In bepaalde streken werd dit wezen beschouwd als een Aardgod die Puschkaitis heette⁵¹⁶. Soms werd de vlier als boeman gebruikt. In Denemarken was er een vlier die regelmatig in de avondschemering een wandelingetje maakte en door de ramen naar binnen keek of de kinderen wel in bed lagen⁵¹⁷.

Natuurlijk zijn er in het verleden pogingen gedaan een zo krachtige heidense boom te kerstenen of in ongenade te doen vallen. Er werd gezegd dat de vlier op kerstavond bladeren kreeg, die met middernacht verdorden en afvielen. In de vorige eeuw waren er in Groningen nog mensen die volhielden dit wonder zelf gezien te hebben⁵¹⁸.

Ook de St.Jansviering, op 24 juni, werd met de vlier in verband gebracht. Eind 19e eeuw was het nog de gewoonte zich aan de vooravond van Midzomer te verzamelen rond de King Stone, een megaliet vlakbij de Rollright Stones in Noord-Engeland. Van de daar bloeiende vlier werd de bloesem afgesneden. De aanwezigen konden elk jaar opnieuw getuigen dat de steen zich had bewogen op het moment dat de vlier onthoofd werd⁵¹⁹. Vrij algemeen was het geloof dat vlierbloesem die met St. Jan geplukt was bijzondere geneeskracht bezat⁵²⁰.

Vaak waren Christelijke verwijzingen naar de vlier erg negatief. Meestal werd van de wilg, gezegd dat Judas zich eraan opgehangen zou hebben, maar ook de vlier werd hiervoor wel genoemd, o.a. in Langland's *Vision of Piers the Ploughman*⁵²¹. Twee eeuwen later verwijst Shakespeare in *Love's labour's lost* als iets wat algemeen bekend is naar het feit dat 'Judas was hanged on an elder'⁵²². De zwam die soms op de vlier voorkomt wordt daarom Judasoor genoemd. Tot de veertiende eeuw wisten sommigen onder de berg Sion de vlierstruik waar het drama zich zou hebben voltrekken nog aan te wijzen⁵²³. Ook werd wel gezegd dat het kruishout of de roede waarmee de Heer geselsd was van een vlier zou zijn geweest⁵²⁴.

Grillig gevormde King Stone, Oxfordshire. Circa 2000 v.Chr neergezet. Al in de Middeleeuwen bestond het verhaal dat een koning met zijn leger oprukte om Londen aan zich te onderwerpen. Een heks veranderde de koning in een steen. Zijn soldaten en ridders werden ook betoverd en vormen nog steeds de stenen cirkels van de nabijgelegen Rollright Stones (zie foto hieronder) en Whispering Knights. In Keltische mythen was de koning de geliefde van de Godin van het land en vertolkte in wezen dezelfde rol als de Vegetatiegod. De koning werd traditioneel gekroond op een steen, die de Godin vertegenwoordigde.

Vriendin van de auteurs in 1991 bij de vlier voor Dove Cottage, in Grasmere, Lake District, waar de romantische dichter William Wordsworth van 1800 tot 1808 woonde.

Heksen zouden veelvuldig in vlierstruiken verblijven en na zonsondergang moest je maar uit de buurt van zo'n heksenvlier blijven⁵²⁵. Als je vlierhout verbrandde, zei men in Duitsland, zouden de heksen allerlei onheil over je uitstorten⁵²⁶. Als je wilde weten of er heksen tussen het gelovige volk zaten kon je, volgens de Zwaben, op Goede Vrijdag door een uitgeholde vliertak de kerkgangers bespieden. Heksen zouden door deze vlierbuis omgekeerd, met hun rug naar het altaar, te zien zijn⁵²⁷. Ook werd gezegd dat een gedoopt mens zijn oogleden met het sap van een vlierbast kon inwrijven, waarna alle heksen voor hem zichtbaar zouden worden⁵²⁸. Ook de Vliermoeder werd soms als monsterlijk voorgesteld. Je moest nooit een wieg maken van vlierhout, zei men, want dan zou de Vliermoeder de baby lastigvallen of zelfs dooddrukken⁵²⁹.

Veel aan de vlier toegeschreven onheil is eveneens over de wilg gezegd, maar over het algemeen stond de vlier toch beter aangeschreven. Om ziekten af te weren nam men vaak zijn toevlucht tot de vlier. Om van jicht af te komen, werd in Duitsland gezegd, moest men drie ochtenden achter elkaar een koord aan een vlierstruik binden en daarbij zeggen: 'Holder, ich habe die Gicht und du hast sie nicht. Nimm sie mir ab, dann hab ich sie auch nicht'. Saillant detail daarbij is dat dit alleen zou werken als men het koord op een kruising van vijf wegen had gevonden⁵³⁰. De donkere Godinnen, Hekate vooral, maar ook Holda, waren vooral op kruispunten te vinden. Kiespijn, koorts, ontstoken klieren en zelfs tuberculose zouden op soortgelijke wijze op een vlier over te dragen zijn. Ook was het mogelijk de kwaal of een wrat op een afgebroken vliertak over te brengen en deze vervolgens in de grond te steken. Daarom, zei men, moet je nooit een vliertak die je in de grond ziet staan hieruit trekken of zelfs maar aanraken, omdat je dan de ziekte die hierop is overgebracht kunt krijgen⁵³¹. In de volksgeneeskunde en deels in de officiële geneeskunde worden de hierboven genoemde geneeskrachtige eigenschappen van de vlier grotendeels onderschreven, zij het op geheel andere wijze gebruikt. Zo schreef Broeder Aloysius in zijn receptenboek van geneeskruiden over de Kruidvlier (*Sambucus ebulus*): 'Jicht en podagra worden in korten tijd genezen door het opleggen van compressen van Vlierwortel, die vrij lang gekookt is in wijndroesem⁵³²'.

Behalve om ziekten te genezen werd de vlier ook wel gebruikt als wichelroede om onderaardse bronnen op te sporen⁵³³. Ook werd een vlierstokje wel voor divinatie gebruikt. In Groningen prikte men daartoe een naald in de Bijbel, opengeslagen op Lucas 2, de geboorte van Jezus, en liet hierop een puntige vlierstok balanceren, met de punt naar het noorden. Was de punt de volgende ochtend naar het oosten gedraaid dan was dit een gunstig teken; was de punt naar het westen gekeerd, dan zou er iets ergs gebeuren. Wees de punt nog steeds naar het noorden, dan zou er de hele dag niets bijzonders gebeuren⁵³⁴.

De vlier vertegenwoordigt het donkere aspect van de Godin, de Oude Wijze Vrouw, die beslist over leven en dood. Soms beschermt en behoedt ze en soms neemt ze weg. Daarom is de boom altijd vereerd en gerespecteerd, maar ook wel gevreesd omdat de dood angst aanjaagt.

Viering van de Bloedmaan:

De vlier biedt bescherming, maar het gaat daarbij niet om beschutten van het prille en kwetsbare nieuwe leven, zoals bij de Maan van de Dood. Bij de Bloedmaan gaat het primair om overleven van mensen, dieren en planten die hun bloei al achter zich hebben. We hebben de lange winter nog voor ons en als we daar niet op voorbereid zijn en onze maatregelen treffen, kan dat heel vervelend of zelfs funest zijn. Het gaat ook niet om de onsterfelijkheid van de soort, zoals bij de Oogstmaan, maar om de kwetsbaarheid van het individu.

In een ritueel om de Bloedmaan te vieren kun je het bovenstaande vrij letterlijk vorm geven door iets te doen voor alle mensen, dieren en planten die oud of zwak zijn en daarom moeite hebben de winter door te komen. Je kunt bijvoorbeeld de vier hoeken van de cirkel beschouwen als de vier jaargetijden: Oost als de lente, Zuid als de zomer, West als de herfst en Noord als de winter. Aangezien de Bloedmaan tegen het eind van de herfst valt begin je in het Westen. Elk van de aanwezigen kan iets inbrengen dat moeite heeft de winter door te komen. Iemand kan bijvoorbeeld zeggen: 'Met dit ritueel wil ik alle planten en bomen die oud of zwak zijn en die te lijden hebben van een verontreinigd milieu, steunen om ze te helpen de winter door te komen.' Het gaat daarbij uiteraard niet om planten die normaal in de herfst afsterven, maar om blijvende struiken of bomen die te lijden hebben gehad van ziekte, luchtverontreiniging, droogte, vandalisme, of wat dan ook.

Een ander groepslid kan hetzelfde doen voor dieren, of voor een bepaalde diersoort. Een derde kan zieke, oude of gebrekkige mensen proberen te steunen. Ook hier gaat het er niet om je tegen de natuur te verzetten en leven te willen rekken dat geen kansen meer heeft. In het ritueel kun je in plaats van soorten in hun algemeenheid ook één bepaald individu nemen. Zo kan iemand een bepaald huisdier, een bepaalde vriend of vriendin, een bepaalde boom in het bos of in de eigen tuin nemen.

Ieder maakt van tevoren een symbool voor de groep of het individu dat hij of zij vertegenwoordigt, bijv. een tekening, een voorwerp, een naam op een stuk papier, en dergelijke. Dit symbool legt ieder in het Westen neer. Vervolgens neemt een van de aanwezigen dit symbool in de hand en geeft aan wat het precies is dat bereikt moet worden, bijv. 'In het voorjaar zal mijn hond Bas gezond zijn en geen last meer hebben van zijn maag.' Na dit gezegd te hebben loopt deze persoon met het symbool driemaal met de klok mee de cirkel rond en nog verder door tot het Oosten, waar het symbool wordt neergelegd.

Het met de klok mee rondgaan in een cirkel is een oude en veilige manier om een wens kracht bij te zetten of iets te laden met een positieve, genezende en beschermende kracht. Het Oosten staat hier voor het voorjaar, dus je helpt de betreffende persoon of boom of het betreffende dier symbolisch de winter door.

In het bovenstaande is vrij letterlijk uitgegaan van de jaarcyclus, waarbij de winter voor de deur staat. In ons milde klimaat en met onze huidige welvaart is de winter niet meer zo bedreigend als vroeger, maar voor dieren en planten geldt dat natuurlijk nog wel. Bovendien kan de winter ook symbolisch worden opgevat als een moeilijke periode die overwonnen dient te worden. Het kan bijvoorbeeld gaan om een moeilijke relatie die men toch nog een kans wil geven. Het symbool dat men in het Westen legt en driemaal de cirkel ronddraagt kan dan bijvoorbeeld een foto zijn van een geliefde die men door misverstanden en onbegrip dreigt te verliezen of van een kind dat in de puberteit is en van je dreigt te vervreemden.

Zoals bij alle maanrituelen gaat het om de persoonlijke invulling die de aanwezigen er door hun eigen situatie of zienswijze aan geven.

Vlierbloesem en vlierbessen zijn in deze tijd niet voorhanden, maar als je je goed hebt voorbereid, komt de vlier in deze maanviering ruimschoots aan bod. Vlierbes en vlierbloesem kun je in de wierook voor deze maanviering verwerken. Je kunt er vlierbeswijn bij drinken en roggerondjes eten met bramen-vlierbesjam.

19 BOOMMAAN

	Tijd:	Volle maan tussen 10 en 20 december
	Boom:	Taxus
	Ogham:	Ido
	Polariteit:	Godin
	Kenmerk:	Loslaten

De Boommant komt, zoals ik in hoofdstuk 3 uiteen gezet heb, zeven keer in negentien jaar voor. Alleen dit feit al maakt het tot een heel bijzonder fenomeen. Verder is het de maan die het kortste vóór het donkerste punt van het jaar valt. De boom die voor wat betreft de symboliek hier het beste bij aansluit, is de taxus, die met Ido, de laatste letter uit het traditionele Ogham-alfabet, verbonden is.

De taxus kan zeer oud worden. Duizend jaar is geen uitzondering. Hugh Johnson maakt melding van een exemplaar dat 1500 jaar oud geworden en anderen spreken over 2000, Allgeier zelfs over 3000 jaar, maar dat lijkt enigszins overdreven⁵³⁵. De taxus heeft geen jaarringen en daarom is het bijzonder moeilijk de ouderdom precies vast te stellen. Vaak wordt de taxus in een haag geplant. De boom laat zich gemakkelijk snoeien en is een langzame groeier, dus zo'n haag vergt weinig onderhoud. Als men de boom de vrijheid geeft, kan een hoogte van 20 m in de loop der eeuwen gemakkelijk bereikt worden.

De taxus is inheems in Europa en ook in Nederland, maar is in het verleden door toedoen van de mens op het Europese vasteland vrijwel verdwenen. De meeste taxussen die we nu verspreid over Europa, Noord-Amerika en Zuidwest-Azië vinden, zijn afstammelingen van de bomen die de graaf van Enniskillen in Ierland in 1779 op zijn landgoed liet planten. Dit is de zogenaamde Ierse taxus, die vaak in parken en op landgoederen, tot bizarre vormen geknipt, te zien zijn, bijvoorbeeld in de tuinen van Versailles. Een andere variëteit, de Engelse taxus, komt pas goed tot haar recht als ze helemaal vrij staat, maar neemt dan met haar imposante, piramidevormige gestalte nogal wat ruimte in beslag, reden waarom deze boom veel minder is aangeplant dan de Ierse.

Tussen deskundigen kunnen de gemoederen wel eens verhit worden over de vraag of de taxus tot de familie van de coniferen behoort of een geheel eigen familie, de Taxaceae, vertegenwoordigt. Wat haar in ieder geval van de coniferen onderscheidt is dat ze tweehuizig is. De mannelijke bomen krijgen in maart of april kleine gele bloemen en produceren enorme wolken stuifmeel die de eveneens gele bloemen van de vrouwelijke bomen bestuiven. De vrouwelijke taxus vormt vruchten die eerst groen zijn en er als eikels uitzien, maar later opzwellen en rood en kleverig worden. Hieraan dankt de taxus haar bijnamen *snotterbe-*

zieboom en snottebellenboom⁵³⁶.

Een dode taxus in Park Sandwijck bij
Utrecht

Een tweede categorie bijnamen als *venijnboom* en *boom des doods* is even gemakkelijk te verklaren, want de bast, de bladeren en de zaden van de taxus zijn zeer giftig. Alleen het rode vruchtvlees van de schijnbessen is eetbaar, maar de zaden zijn giftig. Het harde, roodbruine hout van de taxus is zeer geschikt voor meubels, vloeren, draai- en snijwerk. Ook werden vroeger bogen van het hout gemaakt, wat een bijnaam als *booghout* verklaart⁵³⁷. In het Latijn betekent taxus zowel de naam van de boom als werpspies. Graves wijst op het verband met de Griekse woorden voor boog (toxon) en vergif (toxicon)⁵³⁸.

Door de vele giftige delen is de taxus nooit populair geworden als geneesmiddel, maar in de mythen van Europa heeft de boom een voorname rol gespeeld. De taxus is daarbij altijd met de dood in verband gebracht en vanaf de oudheid treffen we de boom

aangeplant naast of op kerkhoven aan. Grieve verklaart dit door te stellen dat de taxus een heilige boom was voor de Druïden, die haar daarom bij hun tempels aanplantten. De eerste Christenen bouwden kerken op de plaats van deze tempels of heilige plaatsen in het bos en aangezien de doden bij de kerken begraven werden, stonden taxussen toen op kerkhoven⁵³⁹. Inderdaad was de taxus een heilige boom voor de Druïden, waarschijnlijk omdat de boom groen blijft als andere bomen lijken af te sterven⁵⁴⁰. Dit verklaart echter niet waarom de taxus ook in de rest van Europa, waar Druïden buiten Gallië onbekend lijken te zijn geweest, op kerkhoven te vinden is. Barbara Walker oppert dat de taxus voor de Druïden dood en wedergeboorte symboliseerde en dat de boom daarom zowel bij een heidens heiligdom als bij een Christelijke kerk paste⁵⁴¹. Binnen het Christen-

dom symboliseert de taxus geen wedergeboorte, maar wel de opstanding, na het Laatste Oordeel⁵⁴². In Bretagne zei men dat een taxus op een kerkhof een wortel naar de mond van elk daar begraven lijk stuurt⁵⁴³.

Merlin merkt op over de taxus: 'Het is een altijd groene naaldboom, en alleen daarom al aan de God gewijd.' In dezelfde alinea voegt hij er echter aan toe: 'Opnieuw verschijnt ons de Godin in haar aspect van Wijze Vrouw, als Hekate, Godin van de Onderwereld, Godin van Betoveringen en Magie⁵⁴⁴. Kennelijk weegt het verband met de Godin in haar donkere aspect, dat te maken heeft met dood en wedergeboorte, voor Merlin zwaarder dan de altijd groene naalden.

Takje taxus

Voordat ik verder op Hekate inga, wil ik wijzen op nog een ander verband met de Godin. De Keltische naam voor de boom, Ido, die in het Ogham-alfabet wordt gebruikt, hangt samen met de Engelse naam, *yew*. De Oudengelse vorm is *iw* of *eow*. De Duitse naam, *Eibe*, is hiermee verwant, net als de oude Nederlandse namen voor de boom, *Ieve* en *IJf*⁵⁴⁵. Al deze vormen zijn vermoedelijk afgeleid van een Indo-Europese wortel *(e)iwa of *ei, die de kleur rood aanduidde. Yew, Eibe en Ieve betekenen in feite dus *rode boom*, wat zowel verwijst naar het rode hout als naar de rode vruchten van de vrouwelijke bomen.

Rood is de kleur die met de Godin in haar donkere aspect in verband wordt gebracht. Toch heeft de God hier ook wel degelijk mee te maken. Wit is de kleur die wordt geassocieerd met het voorjaar en met de prille, vruchtbare Godin. De bomen en Godinnen die hiermee geassocieerd zijn, heb ik in de voorafgaande hoofdstukken uitvoerig beschreven. De taxus is in zoverre een uitzondering

dat de bloemen geel zijn in plaats van wit, maar toch wordt ook de taxus verbonden met de Godin en met de vruchtbaarheid van de natuur.

Vruchtbaarheid alleen is echter niet voldoende. Een vruchtbare boom die niet bevrucht wordt, zal geen vruchten voortbrengen. Wit is niet alleen de kleur van vruchtbaarheid, maar al vanaf de oudheid ook de kleur van de dood. De *Witte Godin* waar Graves over spreekt heeft, net als de in ons land zo vaak waargenomen *Witte Wieven*, eerder te maken met de dood dan met vruchtbaarheid en voortplanting. Wit is de kleur van de Godin, die vruchtbaar of steriel kan zijn, maar pas nieuw leven voortbrengt als ze wordt bevrucht door de God, waarna het

wit in rood verandert. Daarom worden bomen die witte bloemen en rode vruchten hebben traditioneel aan de Godin toegeschreven.

De witte, in het geval van de taxus gele bloemen symboliseren de potentie van de vruchtbare aarde; de rode vruchten geven aan dat de bevruchting heeft plaatsgevonden en de vruchten zijn daarmee een symbool van de eenwording van God en Godin. De wijn symboliseert, zoals ik in het hoofdstuk over de Jachtmaan uiteengezet heb, eveneens deze eenwording. De Latijnse naam voor de druif, *uva*, is eveneens afgeleid van de Indo-Europese wortel *ei en betekent in wezen *rode vrucht*. In Ierland werden wijnvaten traditioneel gemaakt van taxushout⁵⁴⁶.

Bovenstaande uitweiding was noodzakelijk om het karakter van de taxus, en daarmee de betekenis van de Boommaan, duidelijk te maken. Te gemakkelijk laat men zich ertoe verleiden de boom alleen met de dood in verband te brengen. Graves noemt de boom 'the death-tree in all European countries'⁵⁴⁷. Terecht merkt Marian Green op dat de taxus traditioneel een symbool voor de eeuwigheid is, een boom die de heilige eiken en machtige essen vele honderden jaren overleeft⁵⁴⁸.

18^e eeuwse koperen bak met afbeelding van Vegetatiegod, 35 cm lang en 20 cm hoog. Verzameling van de auteurs. Uit de mond van de gebaarde figuur in het midden groeit vegetatie, die links en rechts overgaat in het lichaam van een draak met borsten. Draken zijn archetypische weergaven van de Grote Godin. Aan de achterkant staat dezelfde afbeelding. De pootjes van de bak (niet zichtbaar op de foto) zijn klauwen.

De Grieken verbonden de taxus met Hekate. De weg naar de onderwereld, die haar domein was, ging tussen taxusbomen door⁵⁴⁹.

De Romeinen offerden in de rituelen ter ere van deze Godin zwarte stieren, die ze een krans van taxus om de nek hingen⁵⁵⁰. Plinius waarschuwt dat het gevaarlijk is in de schaduw van een taxus te slapen en dat met name in de bloeitijd de boom een dodelijke uitwaseming heeft⁵⁵¹.

Voor de Kelten was de taxus verbonden met dood en wedergeboorte. In het Ierse verhaal over Naoise en Deirdre staat het noodlot de twee geliefden niet toe samen gelukkig te zijn. Na veel verwickelingen en oorlogen worden beiden terechtgesteld en om er zeker van te zijn dat ze ook na de dood elkaar niet zullen krijgen, worden er staken van taxushout door hun lijken gedreven. De staken lopen echter uit en worden twee bomen waarvan de kruinen in elkaar verstrengelen⁵⁵². Een van de Keltische stammen in Gallië, de Eburanen, ook wel aangeduid als Eburovices, ontleende haar naam aan de taxus⁵⁵³. Julius Caesar tekende op dat de taxus zowel in Gallië als in Germanië overvloedig aanwezig was en dat Kati-volk, de leider van de Eburanen zichzelf het leven benam met het giftige sap van de taxus, liever dan in handen van de Romeinen te vallen⁵⁵⁴.

In Ierland was de taxus volgens Graves verbonden met Banbha, die samen met Eriu en Fodla als Drievoudige Godin het Ierse land personifiëerde⁵⁵⁵.

In Scandinavië werd de taxus in verband gebracht met Ull of Ullr, een god die beroemd en gevreesd was om zijn boog van taxushout en volgens de Edda in de Taxusvallei verbleef. Hij werd vaak als een Wintergod voorgesteld die op ski's door de besneeuwde bergen liep. Vermoedelijk behoorde hij net als Freya en Nerthus tot de Wanen, de Vruchtbaarheidsgoden die lang voor de Azen, tot wie Odin behoorde, aanbeden werden. In de nadagen van het Noordse heidendom, toen de Edda's werden opgetekend, was de cultus van Ull, net als die van de andere Wanen, naar de achtergrond geschoven, maar veel plaatsnamen in Zweden en Noorwegen, zoals Ulltona in de buurt van Uppsala, herinneren nog aan zijn enorme invloed. Toen Adam van Bremen tegen het eind van de elfde eeuw de grote heidense tempel van Uppsala beschreef, stond daar nog steeds een taxus als heilige boom, hoewel Ull grotendeels verdrongen was door Donar en Wodan⁵⁵⁶. De naam Ullr betekent 'schittering' en dit maakt hem tot een Hemelgod, van wie vermoedelijk zowel Wodan als Odin afgeleid zijn⁵⁵⁷.

Hoewel in de Edda de wereldboom Yggdrasil met Odin wordt verbonden en een es wordt genoemd, is er ook een oude traditie dat de wereldboom een taxus was⁵⁵⁸.

Sint Maarten wordt vaak als plaatsvervanger van Wodan aangewezen, maar W.A.P. Smit trekt terecht de lijn door en stelt: 'In St. Maarten hebben wij te zien den plaatsvervanger en het gekerstende beelden van den wintergod Ullr, naar wie trouwens ook Utrecht heet (Ullr-trecht)⁵⁵⁹'. Hoewel de naam van mijn geboor-

testad gewoontelijk wordt uitgelegd als 'Uut-Trecht = Beneden-Trecht'⁵⁶⁰, is opvallend dat het wapen van Utrecht half wit en half rood is. Dit wordt verklaard met het verhaal over St. Maarten die zijn mantel doorscheurde om de helft aan een bedelaar te geven. Het is niet onwaarschijnlijk dat dit de christelijke versie is van een heidense voorstelling, waarin wit de kleur van de jonge, vruchtbare Godin is en rood de kleur van de vruchten die uit haar vereniging met de hemelgod voortkomen. Ullr is, net als Wodan en net als Sint Maarten, een symbool voor de afstervende natuur, die ons haar gaven heeft gegeven, maar die nu moet terugkeren naar een periode van rust om straks in het voorjaar een nieuwe cyclus mogelijk te maken.

In de Renaissance, toen men teruggreep op de oude Goden, werd de taxus opnieuw in verband gebracht met Hekate. De drie heksen in Macbeth vullen hun ketel voor Hekate, die ook als persoon in het stuk voorkomt en gooien daar o.a. in:

*Gall of goat, and slips of yew
Slivered in the moon's eclipse*⁵⁶¹

Oftewel: de gal van een geit en stukjes taxus, afgesneden tijdens de maansverduistering. De maansverduistering symboliseert de donkere maan, oftewel Hekate. Shakespeare brengt de taxus ook in Hamlet in verband met de dood, waar de oom van Hamlet de koning vermoordt door het sap van een taxus in zijn oor te gieten.

Natuurlijk is een boom die zo duidelijk met de dood is verbonden aan heksen en tovenaars toegeschreven. Er werd gezegd dat heksen bij maansverduisteringen taxusnaalden plukten om ze te gebruiken als grondstof voor hun heksen zelf waarmee ze konden vliegen⁵⁶².

Omgekeerd kon je de taxus ook weer benutten om je tegen betoveringen te beschermen⁵⁶³. In de Spessart zei men dat een stukje *Euwe* (taxushout), dat je als een amulet op je blote lijf bij je draagt, alle betoveringen afweert⁵⁶⁴.

In Zuid-Engeland bestond de gewoonte met Palmzondag en Goede Vrijdag aan de einden van elke kerkbank een twijgje wilg en een twijgje taxus neer te leggen, wat volgens Wilcock een overblijfsel van een heidens gebruik is⁵⁶⁵. In de traditional *Leaves of light* werd gezegd dat Jezus aan 'a big yew tree' was gekruisigd⁵⁶⁶.

Over het algemeen werd ook in Christelijke legenden de taxus met respect behandeld. Alle planten, zei men, treurden nadat de Heer aan het kruis gestorven was, maar de taxus werd zo zwaarmoedig dat ze de gelofte aflegde dat mens noch dier meer rust bij haar zou vinden en daarom is de boom zo giftig⁵⁶⁷.

De taxus is vanaf de Oudheid als een boom met een grote magische kracht beschouwd. Druïden gebruikten een staf van de taxus voor divinatie⁵⁶⁸. In de

Noordse mysteriën werden de runen vaak in verband gebracht met de taxus. Dit geldt met name voor de rune YR of EOH, die deze boom vertegenwoordigde en enerzijds met de dood, anderzijds met bescherming verbonden werd⁵⁶⁹. Dit teken is onderdeel van de Germaanse Runen, ook wel genaamd Oudere Futhark, die van ongeveer 200 v.Chr. tot 400 na Chr. in gebruik zijn geweest. Hoewel Odin meestal met dit runeteken in verband wordt gebracht heeft Gebu Urdiz waarschijnlijk evenzeer gelijk als hij dit teken verbindt met Ullr, die hierboven als voorloper van Odin werd genoemd⁵⁷⁰. Ook de andere runen deelden echter de magische kracht die aan de taxus toegeschreven werd, getuige het feit dat de tekens vaak in taxushout werden geritst.

In Westeremden (Groningen) is een runenstaafje van taxushout gevonden met een Oudfriese tekst waarin het opkomende zeewater, waarschijnlijk om een ramp af te weren, bezworen wordt⁵⁷¹.

De hierboven afgebeelde taxusstaaf, nu in het Fries Museum in Leeuwarden, is gevonden in Britsum, daterend uit de 6^e eeuw. De runentekst zegt: 'Draag deze taxus altijd bij je. Er zit kracht in.'

De symboliek die met de taxus samenhangt, is rijk en diep, maar tamelijk gecompliceerd. Enerzijds heeft de boom te maken met de dood, anderzijds met bescherming en wedergeboorte. Het is niet de groeikracht die in de natuur door de eik vertegenwoordigd wordt, ook niet de afbrekende kracht die de hulst symboliseert, maar toch heeft de taxus beide aspecten in zich. Waar het om gaat is dat men alles loslaat om het nieuwe mogelijk te maken. De taxus heeft in de eerste plaats te maken met de Godin in haar donkere aspect, maar tegelijk schept zij door het afbreken van het bestaande de ruimte waarbinnen de God, gesymboliseerd door de groeikracht van de Eikkoning, zich kan ontwikkelen. Het is de synthese tussen God en Godin die afbraak omzet in groei. Binnen dit kader wordt een nieuwe cyclus in de natuur mogelijk.

Soms zijn er maar twaalf lunaties in een jaar en dan gaat de Bloedmaan over in de Maan van de Langste Nacht. In een cyclus van negentien jaren is er zeven keer nog een dertiende maan, de Boommaan, die ons de gelegenheid biedt wat langer stil te staan bij het loslaten van het oude om ons nog beter voor te bereiden op de nieuwe dingen die gaan komen.

Chalice Well in Glastonbury. Het water uit de bron wordt door dit uit het begin van deze eeuw daterende bassin geleid, waarin de graal of Maangodin is afgebeeld. De Kelten vereerden, zoals de meeste Heidense volkeren, heilige bronnen en het is aannemelijk dat Glastonbury al voordat de Romeinen hier kwamen een heilige plaats was. Het ijzerhoudende water uit de bron is rood, wat de associatie met de Godin versterkt zal hebben. Aan het begin van onze jaartelling stond aan de voet van de bron, nu 3 m onder de grond, een taxus, die vermoedelijk het donkere aspect van de Godin vertegenwoordigde.

Viering van de Boommaan:

De God Ullr symboliseert enerzijds de afstervende natuur en de winter, anderzijds de voorbereiding op de nieuwe lente. Het wapen van de stad Utrecht, half rood half wit, is een uitstekende manier om dit gegeven in een ritueel vorm te geven. Dit kan op verschillende manieren, bijvoorbeeld door de cirkel met gekleurd crepepapier of met rode en witte bloemen te verdelen in een rode en een witte helft. De rode helft vertegenwoordigt de vruchtbare aarde en de vruchten van de afgelopen zomer. De witte helft vertegenwoordigt de maagdelijke aarde van het komende jaar, die nu nog kaal en steriel is, maar straks vruchtbaar zal worden en vruchten zal dragen. We bevinden ons nu, net vóór de kortste dag, nog in de rode helft, maar moeten die verlaten. De oogst is al binnengehaald en de

natuur sterft af of keert terug naar een periode van rust.

Iedereen neemt een kaars en een kandelaar. In het midden van de cirkel staat een brandende kaars. Met gekleurde dunne plakken bijenwas, te koop in winkels die Antroposofische producten verkopen, kun je op deze kaars iets afbeelden door kleine stukjes met je vingers zacht te maken en op de kaars te drukken. Iedereen denkt een moment na wat voor hem of haar de belangrijkste 'oogst' van de afgelopen zomer is geweest. Dat kan iets tastbaars zijn als een huis dat men heeft gekocht, een kind dat men heeft gekregen, of iets abstracts, als de liefde van een bepaalde persoon, de vreugde die men heeft ervaren bij bepaalde handelingen, etc. Als iedereen een bepaald beeld voor ogen heeft, kan men dit met kleine stukjes bijenwas op de eigen kaars vorm geven.

Nadat de hele groep dit heeft gedaan, gaat iedereen in een kring staan met de kaars vóór zich en om beurten zet ieder de eigen kaars in de rode helft van de cirkel en zegt daarbij wat voor hem of haar het belangrijkste is dat de afgelopen zomer heeft gebracht. Wie dat liever voor zichzelf houdt, moet daar natuurlijk de ruimte voor krijgen.

Als iedereen dit heeft gedaan, is dat een goed moment om samen iets te zingen en daarbij rond te dansen. Vervolgens neemt een van de groepsleden de eigen kaars, houdt hem voor zich en zegt: 'Moge het goede overblijven en de rest vergaan.' Deze persoon loopt met de kaars naar het midden van de cirkel steekt hem aan de daar staande kaars aan en zet hem in de witte helft van de cirkel. Iedereen doet ditzelfde, tot alle kaarsen in de witte helft staan.

Men kan deze kaarsen laten staan om uit te branden. De symboliek van het loslaten wordt daarmee tot uitdrukking gebracht. Er wordt geen wens voor het nieuwe seizoen gedaan en er wordt niet gezegd wat men dan hoopt te zullen oogsten. Het gaat erom de oogst van het afgelopen jaar los te laten en het vuur het goede daaruit te laten transformeren tot een potentie voor het nieuwe jaar. Met Joel en nog sterker met de Maan van de Langste Nacht wordt deze potentie omgezet in een kiem waaruit de nieuwe oogst zal voortkomen.

20 ZELF MAKEN VAN WIJN, KOEKJES OF BROOD EN WIEROOK

door Joke Lankester

De vruchten van Moeder Aarde

De wijn die ter afsluiting van een Maanviering wordt gedronken en de koekjes of het brood dat hierbij wordt gegeten, symboliseren, zoals gezegd, de vruchten van Moeder Aarde die zich met de Graangod heeft verbonden. Om het karakter van de manen te onderstrepen en beter aan te kunnen voelen, heb ik gekozen om zelf wijn, bier, koekjes, brood en wierook te maken.

Bij elke maan hoort een boom of struik. Ik heb zoveel mogelijk gekozen voor wijn, koekjes of brood en wierook die uit delen van deze boom of plant gemaakt zijn. Waar dit niet mogelijk was heb ik voor een alternatief gekozen, bijv. door iets te gebruiken wat op dat moment in de natuur groeit of bloeit. Verder heb ik me laten leiden door de symboliek van de betreffende maan en het jaargetijde.

Joke in 1991 bij Pendle Hill, Engeland, waar in de 17^e eeuw de Lancashire Witches zich zouden ophouden. Foto Ko Lankester.

HET ZELF MAKEN VAN WIJN

Om zelf wijn en bier te maken, heb je in ieder geval het volgende nodig:

- * minstens twee 5-literflessen om de wijn in te laten gisten
- * ½-literfles voor het maken van een giststarter
- * borstel met buigbare steel om de flessen goed schoon te maken
- * passende rubber dop en een waterslot voor elke fles
- * slang om de wijn over te hevelen, liefst met kraantje aan één kant
- * grote roestvrij stalen pan van ongeveer 7 liter
- * emmer of gistingvat met deksel die je alleen voor wijn of bier maken gebruikt
- * een grote trechter, een fijne zeef en een doek voor het uitlekken voldoen; handiger is echter een speciale most-uitlekzak
- * houten lepel en wat gewone keukenbenodigdheden om te hakken of te snijden
- * keukenmachine o.a. om bessen fijn te maken
- * sulfiet om alles wat je gebruikt goed schoon te maken
- * wijn- of biergist, gistvoedingszout, pecto-enzym, wijnsteenzuur en tannine
- * kurken of kroonkurken voor het bottelen
- * moutextract als je Moutbier wilt maken
- * wat verder nog nodig is, bijv. suiker, wordt bij de recepten genoemd
- * genoeg lege wijnflessen om te kunnen bottelen

Er staan in dit hoofdstuk twee recepten voor bier. Die zijn vrij eenvoudig en spreken voor zich. Mijn verdere uitleg zal ik daarom tot de wijn beperken.

Waar te koop

Adressen waar je bovenstaande gebruiksvoorwerpen kunt kopen, vind je achterin het boek. Er zijn ook postorderbedrijven waarbij je, vaak ook via internet, je spullen kunt bestellen. Ook zijn daar eenvoudige boekjes over wijn en bier maken te koop.

Giststarter

Je begint bij de meeste wijnrecepten een dag van tevoren met het maken van een giststarter. De gist heeft dan de gelegenheid zich te vermenigvuldigen, waardoor je minder kans hebt op bederf door bacteriën. Soms vraagt de bereiding van de overige ingrediënten méér tijd en dan moet je hier rekening mee houden met je planning. Bij elk recept is dit aangegeven.

Voor de giststarter heb je nodig:

een fles van ± ½ l inhoud
½ l water
20 gr suiker
sap van ½ citroen
mespuntje gistvoeding
1½ theelepel algemene wijngist

Maak de fles schoon met heet water waarin wat sulfietpoeder is opgelost. Kook het water met de suiker. Giet dit als het is afgekoeld in de fles. Het water mag niet warmer zijn dan 27 °C, anders sterven de gistcellen af. Doe het sap van de citroen, de gistvoeding en de gist erbij en schud de fles goed. Doe een prop watten in de opening en laat het zo een nacht staan.

Zelf plukken

Wat ik voor wijn nodig heb, zoek en pluk ik zoveel mogelijk zelf. Veel kun je langs wegen en in parken vinden. Als je er niet zeker van bent welke bomen, planten of struiken er bedoeld worden, kun je ze vinden in een goede flora of bomengids. Foto's van de dertien bomen uit de maankalender kun je in dit boek vinden. Pluk niet langs drukke autowegen. In je eigen tuin of op je balkon, kun je veel zelf laten groeien.

Ook is bijna alles wat ik gebruik gedroogd te koop. In dat geval moet je de helft of nog minder van de genoemde hoeveelheden nemen. Het gebruiken van gedroogde ingrediënten heeft het voordeel dat je niet aan een bepaald seizoen gebonden bent om de wijn te maken.

Als je in de vrije natuur of een park plukt, kun je op het gemeentehuis toestemming vragen, anders loop je de kans door een boswachter te worden bekeurd. Vraag ook aan de bomen of struiken om toestemming en leg uit waarvoor je iets nodig hebt. Pluk met eerbied en bedank na afloop de boom. Je hoeft dit niet hardop te doen. De boodschap komt wel over. Pluk niet alles van één boom of plant, maar verdeel het zoveel mogelijk over verschillende exemplaren.

Bereiding van de ingrediënten

Bij elk recept is aangegeven wat je daarvoor nodig hebt en wat je daarmee moet doen. Er staat welke delen van welke planten je moet nemen en of je ze moet snijden, pletten, uitpersen, etc.

Was bladeren en bessen goed voordat je ze thuis verder verwerkt en gooi rottende bloemen of bessen weg. De pulp die je overhoudt na het uitpersen van bessen of bottels kun je in de oven of in de zon drogen. In de winter kun je die gedroogde pulp aan de vogels voeren.

De recepten zijn bedoeld om 5 liter wijn te maken. Als je over meer grote flessen beschikt, kun je een veelvoud van de genoemde hoeveelheden nemen.

Na het schoonmaken, snijden, persen, etc. kun je de ingrediënten in een grote, goed schoongemaakte emmer doen. Meestal moet je er een bepaalde hoeveelheid kokend water bij gieten en dit af laten koelen tot 27° C, waarna je de giststarter erbij doet. Deze temperatuur is belangrijk. Als het mengsel te heet is, zullen de gistcellen afsterven en dan zal je wijn niet lukken. Als het mengsel te koud is, komt de gisting ook niet op gang. In de winter kun je de emmer het beste op een redelijk warme plek zetten, bijvoorbeeld bij de radiator van de verwarming.

Dek de emmer goed af met een schone theedoek. Met name in de zomer kunnen fruitvliegjes anders de wijn bederven. En ook 's winters moet je voorkomen dat stofdeeltjes in de wijn terechtkomen. Sluit de emmer **niet** luchtdicht af met een deksel, want het gistingproces heeft zuurstof nodig.

Soms moet het mengsel eerst één of een paar dagen staan voordat je de giststarter erbij doet. In die periode moet je meestal het mengsel een paar keer per dag goed roeren. In het recept is dit dan aangegeven. Hou hier in de planning rekening mee voor het tijdstip dat je de giststarter maakt. De giststarter werkt na een etmaal optimaal, daarvóór en na twee dagen minder goed.

Het vullen van de gistingfles

Soms kun je de ingrediënten gelijk in de 5-liter gistingfles doen en de giststarter toevoegen. Meestal doe je alles eerst in een emmer en volgt de aanwijzingen in het recept. Maak de gistingfles, het waterslot met de rubber dop, de trechter en alles wat met het mengsel in aanraking komt goed schoon met sulfiet. Een theelepel sulfiet per vijf liter water is afdoende.

Als regel moet het mengsel worden gezeefd voordat je het in de gistingfles doet. Met een vergiet of speciale uitlekzak boven de trechter is meestal het handigst. Als het gezeefde mengsel in de gistingfles zit, kun je deze bijvullen met water. Neem daarvoor gekookt water dat je hebt laten afkoelen tot ongeveer 27 °C. Vul de fles tot *schouderhoogte*. Dat is de plaats waar de meeste flessen smaller beginnen te worden. Vul de fles niet helemaal, want dan gaat hij bij het gisten waarschijnlijk overlopen. Laat ook niet teveel ruimte bovenin de fles, want een overdaad aan zuurstof is ook niet bevorderlijk voor het gistingproces.

Doe de rubber dop op de fles en steek het waterslot hierin. Het waterslot heeft een aantal bochten die met water gevuld moeten zijn. Tijdens het gisten kan er dan lucht ontsnappen, terwijl er toch geen buitenlucht in de fles kan komen. Het beste kun je het waterslot onderdompelen in het sulfietwater waarmee je ook de gistingfles reinigt. Het sulfietwater blijft dan in de bochten staan. Een waterslot heeft een dopje, waardoor lucht kan ontsnappen zonder dat er stof of insecten in het waterslot komen. Een propje watten in de hals van het waterslot kan ook.

Na enkele uren zal het waterslot gaan borrelen en zal er schuim op de vloeistof in de fles ontstaan. Het gezeefde mengsel, dat nu bezig is wijn te worden, noemen we *most*. Soms duurt het wat langer voordat het borrelen op gang komt,

maar als er na een paar dagen nog geen luchtballen opstijgen, is er waarschijnlijk iets fout gegaan met het gistingsproces. Misschien was het mengsel veel warmer of kouder dan 27 °C toen de giststarter erbij ging of was de fles niet goed schoongemaakt. Als je de voorschriften in acht neemt, gaat het echter vrijwel altijd goed. Soms helpt overhevelen (zie onder) het gistingsproces alsnog op gang te brengen.

Overhevelen

Na verloop van tijd vormt zich een laag bezinksel op de bodem van de fles. Het borrelen van het waterslot wordt minder en kan zelfs helemaal stoppen. Als de vloeistof nog troebel is, is de most nog geen goede wijn geworden. Het beste kun

Bronzen beeld van Dionysos met sater in de tuin van het Achillion, de villa die in 1890, ten zuiden van Corfu-stad, voor Keizerin Elisabeth van Oostenrijk is gebouwd

je dan de most overhevelen in een andere fles. Hevel niet over in een emmer en daarna terug in de fles. Dan komt er teveel zuurstof bij de most en kan de gisting stoppen. Daarom moet je als je wijn maakt altijd een lege 5-literfles bij de hand hebben. Maak deze fles goed schoon, zoals hierboven omschreven. Reinig ook de slang waarmee je overhevelt goed met het sulfietwater.

Zet de fles waarin je overhevelt lager dan de fles waaruit je hevelt. Steek het slangetje in de volle fles, zuig de lucht eruit en steek het andere eind in de lege fles. Er zijn ook hevels te koop die aan het ene eind, dat je in de volle fles steekt, gebogen zijn, wat bedoeld is om geen bezinksel mee te zuigen. Het andere eind kan meestal afgesloten worden met een kraantje, wat handig is bij het overhevelen in flessen, het zogenaamde bottelen (zie

onder).

Zorg ervoor dat je bij het overhevelen zo weinig mogelijk bezinksel meezuigt en stop als het overgehevelde vocht troebel begint te worden. Vul de fles tot schouderhoogte bij met gekookt water dat tot 27 °C is afgekoeld. Maak het waterslot en de rubber dop goed schoon met sulfietwater en zet ze weer op de fles. Maak de andere fles, waarin het bezinksel is achtergebleven goed schoon en laat dit niet inkoeken.

Na het overhevelen zal het waterslot in de fles weer beginnen te borrelen en het gistingsproces wordt voortgezet. Als na verloop van tijd het borrelen weer stopt en het vocht nog troebel is, kun je opnieuw overhevelen. En zonodig nog een keer. De ene soort wijn zal na een maand klaar zijn, de andere kan misschien meer dan een jaar in de gistingsfles blijven voordat hij goed is. Als de vloeistof helder is en het waterslot niet meer borrelt, kun je de wijn, want dat is het nu, gaan bottelen. Doe dit niet zolang het waterslot nog borrelt, anders loop je het risico dat de kurken uit je flessen knallen.

Het bottelen

Bottelen is het overhevelen van de wijn in flessen, die je daarna afsluit met een kurk of dop. Reinig deze flessen goed met sulfietwater en doe in elke fles een klein beetje sulfiet. Een puntje op een theelepeltje is voldoende. Dat zorgt ervoor dat de wijn in de fles niet verder zal gisten.

Het overhevelen in de wijnflessen doe je op dezelfde manier als het overhevelen in een lege gistingsfles: zet de flessen lager dan de gistingsfles, steek de slang in de gistingsfles, zuig eraan tot de slang vol wijn zit en steek dan het andere eind in de fles. Vul de flessen iets minder vol dan de flessen die je in de winkel koopt. Mocht de wijn nog iets nagisten, dan zal de samengeperste lucht de kurk er niet zo snel uitduwen. Als de fles vol is, sluit je het kraantje, houdt de slang boven de volgende fles, draait het kraantje open en vult ook deze fles en de volgende. Als er nog wat bezinksel in de gistingsfles is achtergebleven, wat meestal het geval is, stop dan met bottelen voordat je dit bezinksel in je wijnfles krijgt.

Kurken, kroonkurken en doppen

Als je geen wijnflessen met een schroefdop of beugelsluiting gebruikt, zul je kurken of plastic stoppen voor de wijn en kroonkurken voor het bier nodig hebben. Gebruik hiervoor altijd nieuwe kurken, die je, evenals de overige benodigdheden, kunt vinden bij winkels die artikelen voor de doe-het-zelf wijnmaker en -bierbrouwer verkopen. Om kurken en kroonkurken aan te brengen heb je een speciaal apparaat nodig. Kurken moeten een nacht in koud water weken voordat je ze gebruikt. Er zijn ook plastic doppen, die je met een hamer in de fles slaat. Doppen en beugels kun je hergebruiken, kurken en kroonkurken niet.

*Altaar met wierookvat
(linksboven).*

*Engel met wierookvat in
middeleeuws graf in
Salvator-kathedraal in
Brugge (linksonder).*

*Wierookvaten uit India
in het Tropenmuseum te
Amsterdam
(rechtsboven).*

*Vijzel, tentoongesteld op
manifestatie Gezondheid
2005 in Utrecht.
(rechtsonder)*

HET BRANDEN VAN WIEROOK

Wierook is waarschijnlijk voor magische en religieuze handelingen gebruikt sinds de prehistorie. Eerst gooide men eenvoudig wat geurend hout of bloemen op een vuur of brandde zo een takje jeneverbes, salie of rozemarijn. De geur die vrijkomt tijdens het verbranden, maakt dat je in een bepaalde sfeer komt waarbij je gemakkelijker een meditatie kunt doen of bepaalde handelingen verrichten. Ook kun je wierook zien als een offer aan de Goden, hetzij gewoon als gift of om een wens in vervulling te laten gaan.

Zelf maken van wierook

Veel mensen kopen wierook kant en klaar, in de vorm van staafjes of puntjes, maar als je zelf wierook maakt, kun je die helemaal aan je eigen smaak aanpassen en rekening houden met de bij de betreffende maan passende bomen en planten.

Wit sandelhout

Als basis ga ik uit van gemalen wit sandelhout, om dit al sinds de Oudheid met de maan is verbonden. In India, waar de Sandelboom vandaan komt, is dit al duizenden jaren een boom met een grote religieuze betekenis. De sandelboom is een parasiet, die zich met zuigwortels aan de wortels van bomen in de omgeving hecht en acht tot tien meter hoog kan worden. Na tien jaar hakt men de boom om en laat de stam buiten liggen, waar de mieren de bast opeten tot tenslotte de heerlijk geurende, licht gekleurde kern overblijft. Die wordt dan gebruikt voor wierook in de tempels en voor olie. Ook worden er nog steeds Godenbeeldjes uit het hout gesneden. In India was en is sandelhout zo populair dat de boom bijna is uitgestorven. Tegenwoordig wordt sandelhout vooral uit Indonesië geïmporteerd. Natuurlijk is er veel voor te zeggen om alleen ingrediënten te gebruiken die uit onze streken komen, maar geen van de inheemse planten of bomen kan zich in dit opzicht met sandelhout meten. Het geeft een heerlijke, zachte, zoete, maar toch vrij neutrale geur, die erg gemakkelijk met andere, inheemse planten en kruiden die ik gebruik samengaat.

Er is ook *rood sandelhout*, afkomstig van een andere boom, de *Pterocarpus santalinum*. Deze boom komt veel voor, ook buiten India. Rood sandelhout is daarom goedkoper dan wit sandelhout, maar voor wierook is het niet aan te raden, al wordt het daar wel voor gebruikt. Het wordt vooral toegepast als basisstof voor het maken van verf en als timmerhout. Waar ik spreek over sandelhout, bedoel ik wit sandelhout.

De andere ingrediënten

Bij het sandelhout voeg ik gedroogd blad of gedroogde bloemen. Vaak is dit bast, blad of bloem van een bij de maan horende boom of plant. Dit maakt het gemak-

kelijker de sfeer van deze maan aan te voelen. Soms voeg ik iets toe of gebruik iets anders. In het algemeen geldt dat je de bloemen of blaadjes goed moet drogen in de oven of door de takjes omgekeerd op te hangen op een droge plaats. Als de blaadjes of bloemen droog zijn, kun je ze met een vijzel of tussen je vingers fijn wrijven. Soms gebruik ik een essentiële olie of gedroogde bast. Die zijn bij iedere goede kruidenzaak te koop. Berkenbast zie je vaak in het bos liggen. Die kun je dan zelf drogen.

Wat heb je nodig om wierook te branden?

Adressen om sandelhout, oliën en kruiden, te bestellen vind je achterin het boek. Voor deze losse wierook heb je houtskooltjes nodig, die, net als wierookbranders, in de meeste New Age winkels en bij Circe te koop zijn. Een simpel schaalpje met wat zand erin, in plaats van een wierookbrander, om de hitte op te vangen, volstaat natuurlijk ook. Je kunt het beste een plat steentje op het zand leggen, zodat er lucht onder de houtskool kan komen. Het houtskooltje pak je tussen duim en wijsvinger en steekt het aan één kant aan. Hou het zolang mogelijk vast; dan kan de zuurstof er aan alle kanten bijkomen. Daarna leg je het op het steentje in de brander. Doe niet te snel de wierook op het kooltje en wacht tot het helemaal gloeit.

KOEKJES EN BROOD

Voor de gegeven recepten volstaan normale keukenbenodigdheden. Ook in een simpel oventje kun je een goed resultaat behalen. Alles wat je nodig hebt, staat bij het recept voor de betreffende maan vermeld.

WIEROOK, WIJN EN KOEKJES VOOR ELKE MAAN

In de hierna volgende beschrijvingen heb ik voor elke maan aangegeven welke wijn, koekjes of brood en wierook je kunt gebruiken. Tevens heb ik voor de betreffende periode aangegeven welke blaadjes, bloemen, vruchten of bessen je kunt oogsten en welke wijn of wierook je hiervan kunt maken. Op deze manier kun je goed inspelen op de cyclus van de natuur, zodat je op tijd actie kunt ondernemen als je voor een bepaalde maan wijn of wierook wilt maken.

Ik heb geprobeerd de handelingen zoveel mogelijk over het jaar te verdelen, zodat je niet in de zomer al het werk hoeft te doen. Je hoeft alles natuurlijk niet in één jaar te maken. Je kunt ervoor kiezen elk jaar een aantal wijnsoorten te maken die je verschillende jaren achtereen kunt gebruiken. Wijn wordt gewoonlijk alleen beter van lang liggen. Zelfgemaakt bier is meestal niet langer dan drie maanden houdbaar. Als je voor een bepaalde maan nog geen wijn hebt kun je, zoals veel mensen doen, er gewone witte wijn bij drinken. Nog beter is daarvoor appelcider te nemen, gekocht in een reformzaak. Appels groeien vooral 's nachts

en zijn dus zeer geschikt als symbool voor de maan. Bovendien is de wilde appel, in tegenstelling tot de druif, in Nederland inheems.

DE DERTIEN MANEN

Voor elke maan is aangegeven in welke periode de volle maan kan vallen. Bij de betreffende maan vindt je de volgende onderdelen terug:

- * wijn of bier voor deze maan
- * brood of koekjes voor deze maan
- * wierook voor deze maan
- * wijn die je in deze periode kunt maken
- * benodigheden voor wijn of wierook die je in deze periode kunt verzamelen

1 MAAN VAN DE LANGSTE NACHT

Volle maan tussen 21 december en 19 januari.

Boom: berk.

Kenmerk: reiniging na de afbraak in de herfst. De winter ligt nog voor ons, maar de Zon neemt elke dag in kracht toe.

Wijn voor deze maan

Bij deze maan kun je [Berkenbladwijn](#) drinken (voor de bereidingswijze zie bij de *Plantmaan*) of [Berkensapwijn](#) (zie *Sneeuwmaan*) of [Appelcider](#) (zie *Maan van het Weerlicht*). Appelcider is ook gewoon te koop.

Koekjes voor deze maan

Voor deze maan kun je [Zonnekoekjes](#) maken. Cashewnoten en sinaasappel horen bij de Zon; nootmuskaat en kruidnagel bij Jupiter, een met de Zon verwante planeet, die eveneens bij het element Vuur hoort. Je hebt nodig:

- 35 gr zachte boter*
- 90 gr suiker*
- 1 ei*
- geraspte schil van 1 sinaasappel*
- of 50 gr geconf. sinaasappelschil*
- ½ theelepel kaneel*
- snufje nootmuskaat*
- snufje kruidnagel*
- 60 gr fijngehakte cashewnoten*

100 gr tarwemeel
90 gr bloem
snufje zuiveringszout

Roer de boter met suiker glad, doe het ei erdoor en klop tot een schuimige massa. Roer de sinaasappel, kaneel, nootmuskaat, kruidnagel en cashewnoten erdoor. Meng het tarwemeel, de bloem en eventueel zuiveringszout erdoor. Leg dit een uur in de koelkast. Rol daarna het deeg uit op een met meel bestoven aanrecht tot $\pm \frac{1}{2}$ cm dikte. Steek er met een glas rondjes van en leg ze op een ingevet bakblik. Bak ze " 15 minuten bij een oventemperatuur van 180 °C. Laat ze afkoelen op een taartrooster of broodplank.

*Sinaasappelboom in kruidentuin
Universiteitsmuseum te Utrecht*

Wierook voor deze maan

Als je in een voorafgaand voorjaar berkenblad geplukt en gedroogd hebt, kun je [Langste Nachtwierook](#) branden. De berk heeft te maken met een rituele reiniging. Rozemarijn hoort bij de Zon, een mooi symbool voor de teruggekeerde levenskracht na de reiniging. Je hebt hiervoor nodig:

1 theelepel gemalen sandelhout
¼ theelepel berkenblad
¼ theelepel rozemarijn
of 3 druppels rozemarijnolie

Roer dit door elkaar. Ook kun je berkenbast en berkenolie kopen en mengen met sandelhout. Gebruik dezelfde verhoudingen als het voorafgaande recept. Steek de houtskool aan en leg ongeveer ¼ van de wierook op het gloeiende kooltje. Als dit is opgebrand, kun je er wat wierook bij doen. Let wel op of het kooltje nog gloeit.

Wijn maken in deze tijd

Rond deze tijd kun je [Appelsapwijn](#) maken om met de *Oogstmaan* te drinken. Hiervoor heb je nodig:

2½ liter appelsap
250 gr rozijnen
750 gr suiker
1 liter kokend water
1½ th. gistvoedingszout
1½ theelepel wijnsteenzuur
1 theelepel pecto-enzym

Maak een dag van tevoren een giststarter, zoals beschreven in de algemene opmerkingen vooraf. Maak een 5-literfles schoon met een sulfietoplossing van 1 theelepel sulfiet op 5 liter heet water. Maak ook het waterslot en de rubber kap hierin schoon. Laat wat sulfietwater in het waterslot staan. Los de suiker op in 1 liter kokend water. Laat het wijnsteenzuur oplossen in het nog hete, maar niet meer kokende water. Laat het water afkoelen tot kamertemperatuur en voeg de gistvoeding, het pecto-enzym en de giststarter toe. Doe de suikeroplossing met de giststarter in de fles. Voeg de rozijnen en het appelsap toe. Schud de fles. Vul de fles tot schouderhoogte bij met gekookt en afgekoeld water en doe het waterslot erop. Overhevelen en bottelen zoals in de inleiding beschreven.

Verzamelen in deze tijd

Bewaar wat **hulst** van je Joel- of Kerstversiering, of snij een klein takje van een hulststruik, en hang dit te drogen om met de *Maan van de Roos* als wierook te branden.

Hulsttakje

2 IJSMAN

Volle maan tussen 19 januari en 18 februari.

Boom: lijsterbes.

Kenmerk: diepgang. Het gaat niet om direct resultaat, maar om bezinning en activiteiten die pas later hun vruchten zullen afwerpen.

Wijn voor deze maan

Bij deze maan kun je [Lijsterbeswijn](#) drinken. Het recept staat bij de *Maan van de Roos*.

Koekjes voor deze maan

Voor deze maan kun je [Anijszaadkoekjes](#) bakken. De Ijsmaan valt in de koudste tijd van het jaar, waarin traditioneel anijsmelk werd gedronken. Voor de koekjes heb je nodig:

45 gr boter
60 gr stroop
1 klein ei
± 2 gr gemalen anijszaad
125 gr tarwemeel
snufje zuiveringszout

Roer de boter met de stroop glad en meng de rest van de benodigdheden door elkaar. Rol het deeg uit op een met bloem bestoven aanrecht tot 1½ cm dikte en steek er met een koekjesvorm vijfpuntige sterren (pentagrammen) van of steek rondjes met een glas en teken er met een mes een pentagram op. De lijsterbes behoort tot de rozenfamilie, waarvan de meeste leden vijf kelkblaadjes hebben en aldus een pentagram op hun vruchten dragen. Bak de koekjes ± 15 minuten bij een oventemperatuur van 180°C tot ze goudbruin zijn. Laat ze afkoelen op een taartrooster of broodplank.

Wierook voor deze maan

Voor [IJsmaanwierook](#) kun je nemen:

1 theelepel sandelhout
een paar gedroogde lijsterbessen
¼ theelepel fijngewreven blad lijsterbesblad
½ theelepel fijngeknipt riet

Het riet hoort traditioneel bij de maan, de lijsterbes bij de IJsmaan.

Wijn maken in deze periode 1

Je kunt in deze tijd [Druivensapwijn](#) maken voor de *Jachtmaan*. Gebruik daarvoor het recept van de Appelsapwijn dat bij de Maan van de Langste Nacht staat en neem druivensap in plaats van appelsap. Je hebt geen rozijnen nodig.

Wijn maken in deze periode 2

In deze tijd kun je ook [Tarwewijn](#) maken voor de *Maan van het Weerlicht*, die rond de tijd van de graanoogst valt. Tarwe is gedroogd in reformzaken of biologisch dynamische winkels te koop. Voor Tarwewijn heb je het volgende nodig:

500 gr tarwe
1500 gr suiker
750 gr rozijnen

2 citroenen
3 l kokend water
1½ theelepel gistvoeding

Maak een dag van tevoren een [giststarter](#) met een dubbele hoeveelheid water, suiker en 4 theelepels gist. Dit is nodig om het zetmeel in de tarwe te vergisten. Doe de volgende dag de tarwe, suiker, rozijnen en geraspte schil en sap van de citroen in een schone emmer of vat. Giet het kokend water er overheen. Laat het afkoelen tot 27 °C. Voeg de gistvoeding en de giststarter toe. Roer goed en dek de emmer af of sluit het gistingsvat. Roer driemaal daags. Laat de houten lepel in het vat staan. Zeef de wijn na drie weken door een doek in een schone 5-literfles. Zorg daarbij dat de gist meekomt en niet achterblijft. Vul de fles indien nodig tot de schouders bij met gekookt, afgekoeld water en sluit de fles met een waterslot af. Overhevelen en bottelen zoals in de inleiding beschreven.

Als je de tarwe vervangt door rogge of gerst, kun je met hetzelfde recept [Roggewijn](#) of [Gerstewijn](#) maken om tijdens de *Maan van het Weerlicht* te drinken.

3 SNEEUWMAN

Volle maan tussen 18 februari en 19 maart.

Boom: Es.

Kenmerk: kiemkracht. In deze tijd is het nog volop winter en donker, al lijkt het voorjaar er soms aan te komen. Van nieuwe ideeën zal nog moeten blijken of ze kiemkracht hebben. Een goed moment om keuzes te maken en te schiften.

Wijn voor deze maan

De boom die bij deze maan hoort, de es, valt onder de heerschappij van de Zon, maar de zomer is nog ver van ons verwijderd. De es leent zich niet voor het maken van wijn. Om toch de kracht van de Zon in deze donkere en vaak sombere tijd in de Maanviering te betrekken, drinken we [Kamillewijn](#). Kamille hoort bij de Zon en de zomer. Hiervoor heb je nodig:

150 gr gedroogde kamille
of 500 gram verse kamille
2 citroenen
3 sinaasappels
500 gr rozijnen
1500 gr suiker
2 th gistvoedingszout
4 liter water
1 theelepel pecto-enzym

Als je voor verse kamille kiest, kun je deze wijn alleen in de zomer maken. Doe de kamille in een schone emmer. Giet er 2 liter kokend water op. Doe er het sap van 1 citroen en 1 sinaasappel bij. Laat dit twee dagen afgedekt staan. Maak na een dag een [giststarter](#). Zeef na de 2 dagen het kamilleaftreksel door een doek. Los 1 kg suiker op in 1 liter heet water en doe, als dit voldoende is afgekoeld, giststarter, gistvoedingszout, pecto-enzym, de rozijnen en het sap van de overblijven citroen en de twee sinaasappels erbij. Doe dit in een schone 5-literfles en vul deze met gekookt, afgekoeld water bij tot iets onder schouderhoogte. Sluit de fles met een waterslot af. Zeef na 3 weken de vloeistof en doe deze in een schone fles. Doe er 500 gr in ¼ liter heet water opgeloste en weer afgekoelde suiker bij. Vul de fles tot de hals met gekookt, afgekoeld water en laat het verder gisten. Hevel de wijn als deze is uitgegist in een andere fles over, vul opnieuw tot de hals met water en bottel de wijn als deze helder is. Deze wijn wordt alleen maar beter naarmate hij langer ligt.

Kamille in kruidentuin in Goirle

Koekjes voor deze maan

Voor deze maan kun je een [Gemberkoek](#) maken om je in deze kille tijd te verwarmen. Hiervoor heb je nodig:

*60 gr boter
40 gr stroop
70 gr suiker
1 theelepel kaneel
1 mespunt nootmuskaat
125 ml karnemelk
125 gr bloem
125 gr tarwemeel
¾ theelepel zuiveringszout
40 gr gekonfijte, in stukjes gesneden gember
1 mespunt gemberpoeder*

Roer de boter, de stroop, suiker, kaneel en nootmuskaat door elkaar. Meng bloem, meel, gemberpoeder en zuiveringszout en doe om en om een beetje karnemelk en meel door het botermengsel tot het een glad beslag is. Doe dan de stukjes gember erbij. Vet een cakevorm in en bestuif deze met bloem. Vul de vorm tot $\frac{3}{4}$. Bak de koek $\pm$ 70 minuten bij 150 °C.

Wierook voor deze maan

Voor [Sneeuwmaanwierook](#) kun je het volgende recept gebruiken:

*1 theelepel gemalen sandelhout
wat fijngehakte paardebloemwortel
een paar gedroogde kamillebloemen*

Zowel de paardebloem als de kamille hoort bij de Zon en de zomer.

Wijn maken in deze periode

Rond deze tijd kun je [Berkensapwijn](#) maken voor de *Maan van de Langste Nacht*, als je tenminste over een berk beschikt die je mag aftappen. In de eerste twee weken van maart zijn geschikt om het sap af te tappen. Boor een schuin oplopend gaatje met de doorsnede van een dun plastic slangetje in de bast van een berk, ongeveer 1 meter boven de grond. Steek het slangetje in het gat en doe het andere eind in een 5-literfles. In ongeveer twee dagen kan de fles vol zijn. Sluit het gaatje in de boom met een goed passende kurk en let op of de boom niet lekt, anders kan hij 'doodbloeden'. Terwijl het sap in de fles loopt, maak je een [giststarter](#), 1 dag voordat je de wijn gaat maken. Je hebt het volgende nodig:

4 liter berkensap

1 kg suiker
250 gr rozijnen
sap van 2 citroenen
1 theelepel gistvoedingszout

Kook het berkensap onmiddellijk na het aftappen, want het bederft snel. Voeg de suiker toe en laat alles 10 minuten koken op een zacht pitje. Doe de rozijnen in een schone emmer en voeg het kokende sap, de citroensap en het voedingszout toe. Als het berkensap is afgekoeld, voeg je de giststarter toe. Laat alles drie dagen in een afgedekte emmer gisten. Doe de vloeistof daarna door een fijne zeef in een 5-literfles met waterslot. Overhevelen en bottelen zoals in de inleiding beschreven.

Berken in Bakkeveen

Verzamelen in deze tijd

Snij in deze periode een takje *taxus* en droog het voor de wierook bij de *Boommaan*. Denk erom dat *taxus* giftig is en hou de tak dus buiten het bereik van kinderen.

4 MAAN VAN DE DOOD

De volle maan tussen 19 maart en 18 april.

Boom: els.

Kenmerk: bescherming. Het tere begin heeft nog bescherming nodig om zich te ontwikkelen.

Wijn voor deze maan 1

Als je bij deze maan *Klein Hoefbladwijn* wilt drinken, zul je hem een jaar van tevoren in deze tijd moeten maken. Het klein hoefblad, dat rond deze tijd bloeit, is een van de eerste bloemen die je in de natuur ziet. Voor deze wijn heb je nodig:

4 liter water
3 liter bloemen van klein hoefblad
1 theelepel tannine
1250 gr suiker
2 citroenen
2 sinaasappelen
1 theelepel gistvoedingszout
500 gr rozijnen

Druk de bloemen licht aan in een litermaat om de hoeveelheid af te meten. Er mag wat van de steel aan de bloemen blijven zitten. Doe ze in een schone emmer, begiet ze met 2 liter kokend water en laat ze 24 uur staan. Druk de bloemen af en toe met een houten lepel plat. Maak dezelfde dag een *giststarter*, zoals eerder beschreven. Maak de volgende dag een suikerstroop van de suiker en 2 liter kokend water. Giet dit over het bloemenmengsel en voeg de geraspte schil en het sap van de citroenen en sinaasappelen toe. Laat alles afkoelen. Voeg dan de giststarter toe. Roer goed en doe een schone theedoek over de emmer. Laat alles 3 dagen staan en roer driemaal daags. Hierna kun je het mengsel zeven en in een 5-literfles gieten. Doe de rozijnen erbij. Indien nodig de fles tot schouderhoogte bijvullen met gekookt, afgekoeld water. Doe een rubberdop en waterslot op de fles en laat hem 10 dagen staan. Zeef dan de rozijnen eruit en doe het vocht terug in de fles. Doe het waterslot er weer op en laat de wijn staan tot er geen belletjes meer opstijgen. Hevel de wijn over in een andere 5-literfles, vul deze tot de hals bij met gekookt, afgekoeld water of appelsap en laat de wijn staan tot hij volko-

men helder is. Daarna kun je de wijn bottelen.

Wijn voor deze maan 2

Als je niet voldoende klein hoefblad kunt vinden, maak dan [Paardebloemwijn](#) van hetzelfde recept. Doe er echter geen stelen bij en knip de groene blaadjes van de bloemen. Anders wordt de wijn te harsig van smaak.

Koekjes voor deze maan

Omdat deze maan rond de Voorjaarsequinox valt en het ei als vruchtbaarheids-symbool hierbij hoort, maken we [Eierkoeken](#). Hiervoor heb je nodig:

3 grote eieren
125 gr suiker
150 gr zelfrijzend bakmeel
25 gr maizena
2 theelepels vanillesuiker
snuffje zout

Klop de eieren en de suiker boven de damp van heet water minstens een kwartier, tot een dikke schuimige massa is ontstaan. Meng het bakmeel, de maizena, vanillesuiker en het zout en roer dit geleidelijk en luchtig door het beslag. Schep er bergjes van op een beboterde bakplaat. Laat wat ruimte tussen de koeken, want ze zakken nog wat uit. Bak ze in " 20 minuten in een oven op 150° C licht goudbruin. Laat ze afkoelen op een rooster of houten plank.

Dennentakje

Wierook voor deze maan

Als Maan van de Doodwierook kun je nemen:

*1 theelepel sandelhout
wat gedroogde en verpulverde dennennaalden
3 druppels essentiële cipresolie*

De den en de cipres vallen onder Saturnus, een planeet die de essentie van deze maan goed weergeeft.

Bier maken in deze tijd

Rond deze tijd kun je Paardebloembier maken, een fris en zurig bier voor de Maan van het Ontwaken, volgens een oud recept. Je hebt hiervoor nodig:

*225 gr jonge, hele (met wortel en bloem) paardebloemplantjes
12 gr gekneusde gemberwortel
1 citroen
4½ liter water
500 gr suiker
25 gr wijnsteenzuur
2 theelepels biergist*

Over het algemeen zijn 1 à 2 plantjes hiervoor voldoende. Was de plant of plantjes. Verwijder de haarwortels, maar beschadig de wortel niet. Doe ze samen met de gemberwortel en citroenschil (zonder wit) in een grote pan met 5 liter water. Kook alles 10 minuten. Doe de suiker en het wijnsteenzuur in een schone emmer en giet het hete aftreksel door een zeef in de emmer. Roer tot alles is opgelost. Laat het afkoelen tot 27 °C. Voeg de gist en het sap van de citroen toe, dek de emmer af met een theedoek en laat hem 5 dagen op een warme plaats staan. Giet het bier dan door een kaasdoek en bottel het in flesjes met een beugel of schroefdop. Na ongeveer een week is dit bier drinkbaar. Het is niet erg lang houdbaar, maar tot de volgende maan lukt wel.

Verzamelen in deze tijd

Graaf in deze tijd een wortel van de paardebloem op en droog die om bij de wierook voor de Sneeuwmaan te gebruiken.

5 MAAN VAN HET ONTWAKEN

Volle maan tussen 18 april en 17 mei.

Boom: wilg.

Kenmerk: wedergeboorte. Het gaat om zaken die een tijdlang hebben stilgelegen en nu weer op gang zijn gekomen.

Wijn voor deze maan

Bij deze maan kunnen we het **Paardebloembier** drinken dat we rond de *Maan van de Dood* gemaakt hebben of **Rode Klaverwijn**. Als we nog geen Klaverwijn hebben, kunnen we die nu voor volgend jaar maken. De rode klaver begint te bloeien in mei, staat voor vruchtbaarheid en hoort bij de planeet Venus. Ze wordt wel de *Moeder van de Tarwe* genoemd. Klaver verrijkt namelijk de bodem. Pluk en droog gelijk wat klaver voor de wierook van deze maand (zie onder). Voor de wijn heb je nodig:

2 liter bloemen van rode klaver

4 liter water

3 citroenen

2 sinaasappels

1 kg suiker

1 th gistvoedingszout

De klaverbloemen kun je licht aandrukken in een litermaat. Maak een dag van tevoren een **giststarter** (zie inleiding). Je legt de klaverbloemen in een schone plastic emmer. Kook het water en los de suiker hierin op. Giet dit over de bloemen en doe het sap en de geraspte schil zonder het wit van sinaasappels en citroenen hierbij. Als alles is afgekoeld, voeg je de giststarter toe. Laat 5 dagen fermenteren, afgedekt onder een schone theedoek. Roer drie keer per dag. Zeef dan de bloemen eruit en doe alles in een schone 5 literfles. Vul zonodig de fles tot schouderhoogte met gekookt en afgekoeld water en doe er een waterslot op. Hevel over als de gisting stopt, vul de fles tot de hals bij met water en herhaal dit als de wijn volkomen helder is. Daarna kun je de wijn bottelen.

Broodjes voor deze maan

Omdat deze maan niet alleen met vruchtbaarheid, maar ook met dood en wedergeboorte te maken heeft, maken we een **Kransbrood**. De cirkel is het symbool voor de zich altijd herhalende kringloop van het leven. We maken een krans van dertien broodjes, als symbool voor alle manen in het jaar. Dit is een vrij grote krans. Je kunt desgewenst de helft nemen. Ook kun je een heel of half pak kant en klare broodmix voor wit brood gebruiken. Je hebt nodig:

500 gr witte bloem

10 gr zout
20 gr gist
2½ à 3 dl water
10 gr boter
1 ei
maanzaad

Maak van alle ingrediënten een soepel deeg. Laat het deeg op een warme plaats rijzen, afgedekt onder een vochtige theedoek. Kneed het deeg door en verdeel het in dertien stukken. Kneed dan alle stukjes nog eens apart door en vorm er bolletjes van. Vet een bakplaat in en leg de broodjes tegen elkaar in de vorm van een krans. Dek de krans af en laat hem nogmaals rijzen. Klop het ei los en strijk dit met een kwastje over het brood. Strooi er maanzaad over. Bak de krans in een warme oven op 220°C in ± 20 minuten. Laat de krans op een rooster afkoelen.

Slaapbol (Papaver somniferum) in Botanische Tuinen Fort Hoofddijk in Utrecht. De zaadjes van de Slaapbol zijn het Maanzaad.

Wierook voor deze maan

Voor [Maan van het Ontwakenwierook](#) gebruiken we:

1 theelepel sandelhout
½ theelepel wilgenbast
¼ theelepel rode klaver
1 druppel patchouli-olie

Deze olie hoort bij Venus en het element aarde en heeft alles met seksualiteit en vruchtbaarheid te maken.

*Bloesem van Tweestijlige Meidoorn (Crataegus laevigata)
in Botanische Tuinen Fort Hoofddijk in Utrecht*

Wijn en wierook maken in deze periode

In deze tijd kun je **Meidoornbloesemwijn** voor de *Grasmaan* van het volgend jaar maken. Je plukt en droogt dan tegelijk wat bloesem voor de wierook bij deze maan. Voor de wijn heb je nodig:

2 liter meidoornbloesem
1 kg suiker
mespunt gemberwortel
3 citroenen
1½ theelepel gistvoeding
1 theelepel pecto-enzym
1 theelepel tannine
500 gr rozijnen
3½ liter water

Bij de meidoornbloesem kun je wat blad mee plukken. Maak een dag van tevoren een [giststarter](#). Doe de bloemen in een schone emmer en giet er 3½ liter kokend water over. Voeg de suiker, gistvoeding, looizuur, geraspte citroenschil zonder wit en het sap van de citroen toe. Als alles is afgekoeld voeg je de giststarter en het pecto-enzym toe. Laat dit 8 dagen gisten onder een schone theedoek en roer drie keer per dag. Doe de rozijnen in een 5 literfles en zeef de bloemen in de fles. Vul zondig met gekookt water aan en doe er een waterslot op. Zeef na drie weken de rozijnen eruit, vul de fles aan met afgekoeld, gekookt water en laat de wijn opnieuw in een fles met waterslot gisten. Als de gisting stopt hevel je opnieuw over en vult de fles bij. Dit doe je nogmaals als de wijn enigszins helder is. Zodra de wijn volkomen helder is, kun je bottelen.

6 GRASMAAN

De volle maan tussen 17 mei en 16 juni.

Boom: meidoorn

Kenmerk: groei. Wat gezaaid is moet nog tot volle wasdom komen. Alleen het gras bloeit al overal.

Wijn voor deze maan

Bij de viering van de Grasmaan drinken we [Meidoornbloesemwijn](#), als we die vorig jaar bij de *Maan van het Ontwaken* hebben gemaakt.

Gefrituurde Vlierbloesem voor deze maan

In plaats van koekjes nemen we hier [Gefrituurde Vlierbloesem](#). De vlier bloeit in deze tijd en hoort dan bij de jonge, vruchtbare Godin. Voor de gefrituurde vlierbloesem heb je nodig:

voor elk een trosje vlierbloesem
100 gr bloem

1 ei
½ dl lauw water
snuffje zout

Maak beslag van alle ingrediënten, behalve de vlierbloesem. Hou de bloesem bij de steeltjes en doop ze in het beslag tot alle bloempjes helemaal bedekt zijn. Frituur de bloesems in vet of olie tot ze goudbruin zijn. Laat ze uitlekken op keukenpapier en knip de steeltjes af. Serveer ze zo warm mogelijk met poedersuiker bestrooid.

Bloeiende vlier in de Weledatuin in Zoetermeer

Wierook voor deze maan

Voor **Grasmaanwierook** heb je nodig:

1 theelepel sandelhout
½ theelepel meidoornbloesem
¼ theelepel gemalen kardamomzaad

Ook deze maan heeft nog veel met jonge vruchtbaarheid te maken. en Kardamomzaad is al heel lang in gebruik als een afrodisiacum en wordt gerekend onder de planeet Venus en het element aarde.

Wijn maken in deze tijd

Je kunt in deze periode **Eikenbladwijn** maken voor de *Plantmaan* van het volgend jaar. Je plukt hiervoor het jonge blad van de zomereik. Je hoeft je niet bezwaard te voelen, want voor elk topje dat je afbreekt, groeien twee nieuwe aan, net als bij snoeien gebeurt. Verdeel het plukken wel over de boom en liever nog over zoveel mogelijk bomen. Je hebt nodig:

3 liter eikenbladeren
1 kg suiker
3 liter water
3 sinaasappelen
1 citroen
15 gr wijnsteenzuur
mespunt gem. gemberwortel
1½ theelepel gistvoeding

Maak een dag van tevoren een **giststarter**. Druk de eikenbladeren aan in een litermaat. Kook de volgende dag het eikenblad 5 minuten in 3 liter water. Zeef de bladeren eruit en voeg aan het nog hete aftreksel suiker, wijnsteenzuur, het sap en de schil van de citroen en de sinaasappelen en het gistvoedingszout toe. Voeg als alles is afgekoeld tot 27 °C de giststarter toe. Doe alles in een 5 literfles en vul de fles tot schouderhoogte bij met gekookt, afgekoeld water. Doe een waterslot op de fles. Als het slot niet meer borrelt en er bezinksel op de bodem ligt, kun je overhevelen in een andere 5-literfles. Vul deze weer bij met gekookt water en laat de fles staan tot de wijn helder is, wat in dit geval vrij snel gaat. Daarna kan de wijn gebotteld worden.

Verzamelen in deze tijd

Als je **vlierbloesem** plukt om te frituren voor deze Maanviering, pluk dan gelijk een trosje bloesem en droog dit om te gebruiken als wierook bij de *Bloedmaan*.

7 PLANTMAAN

De volle maan tussen 16 juni en 15 juli.

Boom: eik.

Kenmerk: bestemming. Het gaat bij deze maan om zaken die goed zijn zoals ze zijn en niet meer veranderd hoeven te worden.

Wijn voor deze maan

Als je bij de *Grasmaan Eikenbladwijn* hebt gemaakt, kun je die nu drinken tijdens het ritueel.

Koekjes voor deze maan

Voor *Plantmaankoekjes* heb je nodig:

200 gr bloem
100 gr suiker
1 zakje vanillesuiker
150 gr boter
snuffje zout
50 gr poedersuiker
2 eetlepels eiwit

Zeef de bloem met de suiker, de vanillesuiker en het zout. Doe de koude boter hierbij en snij deze met twee messen in kleine stukjes. Kneed snel tot een soepel deeg. Maak een rol en laat deze in de koelkast minstens ½ uur opstijven. Rol het deeg op een met bloem bestoven aanrecht uit tot 3 à 4 mm dikte. Steek er met behulp van een glas halve maantjes uit. Bak de koekjes op een bakblik bij 175°C in ± 15 minuten lichtbruin. Laat de koekjes op een rooster afkoelen. Maak dan als volgt een wit glazuur: zeef de poedersuiker, voeg het eiwit toe en roer tot een dik glazuur. Roer net zo lang door tot het glazuur begint te glanzen. Breng met een mes een dunne laag glazuur aan op de koekjes tot ze helemaal bedekt zijn en laat het glazuur opdrogen.

Wierook voor deze maan

Voor *Plantmaanwierook* heb je nodig:

1 theelepel sandelhout
¼ theelepel gedroogde eikenbast
¼ theelepel gedroogde jasmijn
of 3 druppels jasmijnolie

De jasmijn bloeit rond deze tijd. Pluk een paar bloempjes en droog ze in de oven op 50 °C of op een warme plaats. Jasmijn hoort bij de maan en het element water en ook bij vruchtbaarheid.

Wijn maken in deze tijd

Als je geen Berkensapwijn gemaakt hebt, maak dan nu [Berkenbladwijn](#) voor de *Maan van de Langste Nacht*. Gebruik het recept van de Eikenbladwijn die bij de Grasmaan staat, maar neem nu 2 liter berkenblad i.p.v. 3 liter eikenblad en voeg in de 5-literfles 500 gram rozijnen toe. Zeef de rozijnen er na 3 weken uit en ga verder te werk zoals bij het recept voor de Eikenbladwijn is beschreven.

Verzamelen in deze tijd

Snij in deze tijd een [rietstengel](#) met blad en hang hem te drogen voor de wierook van de *IJsmaan*.

Bewaar wat [berkenbladeren](#) en droog ze voor de wierook van de *Maan van de Langste Nacht*.

Pluk een [roos](#) en droog deze voor de wierook van de *Maan van de Roos*.

8 MAAN VAN DE ROOS

De volle maan tussen 15 juli en 14 augustus.

Boom: hulst.

Kenmerk: offer. Soms is het nodig iets op te offeren om iets anders te verwerven.

Wijn voor deze maan

Als je rond de *Maan van het Weerlicht* [Rozenbottelwijn](#) hebt gemaakt, kun je die nu bij de viering van de Maan van de Roos drinken.

Vlechtbrood voor deze maan

In plaats van koekjes maken we een offerbrood in traditionele vlechtvorm met een vulling van *tuttifrutti*. We gebruiken een pak kant en klare broodmix voor bruin brood, voegen *tuttifrutti* toe in plaats van rozijnen en volgen verder het krentenbroodrecept dat op het pak staat of we maken zelf een brood. Je hebt nodig:

450 gr volkorenmeel
2 à 2½ dl melk of karnemelk
40 gr gist
5 gr zout
50 gr boter

1 ei
20 gr honing of suiker
500 gr fijngesneden tuttifrutti

Maak een gewoon gistdeeg, zonder het vulsel. Laat het deeg op een warme plaats goed afgedekt rijzen. Was de tuttifrutti en laat deze een nacht in lauw water weken. Droog het vulsel daarna af en kneed het door het deeg. Vet een bakplaat in. Verdeel nu het deeg in 3 stukken, vorm er 3 rollen van en vlecht er een brood van. Druk de 3 rollen aan boven- en onderkant stevig op elkaar. Dek het brood af en laat het opnieuw rijzen. Bak het bruin en gaar in ± 30 minuten bij een oven-temperatuur van 200 °C.

Wierook voor deze maan

Als wierook voor de **Maan van de Roos** neem je:

1 theelepel sandelhout
¼ theelepel verkrumelde hulst
paar gedroogde en verkrumelde rozenblaadjes

Bloeiende Rosa rugosa op Texel

Bier maken in deze tijd

Als je geen Tarwewijn hebt gemaakt (zie *IJsmaan*) , maak dan aan het begin van deze maanperiode **Moutbier** voor de *Maan van het Weerlicht*. Je gebruikt hiervoor moutextract, gemaakt van gerst of tarwe, in verband met de rond die tijd vallende graanoogsten. Moutextract is te koop bij de achterin het boek vermelde winkels. Je hebt hiervoor nodig:

500 gr moutextract
15 gr gedroogde hobbellen
1 theelepel biergist
4 liter water

*Hop (Humulus lupulus)tegen muur van
Pandhof Sinte Marie in Utrecht*

Los de moutextract op in een schone emmer met 2½ liter warm water. Breng ½ liter water aan de kook, doe de hopbellen erin en laat dit 10 minuten koken. Zeef het hopextract en doe het bij het opgeloste moutextract. Vul aan tot 4½ liter. Als alles is afgekoeld tot 27°C voeg je het biergist toe en roert goed door. Doe dan alles in een schone 5-literfles en doe het waterslot erop. Als het bier helder en uitgegist is, kun je het bottelen. Doe in elk bierflesje eerst een theelepel suiker. Sluit de flesjes met beugel of kroonkurk en laat ze nog ± 2 weken staan.

Wijn maken in deze tijd 1

Maak in deze periode, als je geen Druivensapwijn hebt gemaakt tijdens de IJsmaan, [Wijnrankwijn](#) voor de *Jachtmaan*. Begin augustus is het tijd voor de zomersnoei van de wijnranken en het sap dat nu nog in blad en stengel zit, komt later in de druiven. Een goede basis voor wijn dus.

Je hebt voor deze wijn nodig:

5 liter wijnranken
1 kg suiker
500 gr rozijnen
1 th gistvoedingszout
1 citroen
1 sinaasappel
1½ theelepel wijngist

Doe de wijnranken in een 5 literpan, giet er water op tot de pan vol is en breng het aan de kook. Zeef de wijnranken eruit. Los de suiker op in het nog hete water en voeg het sap en de geraspte schil zonder wit van de citroen en sinaasappel en het gistvoedingszout aan de vloeistof toe. Los de gist op in een beetje lauw water met een schepje suiker. Als de vloeistof is afgekoeld tot 27 °C voeg je de gistoplossing toe en roert even. Doe de rozijnen in een 5-literfles en voeg het wijnrankvocht toe. Vul de fles tot schouderhoogte bij met gekookt, afgekoeld water en doe er een waterslot op. Zeef na drie weken de rozijnen eruit en vul bij met gekookt, afgekoeld water. Hevel over als de wijn helder is en niet meer gist. Bottel pas als de wijn volkomen helder is.

Wijn maken in deze tijd 2

Maak in deze tijd ook [Lijsterbeswijn](#) voor de *IJsmaan* van volgend jaar. Je hebt nodig:

ruim 1 kg lijsterbessen

*1250 gr suiker
2 sinaasappelen
1 th gistvoedingszout
4 liter water*

Maak een dag van tevoren een giststarter. Pluk alleen rijpe trossen bessen. Bewaar en droog ook wat bessen voor wierook bij de IJsmaan. Kijk de bessen goed na en gooi verdroogde weg. Rits de bessen, stamp ze fijn en kook ze 15 minuten in 2 liter water. Zeef ze dan door een doek of wijnzak en pers ze wat uit. Gooi de pulp niet weg, maar droog deze en geef hem in de winter aan de vogels. Kook nu 2 liter water en los de suiker hierin op. Voeg het sap en de schil van de sinaasappelen toe, evenals het gistvoedingszout. Als alles tot 27 °C is afgekoeld, voeg je de giststarter toe en doe je alles in een 5-literfles. Vul de fles bij tot schouderhoogte en doe er een waterslot op. Als er zich bezinksel op de bodem heeft gevormd en het waterslot niet meer borrelt, hevel je de wijn over. Dit herhaal je tot de wijn volkomen helder is, waarna gebotteld kan worden.

*Antinoos, de geliefde
van keizer Hadrianus,
afgebeeld als de
Wijngod Dionysos met
klimop in zijn haar. In
1720 werd alleen het
hoofd, gemaakt in de 2^e
eeuw, gevonden en op
een buste geplaatst.
Kopie van deze
reconstructie. Verza-
meling van de auteurs.*

Verzamelen in deze tijd

Bewaar en droog een [blad van de wijnrank](#) voor de wierook van de *Jachtmaan*.

Als je geen wijnrank hebt, pluk dan wat [klimop](#) en droog dit voor de wierook van de *Jachtmaan*.

Pluk als je [lijsterbes](#) verzamelt voor de wijn ook een takje voor de wierook van de *IJsmaan*.

Pluk deze maand ook een klein takje [hazelaar](#) met wat blad en droog dit voor de wierook van de *Maan van het Weerlicht*.

9 MAAN VAN HET WEERLICHT

De volle maan tussen 14 augustus en 12 september.

Boom: hazelaar.

Kenmerk: wijsheid. Het gaat hierbij om een dieper inzicht dat de alledaagse beslommeringen overstijgt.

Bier voor deze maan

Als je in de periode van de Maan van de Roos [Moutbier](#) gemaakt hebt, kun je dat nu tijdens je viering drinken.

Wijn voor deze maan

Als je in de periode van de IJsmaan [Tarwewijn](#) hebt gemaakt, kun je dat nu bij je viering drinken.

Hazelnootschuim voor deze maan

In plaats van koekjes maak je [Hazelnootschuim](#). Je hebt nodig:

75 gr hazelnoten
eiwit van 3 eieren
175 gr suiker

Hak de hazelnoten fijn, klop de eiwitten stijf en vermeng ze met de helft van de suiker. Klop opnieuw, tot het mengsel stijf en glimmend wordt. Spatel de rest van de suiker en de noten er doorheen. Schep bergjes op een ingevet bakblik en laat ze " 120 minuten drogen in een oven van 80 °C. Doe de ovendeur open en laat ze ter plekke afkoelen. Haal ze daarna voorzichtig met een pannenkoekmes van het bakblik.

Wierook voor deze maan

Als Maan van het Weerlichtwierook kun je nemen:

1 theelepel sandelhout
½ theelepel hazelaarblad
3 druppels waterlelieolie

Deze olie hoort bij de maan.

*Rozenbottels
van de Rosa
rugosa op
Texel*

Wijn maken in deze tijd

In deze periode kun je **Rozenbottelwijn** maken voor de *Maan van de Roos* van het volgend jaar. Je hebt nodig:

1 kg rijpe rozenbottels
1 kg suiker
4 liter water
1 citroen
1 sinaasappel
1 theelepel gistvoedingszout
1 theelepel pecto-enzym

Pluk 1 kg rozenbottels en gebruik liefst verschillende soorten door elkaar gemengd. Haal steeltjes en groene kelkblaadjes eraf. Hak de bottels fijn, doe ze in een emmer en giet er 3 liter kokend water over. Laat dit 3 dagen onder een schone doek staan en roer drie keer per dag. De tweede dag maak je een giststarter als gebruikelijk. Op de derde dag los je de suiker op in 1 liter kokend water. Doe de geraspte schil zonder wit en het sap van de citroen en de sinaasappel, evenals het gistvoedingszout, erbij. Als alles is afgekoeld doe je de pecto-enzym erbij. Laat de rozenbottels uitlekken in een doek of wijnzak en druk ze goed uit. Bewaar het pulp en droog het om in de winter aan de vogels te geven. Doe de giststarter door het vocht en roer goed. Doe daarna alles in een 5-literfles en schud goed. Vul zonodig met gekookt, afgekoeld water bij tot schouderhoogte. Doe er een waterslot op. Als het water in het slot niet meer beweegt, hevel je de wijn over en dit herhaal je als de wijn helder is. Zodra de wijn helemaal helder is, kun je hem bottelen.

Appelcider maken in deze periode

Maak, als je geen Appelsapwijn gemaakt hebt, [Appelcider](#) voor de *Oogstmaan*. Het beste is verschillende soorten appels te mengen. Je hebt nodig:

1 kg appels
400 gr suiker
2 citroenen
3 liter koud water

Snij de appels met klokhuis en schil in kleine stukjes. Beter nog is ze in een keukenmachine fijn te maken of ze te raspen. Doe de pulp in een schone emmer en giet er 3 liter koud water overheen. Laat dit 7 dagen goed afgedekt staan. Roer 3 keer per dag. Zeef de appels daarna door een doek of wijnzak. Maak de emmer schoon en doe het vocht erin terug samen met de geraspte schil zonder wit en het sap van de citroen en de suiker. Laat dit 24 uur staan, roer af en toe om de suiker op te lossen, zeef dan weer door een doek en doe de cider in speciale ciderflessen of gebruik flessen voor mousserende wijn. Doe er een draaidop of kroonkurk op. Champagnestoppen en een metalen netje zijn ook goed. Na een week is deze cider drinkbaar, maar hij wordt beter als hij wat langer staat.

Verzamelen in deze periode

Droog in deze periode wat [goudsbloem](#) of [zonnebloem](#) om bij de *Oogstmaan* als wierook te branden.

10 OOGSTMAAN

De volle maan tussen 12 september en 12 oktober.

Boom: appel.

Kenmerk: onsterfelijkheid. Het gaat om de essentie, wat overblijft als al het andere wegvalt.

Appelboomgaard bij Slot Zuylen

Wijn voor deze maan

Voor deze Maanviering kun je [Appelsapwijn](#) (zie Maan van de Langste Nacht) of [Appelcider](#) (zie Maan van het Weerlicht) drinken, als je die gemaakt hebt.

Appeltaart voor deze maan

Voor de viering van deze maan kun je [Appelgebakjes](#) of [Appeltaart](#) maken. Je hebt hiervoor nodig:

*10 vormpjes van 8 cm doorsnede
of een springvorm van 24 cm*

*300 gr bloem
mespunt zout
½ theelepel bakpoeder
200 gr boter
150 gr suiker
5 goudreinetten
100 gr rozijnen
2 eetlepels venkelzaadjes
1 eetlepel citroensap
2 eetlepels custardpoeder of maizena
abrikozenjam
poedersuiker*

Kneed bloem, zout, bakpoeder, boter en suiker tot een samenhangend deeg en laat dit opstijven in de koelkast. Snij de goudreinetten in stukjes en meng ze met de gewassen rozijnen, venkelzaad, het citroensap, de custardpoeder of de maizena. Rol 2/3 van het deeg uit en bekleed hiermee de vormpjes of de springvorm. Verdeel het appelmengsel hierover. Maak van het overgebleven deeg reepjes en leg ze als een vlechtwerk op de gebakjes of de taart. Bak in een oven op 175 °C in ± 35 minuten. Bestrijk het nog warme appelgebak met de jam en strooi als het is afgekoeld wat poedersuiker erover.

*Goudsbloem in
Botanische
Tuinen Fort
Hoofddijk te
Utrecht*

Wierook voor deze maan

Voor Oogstmaanwierook kun je nemen:

*1 theelepel sandelhout
¼ theelepel goudbloemblaadjes
of ¼ theelepel zonnebloemblaadjes
3 druppels gardeniaolie*

De zonnebloemblaadjes zijn een aandenken aan de zomer. De gardenia hoort traditioneel bij de Maan en schenkt vrede, liefde en spiritualiteit.

Wijn maken in deze tijd

Je kunt vlierbessen plukken om [Vlierbeswijn](#) te maken, die je volgend jaar bij de *Bloedmaan* kunt drinken. Je hebt nodig:

*500 gr vlierbessen
1 theelepel pecto-enzym
1100 gram suiker
1 theelepel gistvoedingszout*

Rits de bessen van de steeltjes, doe ze in een pan en stamp ze fijn. Voeg 1½ liter water toe, breng dit aan de kook en laat het 5 minuten doorkoken. Dek de pan af en laat hem een dag staan. Maak dezelfde dag een giststarter. Los de volgende dag de suiker op in 2 liter warm water en doe dit in de pan erbij. Voeg als dit voldoende is afgekoeld het pecto-enzym en de giststarter toe. Doe alles in een 5-literfles en laat het 3 dagen onder een waterslot staan. Laat het mengsel daarna in een wijnzak uitlekken en doe het in een schone 5-literfles. Laat het ± 6 weken gisten en hevel dan over in een andere fles. Vul bij met afgekoeld water. Als de wijn helemaal helder is, kan gebotteld worden.

Dit is een vrij droge, lichte wijn. Je kunt een [Zware Vlierbeswijn](#) maken door de hoeveelheid vlierbessen te verdubbelen en 1700 gram suiker te nemen i.p.v. 1100 gram. Deze wijn is iets zoeter dan de gewone Vlierbeswijn.

Jam maken in deze tijd

In deze periode kun je [Vlierbes-bramenjam](#) maken voor de *Bloedmaan* van dit jaar. Je hebt nodig:

*500 gr vlierbessen
500 gr bramen
1000 gr suiker*

Was de bessen en bramen. Rits de vlierbessen van de steeltjes en verwijder onrijpe of overrijpe bramen. Doe alles in een grote pan. Stamp de bessen en bramen fijn of knijp ze met je handen fijn. Breng ze langzaam al roerend aan de kook. Laat 30 minuten zachtjes koken, doe dan de suiker in de pan en breng al roerend alles opnieuw aan de kook. Laat $\pm$ 20 minuten koken. Probeer met een druppel op een bord of de jam dik genoeg is. Doe de jam dan in met soda schoongemaakte en weer uitgespoelde jampotjes met draaideksel. Doe de deksels er terwijl de jam nog heet is op. Dit recept is voor $\pm$ 4 potjes jam.

Verzamelen in deze tijd

Droog wat [vlierbessen](#) in de oven op 50 °C voor de wierook van de *Bloedmaan*.

Kruidentuin in Elburg

11 JACHTMAAN

De volle maan tussen 12 oktober en 10 november.

Boom: wijnrank.

Kenmerk: transformatie. Het gaat om wezenlijke veranderingen in je leven, zoals de druiven getransformeerd worden tot wijn.

Wijn voor deze maan

Bij deze maan kun je kiezen uit [Druivensapwijn](#) (zie IJsmaan), [Wijnrankwijn](#) (zie IJsmaan) of [Druivenwijn](#) (zie onder).

Koekjes voor deze maan

Voor deze maan kun je [Volkoren Cakes](#) bakken. De rozijnen en de zonnebloempitten vertegenwoordigen de oogst die rond deze maan valt. Je hebt nodig:

175 gr rozijnen
250 gr boter
4 eieren
250 gr volkoren meel
3 theelepels bakpoeder
75 gr zonnebloempitten
1 eetlepel bloem
200 gr suiker
1 zakje vanillesuiker
2 eetlepels rum
1 eetlepel citroensap
papieren cakevormpjes
of een cakevorm van 2 liter

Week de rozijnen 1 uur in lauw water. Laat de boter en de eieren op kamertemperatuur komen. Meng in een kom het volkoren meel met het bakpoeder. Laat de rozijnen uitlekken. Roer in een andere kom boter, suiker en vanillesuiker tot een luchtige, romige massa. Roer de eieren er één voor één doorheen. Voeg pas het volgende ei toe als het vorige volledig is opgenomen. Dan voeg je het citroensap, de rum, de rozijnen en de zonnebloempitten toe. Schep vervolgens in een paar luchtige slagen het volkoren meel en het bakpoeder door het beslag. Doe alles in de papieren vormpjes of in een ingevette en met bloem bestoven cakevorm. Vul niet verder dan 3/4. Laat in een oven van 150 °C gaar worden. Reken voor de kleine cakes op 80 en voor de grote cake op 90 minuten.

Wierook voor deze maan

Voor [Jachtmaanwierook](#) neem je:

1 theelepel sandelhout
3 druppels majoraanolie
of 1/4 theelepel majoraan

*¼ theelepel gedroogd wijnblad
of ¼ theelepel klimop*

De majoraan vertegenwoordigt Venus, met de nadruk op de oogst, niet de vruchtbaarheid.

Wijn maken in deze tijd 1

Voor de *Jachtmaan* van het volgend jaar kun je nu **Druivenwijn** maken. De druivenoogst is nu in volle gang. Je hebt nodig:

*5 kg rode druiven
500 gr suiker
1½ theelepel pecto-enzym*

Maak een dag van tevoren een giststarter. Was de druiven, doe ze in een emmer en stamp ze fijn. Doe de suiker, het pecto-enzym en de giststarter erbij. Laat alles goed afgedekt 7 dagen staan en roer 3 keer per dag. Doe dan alles door een vergiet, druk het wat uit en pers het daarna in een doek of wijnzak verder uit. Giet de vloeistof in een 5 literfles en vul eventueel tot schouderhoogte bij met gekookt, afgekoeld water. Laat het onder een waterslot gisten en hevel over als er sediment op de bodem ligt. Herhaal dit tot de wijn helder en uitgegist is en bottel hem dan.

Wijn maken in deze tijd 2

Tegen het eind van deze maanperiode kun je **Sleedoornwijn** maken voor de *Boommaan* van het volgend jaar. De sleedoorn vertegenwoordigt de donkere kant van de Godin. Als je sleedoornvruchten invriest en daarna weer ontdooit, zal de wijn gemakkelijker helder worden. Je hebt nodig:

*1500 gr sleedoornvruchten
1000 gr suiker
3 liter water
1½ theelepel pecto-enzym
1½ theelepel gistvoeding
1 theelepel gist*

Doe de gewassen sleedoorn in een emmer en stamp er pulp van. Giet er kokend water over en voeg de helft van de suiker toe. Doe de gistvoeding erbij en na het afkoelen het pecto-enzym en de met lauw water in suiker opgeloste gist. Roer goed door en laat het 5 à 6 dagen in een emmer of vat gisten. Pers dan de pulp uit

in een doek of wijnzak en voeg de rest van de suiker, opgelost in wat heet water en weer afgekoeld, toe. Doe alles in een 5-literfles, vul deze tot schouderhoogte bij en doe het waterslot erop. Hevel over als er bezinksel ligt en herhaal dit tot de wijn helder is en niet meer gist, wat vrij lang kan duren, waarna je kunt bottelen.

Verzamelen in deze tijd

Rond deze tijd kun je een [dennentakje](#) plukken voor de wierook bij de *Maan van de Dood*.

12 BLOEDMAAN

De volle maan tussen 10 november en 10 december.

Boom: vlier.

Kenmerk: overleven. Het gaat hier om de kwetsbaarheid van het individu en het overleven onder moeilijke omstandigheden.

Wijn voor deze maan

Als je vrij vroeg [Vlierbeswijn](#) hebt gemaakt (zie Oogstmaan) is hij wellicht al klaar. Anders zul je hem nog een jaar moeten laten staan.

Koekjes voor deze maan

Als je Vlierbes-Bramenjam hebt gemaakt (zie Oogstmaan), kun je [Roggerondjes](#) hiermee besmeren en in je Maanviering gebruiken.

Wierook voor deze maan

Voor [Bloedmaanwierook](#) kun je nemen:

1 theelepel sandelhout
¼ theelepel vlierbloesem
¼ theelepel vlierbes
3 druppels wintergreenolie

Voor de wierook gebruik je van de vlierbloesem alleen de witte bloempjes. De geplette vlierbes kun je kopen of zelf drogen. Wintergreenolie hoort bij Saturnus, de planeet die is verbonden met afbraak en terugkeer naar de essentie die overblijft.

13 BOOMMAAN

De volle maan tussen 10 en 21 december.

Boom: taxus.

Kenmerk: loslaten. Soms heeft het geen zin je ergens aan vast te klampen en kun je iets beter loslaten. Dat is het thema van deze maan.

Wijn voor deze maan

Als je vorig jaar rond de Jachtmaan [Sleedoornwijn](#) hebt gemaakt, kun je die nu bij de Maanviering drinken.

Koekjes voor deze maan

Koekjes voor deze maan kun je bakken in de vorm van [Krakelingen](#). Bij de Kelten werd oorspronkelijk een armband of halsring meegegeven in het graf. Later werd dit vervangen door brood, gebakken in krakelingvorm. Je hebt hiervoor nodig:

*300 gr bloem
1 dl melk
15 gr gist
125 gr boter
30 gr suiker
1 ei
snuffje zout
suiker met wat kaneel*

Maak eerst een voordeeg. Dit is nodig omdat dit brooddeeg veel vet bevat en dat remt de gist. Doe hiervoor de bloem in een kom, vermeng de gist met een beetje van de lauwe melk. Maak in het midden van de bloem een kuiltje en giet hierin de aangemaakte gist en de rest van de melk. Roer een gedeelte van de melk door de bloem, strooi wat bloem hier overheen en laat dit rijzen. Het voordeeg is hiermee gereed en nu kun je de rest van de ingrediënten toevoegen. De boter moet zacht zijn, maar niet gesmolten. Kneed een glad deeg en laat het afgedekt rijzen tot het deeg dubbel zo groot is. Kneed nogmaals door. Verdeel het deeg in stukken. Bestrooi de aanrecht met de suiker met kaneel. Rol de stukken deeg uit tot slierten en haal ze door de suiker met kaneel. Leg de stukken op een ingevet bakblik in de vorm van een krakeling. Duw ze een beetje plat. Bak ze in een warme oven op 220 °C gedurende 15 à 20 minuten. Haal ze na het bakken gelijk van het bakblik af en laat ze afkoelen.

*Taxus in Botanische Tuinen Fort
Hoofddijk te Utrecht*

Wierook voor deze maan

Voor **Boommaanwierook** kun je nemen:

*1 theelepel sandelhout
1/4 theelepel taxusnaalden
3 druppels cipresolie*

Wrijf de taxusnaalden fijn in een vijzel. De cipres en de taxus zijn van oudsher bij begrafenisrituelen gebruikt en kunnen je helpen een verlies te aanvaarden en los te laten.

21 WERKEN MET DE KELTISCHE MAANKALENDER

De Keltische Maankalender, zoals in bovenstaande hoofdstukken omschreven, is bedoeld om er praktisch mee te werken. Aan de hand van bijlage 2 is elke maan eenvoudig te identificeren als een van de dertien uit de kalender. In het betreffende hoofdstuk kun je nalezen wat het karakter van deze maan is en aan het eind van het hoofdstuk vind je voldoende suggesties om, eventueel alleen, maar liefst met anderen samen, een maanviering of eenvoudig ritueel in elkaar te zetten. Samen met anderen iets uitwerken is leuker en werkt veel sterker dan op je eentje, maar een zekere taakverdeling is meestal wel aan te bevelen. Misschien is er iemand in de groep die graag zelf wijn maakt en vindt een ander het leuker om alleen te helpen met plukken, overhevelen en bottelen. Het is bijzonder stimulerend om samen voor de ingrediënten van wijn en wierook te zorgen, vooral als de groep wat langer bestaat en je voor elke maan je eigen wijn in voorraad hebt, voorzien van de speciale bij dit boek geleverde etiketten.

Als één persoon voor de wijn en de wierook zorgt omdat die "daar nou eenmaal zo goed in is", let er dan op dat de anderen in ieder geval op een andere manier hun inbreng hebben. De een is heel goed in het schrijven van mooie poëtische teksten, een ander kan uitstekend improviseren, terwijl een derde vaak net de handeling weet toe te voegen die de viering een dynamisch of juist plechtig karakter geeft.

Mijn ervaring is dat het beter is ruim van tevoren hier afspraken over te maken. Als je elke maan viert, kun je steeds na afloop van het ritueel een taakverdeling maken voor de volgende viering. Je hoeft niet een kant en klaar protocol uit te werken. Waar het om gaat is dat de grote lijn duidelijk is en dat iedereen weet wat er de volgende keer van hem of haar verwacht wordt. Het kan bijvoorbeeld zijn dat de volgende maan de Grasmaan is. Het thema van die maan is *groei*, dus je kunt afspreken dat één persoon een tekst voorbereidt waarin hij of zij de groei in de natuur beschrijft en aangeeft op welke manier dit op de groep betrekking heeft. Een ander kan een handeling bedenken waarin de hele groep het thema van de groei uitbeeldt. Een derde persoon denkt na over hoe de ruimte versierd kan worden en neemt de volgende keer daarvoor de benodigde zaken mee. Ieder voor zich denkt na over wat hij of zij wil laten groeien en brengt dat de volgende keer in het ritueel in.

De Keltische Maankalender in het Zonnejaar kan gebruikt worden als bron van informatie over elke maan en de daarmee in verband gebrachte boom of struik. Er is geen bepaalde religie of levensovertuiging vereist om geboeid te zijn door de maan en gebruiken rond traditionele maanvieringen en oogstfeesten. Zelfs het daadwerkelijk vieren van de manen vereist niet meer dan dat men iets

van de cyclus van de natuur in zichzelf herkent en daar op een bepaalde manier uiting aan wil geven. Alles in de natuur heeft een begin, een bloeiperiode en een einde. Wie daarvan iets in zichzelf herkent, kan dat wellicht uitdrukken in een maanviering. Ieder kan dat doen op de manier die hem of haar het meeste aanspreekt.

Ik heb er doelbewust voor gekozen geen kant en klare rituelen te geven, maar wel bouwstenen om een eigen Maanviering vorm te geven. Een ritueel werkt alleen als het iets is dat men persoonlijk doorleefd heeft, niet als het klakkeloos uit een boek is overgenomen. Laat je niet imponeren door hoogdravende teksten met ingewikkelde verhandelingen waarin massa's Goden en Godinnen ten tonele worden gevoerd. Hou het simpel, dat werkt altijd het beste.

BIJLAGE 1: BEREKENEN VAN DE MAANKALENDER

Een maancyclus duurt gemiddeld 29,530588 dagen. Dit zijn 29 dagen, 12 uren, 44 minuten en 2,8032 seconden. Voor het vaststellen van de perioden in het jaar waarbinnen de verschillende manen vallen, is het nauwkeurig genoeg deze seconden buiten beschouwing te laten. De periode van donkere maan tot volle maan en de periode van volle maan tot donkere maan stellen we op de helft van deze cyclus, dus 14,765294 dagen, oftewel 14 dagen, 18 uren en 22 minuten. Zoals in hoofdstuk 3 uiteen gezet is, begint de cyclus met de eerste volle maan tijdens of na het Wintersolstitium, die we de *Maan van de Langste Nacht* noemen. De grens voor de vroegste volle maan heb ik gesteld op 21 december om 0:00 uur. Deze volle maan kan uiterlijk op 19 januari om 12:44 uur vallen, namelijk 29 dagen, 12 uren en 44 minuten na 21 december 0:00. Een en ander wordt duidelijker als we onderstaande tabel bekijken.

Naam van de maan	Donkere maan	Volle maan
1 M.van de.Langste Nacht	06 dec 05:38 - 04 jan 18:22	21 dec 00:00 - 19 jan 12:44
2 IJsmaan	04 jan 18:22 - 03 feb 07:06	19 jan 12:44 - 18 feb 01:28
3 Sneeuwmaan	03 feb 07:06 - 04 mrt 19:50	18 feb 01:28 - 19 mrt 14:12
4 Maan van de Dood	04 mrt 19:50 - 03 apr 08:34	19 mrt 14:12 - 18 apr 02:56
5 Maan v.h. Ontwaken	03 apr 08:34 - 02 mei 21:18	18 apr 02:56 - 17 mei 15:40
6 Grasmaan	02 mei 21:18 - 01 jun 10:02	17 mei 15:40 - 16 jun 04:24
7 Plantmaan	01 jun 10:02 - 30 jun 22:46	16 jun 04:24 - 15 jul 17:08
8 Maan van de Roos	30 jun 22:46 - 30 jul 11:30	15 jul 17:08 - 14 aug 05:52
9 Maan van het Weerlicht	30 jul 11:30 - 29 aug 00:14	14 aug 05:52 - 12 sep 18:36
10 Oogstmaan	29 aug 00:14 - 27 sep 12:58	12 sep 18:36 - 12 okt 07:20
11 Jachtmaan	27 sep 12:58 - 27 okt 01:42	12 okt 07:20 - 10 nov 20:04
12 Bloedmaan	27 okt 01:42 - 25 nov 14:26	10 nov 20:04 - 10 dec 08:48
13 Boommaan	25 nov 14:26 - 06 dec 05:38	10 dec 08:48 - 21 dec 00:00

Tabel Bijl 1.1. Vroegste en laatste data voor volle manen en donkere manen

De volle maan die tussen 21 december 0:00 uur en 19 januari 12:44 uur valt, identificeren we als de *Maan van de Langste Nacht*. Alle andere manen volgen hieruit. Belangrijk is dat er eenduidige grenzen getrokken worden waarbinnen de *Maan van de Langste Nacht* kan vallen. Zo viel de volle maan in december 2004 op 26 december om 16:07 uur Nederlandse tijd. Volgens bovenstaand overzicht was dat dus de Maan van de Langste Nacht.

Bovenstaande tabel is niet bedoeld om de periode waarin een bepaalde maan valt of de datum van een bepaalde volle maan te berekenen. Dit ligt astronomisch vast en vereist een veel nauwkeuriger berekening dan hier is gegeven. Bovendien

zijn deze tijdstippen in vele almanakken en agenda's te vinden. Alleen wordt daarbij geen onderscheid gemaakt tussen de verschillende manen en om die te identificeren kan bovenstaande tabel worden gebruikt. Het is daarbij voldoende vast te stellen welke maan de *Maan van de Langste Nacht* is. Alle andere manen volgen vanzelf hieruit.

Als er een volle maan valt tussen 10 december 8:48 uur en 21 december 0:00 uur, dan is dit de *Boommaan*. Als de volle maan eerder valt is het de *Bloedmaan* en als de maan later valt is het de *Maan van de Langste Nacht* van de volgende cyclus. In beide gevallen is er geen *Boommaan*.

Het is dus niet nodig een schema op te stellen waarbij in 19 jaar 7 keer een dertiende maan wordt ingevoegd. Als de volle maan die tussen 21 december 0:00 uur en 19 januari 12:44 uur valt, wordt geïdentificeerd als de Maan van de Langste Nacht zullen **vanzelf** in 19 jaar tijd 7 Boommanen worden ingevoegd. Ingewikkelde berekeningen om maankalender en zonnejaar op elkaar af te stemmen zijn alleen nodig als de duur van beiden vastgesteld moet worden. Onze huidige kalender voldoet uitstekend om het zonnejaar mee te bepalen, dus is het alleen nodig de maancycli hier zodanig aan te verbinden dat de eerste maan van de cyclus altijd tussen 21 december en 19 januari valt.

Om snel de periode van een bepaalde maan en het tijdstip van donkere maan volle maan te kunnen vaststellen kan ik verwijzen naar [Bijlage 2](#), waarin deze tijdstippen voor de periode 2005 - 2015 zijn gegeven.

In bovenstaande tabel is de [donkere maan](#) gelijk aan de astronomische nieuwe maan. In het verleden is om praktische redenen er meestal voor gekozen de eerste zichtbare sikkel van de maan als nieuwe maan te beschouwen. Aangezien het tijdstip van de nieuwe maan tegenwoordig uit berekeningen exact bekend is, kan hiervan worden uitgegaan.

Bij [schrikkeljaren](#) dient in de tabel vanaf begin maart tot het eind van het jaar een dag afgetrokken te worden. De volle *IJsmaan* kan dan vallen tussen 18 februari 1:28 uur en 18 maart 14:12 uur. De *Maan van de Dood* kan dan vallen tussen 18 maart 14:12 en 17 april 2:56 uur, etc. De volle *Boommaan* kan dan vallen tussen 9 december 8:48 uur en 21 december 0:00 uur. In een schrikkeljaar kan ook de donkere maan vanaf maart een dag eerder vallen dan in de tabel is aangegeven.

Tijdens de [zomertijd](#) gaat de klok een uur vooruit. In de tabel dient dan voor de periode van de donkere en volle maan een uur afgetrokken te worden. De volle maan van de Maan van de Roos, bijvoorbeeld, kan dan vallen tussen 15 juli 16:08 u en 14 augustus 04:52 u.

BIJLAGE 2: DE MAANCYCLUS VAN 2005 - 2015

In onderstaande tabellen zijn de donkere en volle manen gegeven voor 2005-2015. Een **maanperiode** of **lunatie** duurt van de dag waarop de donkere maan valt tot de dag waarop de donkere maan van de volgende periode valt. Het is niet handig de maanperiode precies op het aangeven tijdstip te laten ingaan. Dan zou 10 januari 2005 beginnen als Maan van de Langste Nacht en om 13:04 overgaan in de IJsmaan. In de Oudheid werden ook hele dagen bij een maanperiode gerekend. Daarom zijn die 'maanden' ook altijd 29 of 30 dagen. Ik heb ervoor gekozen de maanperiode in te laten gaan op de dag dat de donkere maan valt. De tijden voor volle en nieuwe maan zijn Nederlandse tijd, dus GMT + 1 uur. Tijdens de **zomertijd** dient hier 1 uur afgetrokken te worden. De extra dag tijdens **schrikkeljaren** is in de tabellen verwerkt. In efemeriden en astrologische handboeken wordt de **donkere maan** aangeduid als 'nieuwe maan'. Om verwarring met de zichtbare nieuwe maan in historische maalkalenders te voorkomen heb ik gekozen voor de naam donkere maan. Elke tabel geeft de **maancyclus** vanaf de Maan van de Langste Nacht t/m de laatste maan. Dat is soms de Bloedmaan en soms de Boommaan. Het jaar waarin het grootste gedeelte van de maancyclus valt, staat onder elke tabel. De Maan van de Langste Nacht kan nog in het voorgaande jaar vallen. Zo valt de volle Maan van de Langste Nacht voor 2005 op 26 december 2004 en voor 2006 op 14 januari 2006.

No	Naam van de maan	Periode	Donkere maan	Volle maan
1	Maan van de Langste Nacht	12 dec - 9 jan	12 dec 02:30	26 dec 16:07
2	IJsmaan	10 jan - 7 feb	10 jan 13:04	25 jan 11:33
3	Sneeuwmaan	8 feb - 9 mrt	8 feb 23:29	24 feb 05:55
4	Maan van de Dood	10 mrt - 7 apr	10 mrt 10:12	25 mrt 22:00
5	Maan van het Ontwaken	8 apr - 7 mei	8 apr 21:33	24 apr 11:07
6	Grasmaan	8 mei - 5 jun	8 mei 09:47	23 mei 21:19
7	Plantmaan	6 jun - 5 jul	6 jun 22:56	22 jun 05:15
8	Maan van de Roos	6 jul - 4 aug	6 jul 13:04	21 jul 12:01
9	Maan van het Weerlicht	5 aug - 2 sep	5 aug 04:06	19 aug 18:54
10	Oogstmaan	3 sep - 2 okt	3 sep 18:46	18 sep 02:02
11	Jachtmaan	3 okt - 1 nov	3 okt 11:29	17 okt 13:15
12	Bloedmaan	2 nov - 30 nov	2 nov 02:26	16 nov 01:59
13	Boommaan	1 dec - 30 dec	1 dec 16:02	15 dec 17:17

Tabel 1: De maancyclus in 2005

No	Naam van de maan	Periode	Donkere maan	Volle maan
1	Maan van de Langste Nacht	31 dec-28 jan	31 dec 04:13	14 jan 10:49
2	IJsmaan	29 jan - 27 feb	29 jan 15:16	13 feb 05:45
3	Sneeuwmaan	28 feb - 28 mrt	28 feb 01:32	15 mrt 00:37
4	Maan van de Dood	29 mrt - 26 apr	29 mrt 11:16	13 apr 17:41
5	Maan van het Ontwaken	27 apr - 26 mei	27 apr 20:45	13 mei 07:52
6	Grasmaan	27 mei - 24 jun	27 mei 06:27	11 jun 19:04
7	Plantmaan	25 jun - 24 jul	25 jun 17:06	11 jul 04:03
8	Maan van de Roos	25 jul - 22 aug	25 jul 05:32	9 aug 11:55
9	Maan van het Weerlicht	23 aug - 21 sep	23 aug 20:11	7 sep 19:43
10	Oogstmaan	22 sep - 21 okt	22 sep 12:46	7 okt 04:14
11	Jachtmaan	22 okt - 19 nov	22 okt 06:15	5 nov 13:59
12	Bloedmaan	20 nov - 19 dec	20 nov 23:19	5 dec 01:26

Tabel 2: De maancyclus in 2006

No	Naam van de maan	Periode	Donkere maan	Volle maan
1	Maan van de Langste Nacht	20 dec - 18 jan	20 dec 15:02	3 jan 14:59
2	IJsmaan	19 jan - 16 feb	19 jan 05:02	2 feb 06:46
3	Sneeuwmaan	17 feb - 18 mrt	17 feb 17:15	4 mrt 00:18
4	Maan van de Dood	19 mrt - 16 apr	19 mrt 03:44	2 apr 18:16
5	Maan van het Ontwaken	17 apr - 15 mei	17 apr 12:37	2 mei 11:10
6	Grasmaan	16 mei - 14 jun	16 mei 20:28	1 jun 02:05
7	Plantmaan	15 jun - 13 jul	15 jun 04:14	30 jun 14:50
8	Maan van de Roos	14 jul - 12 aug	14 jul 13:05	30 jul 01:49
9	Maan van het Weerlicht	13 aug - 10 sep	13 aug 00:04	28 aug 11:36
10	Oogstmaan	11 sep - 10 okt	11 sep 13:45	26 sep 20:46
11	Jachtmaan	11 okt - 9 nov	11 okt 06:02	26 okt 05:53
12	Bloedmaan	10 nov - 8 dec	10 nov 00:04	24 nov 15:31

Tabel 3: De maancyclus in 2007

No	Naam van de maan	Periode	Donkere maan	Volle maan
1	Maan van de Langste Nacht	9 dec - 7 jan	9 dec 18:41	24 dec 02:17
2	IJsmaan	8 jan - 6 feb	8 jan 12:38	22 jan 14:36
3	Sneeuwmaan	7 feb - 6 mrt	7 feb 04:46	21 feb 04:32
4	Maan van de Dood	7 mrt - 5 apr	7 mrt 18:15	21 mrt 19:41
5	Maan van het Ontwaken	6 apr - 4 mei	6 apr 04:56	20 apr 11:26
6	Grasmaan	5 mei - 2 jun	5 mei 13:19	20 mei 03:12
7	Plantmaan	3 jun - 2 jul	3 jun 20:24	18 jun 18:32
8	Maan van de Roos	3 jul - 31 jul	3 jul 03:20	18 jul 09:00
9	Maan van het Weerlicht	1 aug - 29 aug	1 aug 11:14	16 aug 22:18
10	Oogstmaan	30 aug - 28 sep	30 aug 20:59	15 sep 10:14
11	Jachtmaan	29 sep - 28 okt	29 sep 09:13	14 okt 21:03
12	Bloedmaan	29 okt - 26 nov	29 okt 00:15	13 nov 07:18
13	Boommaan	27 nov - 26 dec	27 nov 13:23	12 dec 17:38

Tabel 4: De maancyclus in 2008

No	Naam van de maan	Periode	Donkere maan	Volle maan
1	Maan van de Langste Nacht	27 dec - 25 jan	27 dec 13:23	11 jan 04:28
2	IJsmaan	26 jan - 24 feb	26 jan 08:56	9 feb 15:50
3	Sneeuwmaan	25 feb - 25 mrt	25 feb 02:36	11 mrt 03:39
4	Maan van de Dood	26 mrt - 24 apr	26 mrt 17:07	9 apr 15:57
5	Maan van het Ontwaken	25 apr - 23 mei	25 apr 04:24	9 mei 05:03
6	Grasmaan	24 mei - 21 jun	24 mei 13:12	7 jun 19:13
7	Plantmaan	22 jun - 21 jul	22 jun 20:36	7 jul 10:23
8	Maan van de Roos	22 jul - 19 aug	22 jul 03:36	6 aug 01:56
9	Maan van het Weerlicht	20 aug - 17 sep	20 aug 11:03	4 sep 17:04
10	Oogstmaan	18 sep - 17 okt	18 sep 19:45	4 okt 07:11
11	Jachtmaan	18 okt - 15 nov	18 okt 06:34	2 nov 20:15
12	Bloedmaan	16 nov - 15 dec	16 nov 20:15	2 dec 08:32

Tabel 5: De maancyclus in 2009

No	Naam van de maan	Periode	Donkere maan	Volle maan
1	Maan van de Langste Nacht	16 dec-14 jan	16 dec 13:03	31 dec 20:14
2	IJsmaan	15 jan-13 feb	15 jan 08:12	30 jan 07:19
3	Sneeuwmaan	14 feb-14 mrt	14 feb 03:52	28 feb 17:39
4	Maan van de Dood	15 mrt-13 apr	15 mrt 22:02	30 mrt 03:27
5	Maan van het Ontwaken	14 apr-13 mei	14 apr 13:30	28 apr 13:20
6	Grasmaan	14 mei-11 jun	14 mei 02:05	28 mei 00:08
7	Plantmaan	12 jun-10 jul	12 jun 12:16	26 jul 12:31
8	Maan van de Roos	11 jul-9 aug	11 jul 20:42	26 jul 02:38
9	Maan van het Weerlicht	10 aug-7 sep	10 aug 04:09	24 aug 18:06
10	Oogstmaan	8 sep-6 okt	8 sep 11:31	23 sep 10:18
11	Jachtmaan	7 okt-5 nov	7 okt 19:46	23 okt 02:38
12	Bloedmaan	6 nov-4 dec	6 nov 05:53	21 nov 18:28

Tabel 6: De maancyclus in 2010

No	Naam van de maan	Periode	Donkere maan	Volle maan
1	Maan van de Langste Nacht	5 dec - 3 jan	5 dec 18:37	21 dec 09:18
2	IJsmaan	4 jan - 2 feb	4 jan 10:04	19 jan 22:22
3	Sneeuwmaan	3 feb - 3 mrt	3 feb 03:32	18 feb 09:37
4	Maan van de Dood	4 mrt - 2 apr	4 mrt 21:47	19 mrt 19:11
5	Maan van het Ontwaken	3 apr - 5 mei	3 apr 15:33	18 apr 03:45
6	Grasmaan	6 mei - 31 mei	6 mei 07:52	17 mei 12:10
7	Plantmaan	1 jun - 30 jun	1 jun 22:04	15 jun 21:15
8	Maan van de Roos	1 jul - 29 jul	1 jul 09:55	15 jul 07:41
9	Maan van het Weerlicht	30 jul - 28 aug	30 jul 19:41	13 aug 19:59
10	Oogstmaan	29 aug - 26 sep	29 aug 04:05	12 sep 10:28
11	Jachtmaan	27 sep - 25 okt	27 sep 12:10	12 okt 03:07
12	Bloedmaan	26 okt - 24 nov	26 okt 20:57	10 nov 21:17
13	Boommaan	25 nov - 23 dec	25 nov 07:11	10 dec 15:37

Tabel 7: De maancyclus in 2011

No	Naam van de maan	Periode	Donkere maan	Volle maan
1	Maan van de Langste Nacht	24 dec - 22 jan	24 dec 19:08	9 jan 08:31
2	IJsmaan	23 jan - 20 feb	23 jan 08:40	7 feb 22:55
3	Sneeuwmaan	21 feb - 21 mrt	21 feb 23:36	8 mrt 10:41
4	Maan van de Dood	22 mrt - 20 apr	22 mrt 15:36	6 apr 20:20
5	Maan van het Ontwaken	21 apr - 20 mei	21 apr 08:20	6 mei 04:36
6	Grasmaan	21 mei - 18 jun	21 mei 00:48	4 jun 12:13
7	Plantmaan	19 jun - 18 jul	19 jun 16:03	3 jul 19:53
8	Maan van de Roos	19 jul - 16 aug	19 jul 05:25	2 aug 04:29
9	Maan van het Weerlicht	17 aug - 15 sep	17 aug 16:55	31 aug 14:59
10	Oogstmaan	16 sep - 14 okt	16 sep 03:12	30 sep 04:20
11	Jachtmaan	15 okt - 12 nov	15 okt 13:04	29 okt 20:51
12	Bloedmaan	13 nov - 12 dec	13 nov 23:09	28 nov 15:47

Tabel 8: De maancyclus in 2012

No	Naam van de maan	Periode	Donkere maan	Volle maan
1	Maan van de Langste Nacht	13 dec - 10 jan	13 dec 09:43	28 dec 11:22
2	IJsmaan	11 jan - 9 feb	11 jan 20:45	27 jan 05:39
3	Sneeuwmaan	10 feb - 10 mrt	10 feb 08:21	25 feb 21:27
4	Maan van de Dood	11 mrt - 9 apr	11 mrt 20:52	27 mrt 10:28
5	Maan van het Ontwaken	10 apr - 9 mei	10 apr 10:36	25 apr 20:58
6	Grasmaan	10 mei - 7 jun	10 mei 01:30	25 mei 05:26
7	Plantmaan	8 jun - 7 jul	8 jun 16:57	23 jun 12:33
8	Maan van de Roos	8 jul - 5 aug	8 jul 08:15	22 jul 19:17
9	Maan van het Weerlicht	6 aug - 4 sep	6 aug 22:52	21 aug 02:46
10	Oogstmaan	5 sep - 4 okt	5 sep 12:37	19 sep 12:14
11	Jachtmaan	5 okt - 2 nov	5 okt 01:36	19 okt 01:51
12	Bloedmaan	3 nov - 2 dec	3 nov 13:51	17 nov 16:17
13	Boommaan	3 dec - 31 dec	3 dec 01:23	17 dec 10:29

Tabel 9: De maancyclus in 2013

No	Naam van de maan	Periode	Donkere maan	Volle maan
1	Maan van de Langste Nacht	1 jan - 29 jan	1 jan 12:15	16 jan - 05:53
2	IJsmaan	30 jan - 28 feb	30 jan 22:40	15 feb 00:54
3	Sneeuwmaan	1 mrt - 29 mrt	1 mrt 09:01	16 mrt 18:09
4	Maan van de Dood	30 mrt - 28 apr	30 mrt 19:46	15 apr 08:43
5	Maan van het Ontwaken	29 apr - 27 mei	29 apr 07:15	14 mei 20:17
6	Grasmaan	28 mei - 26 jun	28 mei 19:41	13 jun 05:13
7	Plantmaan	27 jun - 25 jul	27 jun 09:10	12 jul 12:26
8	Maan van de Roos	26 jul - 24 aug	26 jul 23:43	10 aug 19:10
9	Maan van het Weerlicht	25 aug - 23 sep	25 aug 15:14	9 sep 02:39
10	Oogstmaan	24 sep - 22 okt	24 sep 07:15	8 okt 11:52
11	Jachtmaan	23 okt - 21 nov	23 okt 22:58	6 nov 23:24
12	Bloedmaan	22 nov - 22 dec	22 nov 13:33	6 dec 13:28

Tabel 10: De maancyclus in 2014

No	Naam van de maan	Periode	Donkere maan	Volle maan
1	Maan van de Langste Nacht	22 dec - 19 jan	22 dec 03:27	5 jan 05:54
2	IJsmaan	20 jan - 18 feb	20 jan - 14:15	4 feb 00:10
3	Sneeuwmaan	19 feb - 19 mrt	19 feb 00:48	5 mrt 19:07
4	Maan van de Dood	20 mrt - 17 apr	20 mrt 10:37	4 apr 13:07
5	Maan van het Ontwaken	18 apr - 17 mei	18 apr 19:58	4 mei 04:43
6	Grasmaan	18 mei - 15 jun	18 mei 05:14	2 jun 17:20
7	Plantmaan	16 jun - 15 jul	16 jun 15:07	2 jul 03:21
8	Maan van de Roos	16 jul - 13 aug	16 jul 02:25	31 jul 11:44
9	Maan van het Weerlicht	14 aug - 12 sep	14 aug 15:55	29 aug 19:36
10	Oogstmaan	13 sep - 12 okt	13 sep 07:42	28 sep 03:52
11	Jachtmaan	13 okt - 10 nov	13 okt 01:07	27 okt 13:06
12	Bloedmaan	11 nov - 10 dec	11 nov 18:48	25 nov 23:45

Tabel 11: De maancyclus in 2015

VOETNOTEN

Hoofdstuk 1

1. De vrijwel universele toepassing van maankalenders en hun afstemming op het zonnejaar wordt in hoofdstuk 2 uitvoerig behandeld.
2. Zo stelde Libra in zijn in 1913 gepubliceerde *Astrologie*, p 56, over de maan: 'Ze vertegenwoordigt in de mens de ziel met haar verschillende gewaarwordingen en uitingen, als hartstochten, begeerten, emoties. Zij vertegenwoordigt de lagere mens, evenals de zon de hogere mens voorstelt... Het karakter is sympathiek doch veranderlijk en wanneer de maan slechte aspecten ontvangt, maakt ze lui, overmatig sensitief, lafhartig, melancholiek, wantrouwend...'
3. Zie bijv. Greene, *Samenspel*, p 27-32. Uitgaande van de Jungiaanse psychologie geeft ze zon en maan in de horoscoop weer als elkaar aanvullende archetypische krachten. De psycholoog en astroloog Halbe van der Velde verwees in zijn cursusboek 'Astrologie' naar de maan als vruchtbaarheidssymbool en als moedersymbool en zag de maan in de horoscoop als 'iemand's innerlijke moeder en van daaruit de manier waarop en de sfeer waarin iemand veiligheid en geborgenheid zoekt en creëert.' (p 147)
4. Gimbutas, *The Goddesses and Gods of Old Europe*, p 91.
5. Idem.
6. Het idee van een allesomvattende Zonnegod is vooral ontstaan in de zogenaamde *Solar School* van Max Müller, professor Sanskriet aan de Universiteit van Oxford, die in 1856 in zijn boek *Comparative Mythology* bijna elke Griekse god tot een aspect van de Zonnegod herleidde.
7. Gimbutas, *Civilization of the Goddess*, p 244.
8. Idem.
9. Voor een beschrijving van de inpassing van een Zonnegod als symbool voor Christus in het vroege Christendom, zie Chadwick, *The early church*, p 125-129. Niet voor niets is de zondag, oorspronkelijk de eerste dag van de Joodse week, in het Christendom geworden tot de 'Dag des Heeren', wat ook de letterlijke betekenis is van het Griekse 'kyriaki', het Spaanse en Portugese 'domingo' en het Italiaanse 'Domenica'.

Hoofdstuk 2

10. Wijnaendts van Resandt: *Dagen, maanden, jaren*, p 7, zich baserend op de theorie die Martin Persson Nilsson in 1920 ontwikkelde in zijn boek

- Primitive time-reckoning.*
11. König: *De vrouw in de cultus van de ijstijd*, p 124. Zie ook p 112-165 voor een interpretatie van de verering van de Maangodin als drievoudige godin vanaf de laatste IJstijd.
  12. Zie Hawkins: *Stonehenge decoded*, p 151-152.
  13. Voor een duidelijk overzicht van reliefs uit de Nieuwe Steentijd kan ik verwijzen naar McMann: *Riddles of the Stone Age*. Op pag. 150-151 wordt een mogelijk verband met maan- en zonnekalenders besproken. zie ook Gimbutas: *Civilization of the Goddess*, p 296-305.
  14. Hawkins beschreef zijn bevindingen uitgebreid in *Stonehenge Decoded*. Voor kritische kanttekeningen bij de theorieën van Thom en Hawkins zie Hutton: *The Pagan Religions of the ancient British Isles*, p 111-118.
  15. Voor een uitgebreide beschrijving van Newgrange, zie O'Kelly: *Newgrange*. O'Kelly was professor in de archeologie aan de Universiteit van Cork tot zijn dood in 1982 en deed tussen 1962 en 1975 opgravingen in Newgrange.
  16. Voor meer informatie over de Babylonische kalender zie O'Neil: *Time and the calendars*, p 88-97. Zie ook het uitgebreide artikel in de New Encyclopedia Britannica, Vol. 15, p 460-477 en Vol. 20, p 582-591, waaraan ik veel informatie voor dit hoofdstuk heb ontleend.
  17. Zie Parke: *Festivals of the Athenians*, met name p 23-25.
  18. Alwyn en Brinley Rees beschrijven in *Celtic Heritage* de Colignykalender vrij uitgebreid, zie p 83-94. Piggott wijdt er in *The Druids* amper 1 pagina aan en merkt op dat de extra maand beurtelings na 2½ en 3 jaar werd ingevoegd, wat duidelijk niet met de feiten overeenkomt, al levert ook dit een jaar van 365 dagen op. Caitlin Matthews gaat er in *The Celtic Tradition* vanuit dat de Keltische maanden begonnen met de volle maan omdat die goed te zien was in het donker, terwijl de nieuwe maan 'moeilijker vast te stellen' was (p 91). Dit argument heeft weinig zeggingskracht, want vrijwel overal begonnen de maanden van een maankalender met de nieuwe maan en de Kelten lijken daarin geen uitzondering. De gebroeders Rees gaan ervan uit dat de maanden met nieuwe maan begonnen, wat aansluit bij wat Caesar hierover zegt in *De Bello Gallico*, vi, 18, dat jaren, dagen en maanden bij de Kelten met de donkere helft beginnen.
  19. Zie bijv. Farwerck: *Noordeuropese Mysterien*: 'Het woord 'maan' betekende tijdmetre en dit hemellichaam was belangrijker voor de tijdrekening en voor de religieuze feesten dan de zon. Het winterfeest der Germanen was dan ook geen zonnewendefeest, maar de nacht van de

daarop volgende nieuwe, resp. volle maan, dus een maanfeest.' (p 130) Ook de Angelsaksische feesten moeten maanfeesten zijn geweest. In de eerste helft van de achtste eeuw schreef de monnik Bede, die zijn hele leven in het klooster van Jarrow in Northumbrië doorbracht, enkele boeken waarin hij de religie van de heidense Britten soms ter sprake bracht. Veel informatie over de Angelsaksische jaarfeesten is aan Bede ontleend, maar gewoonlijk verbinden moderne auteurs een feest als Joel (Giull) aan de langste nacht, terwijl Bede zegt dat Giull in de periode december-januari viel. Ook over de data van de andere maanden en feesten is Bede wat vaag. De ruime marges die hij geeft zijn alleen te verklaren als de feesten van de Anglo-Saxons maanfeesten waren, waarvan de datum per jaar kon variëren. Voor uitgebreidere informatie over de religie van de Angelsaksen, zie Owen: *Rites and religions of the Anglo-Saxons* en Branston: *The lost Gods of England*.

20. Voor een uitgebreide bespreking van de Romeinse kalender zie O'Neil: *Time and the Calendars*, hoofdstuk 7, 'The Roman Calendar'. De invoering van de Romeinse kalender in Nederland is geanalyseerd door Wijaendts van Resandt in *Dagen, maanden, jaren*.

Hoofdstuk 3

21. In *Crafting the Art of Magic*' analyseert Aidan Kelly hoe de rituelen van Gardner zijn ontstaan. Doreen Valiente, van 1953 tot 1957 Gardner's hogepriesteres, had zelf in *The rebirth of Witchcraft* ook al het een en ander uiteengezet. In *Eight Sabbats for Witches* en *The Witches' Way* hebben Janet en Stewart Farrar duidelijk aangegeven welke bronnen voor Gardner's teksten hun bekend waren.
22. Uyldert: *Plantenzielen*, p 39; zie ook 37-41.
23. Budapest: *Grandmother Moon*, p XIV.
24. Budapest: *Grandmother Moon*, p 261.
25. Graves: *White Goddess*, p 166.
26. Een siderische maand is de periode waarin de maan, vanaf de aarde gezien, weer op dezelfde plaats tussen de sterren terugkeert. Er zijn in de astronomie nog andere methoden om de omlooptijd van de maan te bepalen, zoals de tropische maand, de anomalistische maand en de draconische maand, maar hun duur varieert van 27 dagen en 5 uur tot 27 dagen en ruim 13 uur. Geen van alle duren ze 28 dagen.

Hoofdstuk 4

27. In *The Book of Ogham* geeft Thorsson een bladzijde uit het *Book of Ballymote*, met een interpretatie van de afbeeldingen, die bedoeld waren om de Middeleeuwse lezer het gebruik van het Ogham uit te leggen. Een epos of kroniek in Ogham is nooit gevonden.
28. Het Ogham schrift werd van onder naar boven of van links naar rechts geschreven. Vaak wordt het in moderne boeken afgebeeld op een verticale lijn van boven naar beneden. In tabel 4.1. staat de eerste letter, B, onderaan de bladzij en wordt gevormd door één streep rechts van de lijn. Door het papier met de klok mee een kwartslag te draaien krijgt men de horizontale afbeelding, waarbij B één streep onder de lijn is. Op dezelfde manier kunnen alle letters horizontaal en verticaal worden gelezen. Als de letters van boven naar beneden worden gegeven, zoals in tabel 4.2., moeten de letters in horizontale stand van rechts naar links gelezen worden.
29. Graves: *White Goddess*, p 165.
30. In overzichten van het Ogham-alfabeth worden de eerste vijf letters soms in een andere volgorde gegeven, namelijk *Beth-Luis-Fearn-Saille-Nion*. Graves gaat uit van de in tabel 4.1. gegeven volgorde en heeft daaruit de in tabel 4.2. gegeven 13 letters gekozen. De letter N wordt door Graves weergegeven als Nion, door anderen soms als Nuinn. In Oud-Iers is *Beth-Luis-Nion* de aanduiding van het alfabet, waaruit Graves afleidt dat de door hem gebruikte volgorde ouder is dan de gangbare *Beth-Luis-Fearn* volgorde. De volgorde *Beth-Luis-Nion-Fearn-Saille*, die Graves aanhoudt past beter bij het karakter van de eerste vijf manen na de langste nacht dan de andere volgorde. Graves ontleent zijn afwijkende versie van het Ogham aan de 17e eeuwse schrijver Roderick O'Flaherty die ze, naast de meer gangbare versie, in zijn boek *Ogynia* geeft. (*White Goddess*, p 116-117).
31. In *The Celtic Tradition*, p 62, stelt Caitlin Matthews dat het toekennen van Ogham-letters aan een kalender niet door historische feiten gesteund wordt. Thorsson zegt in *The Book of Ogham*, inleiding p. XI, dat Graves veel informatie geeft aangaande folklore m.b.t. bepaalde bomen, maar dat zijn systeem 'nontraditional' is.
32. Carr-Gomm: *Druid Tradition*, p 104-5.
33. In de door Graves gebruikte versie van het Ogham-alfabet ontbreken de Q en de STR en is de NG vervangen door P. Volgens Graves is het vervangen van NG juist weer een latere toevoeging omdat in het Wels en

Bretons de NG niet gebruikt werden. Aangezien in Ierland het zgn. Q-Keltisch of Goidelisch werd gesproken waarbij wel een Q maar geen P werd gebruikt, in tegenstelling tot het latere P-Keltisch dat op het vasteland werd gesproken, lijkt het onwaarschijnlijk dat het Ogham tot de P-Keltische tak behoorde.

34. Matthews: *Celtic tradition*, p 57-62.
35. *Edda*, p 61, strofe 35 van het *Lied van Wafthrudnir*.
36. Zohary: *Plantenrijk van de Bijbel*, p 45 en 108.
37. Blöte: *Boom en struik*, p 11.
38. Green: *Gods of the Celts*, p 21-22.
39. Blöte: *Boom*, p 16.

Hoofdstuk 5

40. De volledige **lijst met namen voor de maanden** is:

januari	Louwmaand
februari	Sprokkelmaand
maart	Lentemaand
april	Grasmaand
mei	Bloeimaand
juni	Zomermaand of Wiedemaand
juli	Hooimaand
augustus	Oogstmaand
september	Herfstmaand
oktober	Wijnmaand
november	Slachtmaand
december	Wintermaand

Bovenstaande namen zijn van 1808-1810 officieel in gebruik geweest. Veel van deze namen werden echter al honderden jaren gebruikt.

41. Kelly geeft aan dat tot 1957 in Gardners Coven alleen de vier Keltische feesten werden gevierd en dat Midzomer, Midwinter en de beide Equinoxen pas daarna werden toegevoegd. Zie *Crafting the art of magic*, pag 35.
42. Van der Molen en Vogt beschrijven de traditie van Nederlandse paasvuren in *Onze folklore*, p 55-57. In Denekamp gaat dit sinds mensenheugenis gepaard met het vellen van een spar, de zgn. *paasstaak*, die ontgaan van zijn takken net buiten het dorp wordt neergezet en in brand gestoken. (Idem p 56-64). Deze paasstaak is geen Christelijk element, maar eerder te verge-

- lijken met de elders opgerichte meiboom.
43. Farwerck wijst er in zijn *Nooreuropese mysteriën*, p 392, op dat het kerkelijke paasfeest oorspronkelijk inderdaad op 25 maart was vastgesteld en dat in Phrygië, Kappadocië en Gallië dit tot de 6^e eeuw zo is gebleven.
  44. Zie Van der Molen en Vogt: *Onze folklore*, p 80-86.
  45. Voor heidense gebruiken rond de traditionele pinksterviering zie Bottema: *Van nieuwjaar tot ouwejaar*, in De Haan: *Folklore der Lage Landen*, p 39-43 en Van de Graft: *Nederlandse volksgebruiken bij hoogtijdagen*, p 89-105.
  46. Voor een beschrijving van oogstgebruiken in Europa, zie Farwerck: *Noordeuropese Mysteriën*, p 141-150, en Frazer: *Golden Bough*, Abridged Edition, p 525-610; Van der Ven: *Als de oogst wordt ingehaald*; Drijver: *Folklore*, p 126-132.
  47. Zie Farwerck: *Noordeuropese Mysteriën*, p 233.
  48. Voor historische en nog bestaande Sint-Maartensgebruiken zie Van de Graft: *Nederlandse volksgebruiken*, p 106-118; B.W.E.Veurman: *Kinderfolklore*, in: De Haan: *Folklore der Lage Landen*, p 109-111; Born: *Eten en drinken in de Lage Landen*, idem p 202-3, Smit: *Folklore*, p 41-8; Drijver: *Folklore*, p 144-158; Kruizinga: *Levende folklore*, p 190-212; Ter Laan: *Folkloristisch woordenboek*, p 359-364 en Haddenbach: *Beliebte Bauernregeln*, p 80-83.

Hoofdstuk 7

49. Vries en Tollenaere: *Etymologisch woordenboek*, p 77; Vries: *Ned. etym. woordenboek*, p 46; Wijk: *Franck's etym. woordenboek*, p 51-2; Veen: *Etym. woordenboek*, p 97.
50. Graves: *English and Scottish Ballads*, p 151.
51. Dorsten: *Bomen*, p 50.
52. Phillips: *Puur natuur*, p 13.
53. Frazer: *Golden Bough*, Abr. Ed., p 160; ook te vinden in de oorspronkelijke uitgave, Vol. 1, p 77. Zie ook Blöte: *Boom*, p 93-4.
54. Hil Bottema: *Van nieuwjaar tot ouwejaar*; in De Haan: *Folklore der Lage Landen*, p 34-5.
55. Farwerck: *Noordeuropese Mysteriën*, p 547.
56. Nannings: *Brood- en Gebakvormen*, p 130. De zo goed als verdwenen Luilakviering is eveneens beschreven door B.W.E.Veurman: *Kinderfolklore*, in De Haan: *Folklore der Lage Landen*, p 125-8 en door Van der Molen en Vogt: *Onze Folklore*, p 78-79. Zeer uitvoerig beschrijft Van der Ven

- dit gebruik in zijn boekje *Van Nederlandsche Luilakken*.
57. Bendel: *Blumenmärchen*, p 33.
  58. Pennick: *Magical Alphabets*, p 130.
  59. *The Wife of Usher's Well*, in Graves: *English and Scottish Ballads*, p 56-8. Zie ook de interpretatie van Graves, p 151, waarin hij de moeder en haar drie zonen ziet als heksen. De zonen naderen in die visie als ze zijn gestorven de poorten van het Keltische paradijs Avalon die volgens de traditie door een berk en een vlier geflankeerd worden. Omdat de zonen een hoed van berkentakken dragen wordt hen toegestaan het dodenrijk weer te verlaten.
  60. Cunningham: *Encyclopedia*, p 54.
  61. Zie bijv. Beyerl: *Master book*, p 203-4, Hopman: *Tree medicine*, p 76 en Teirlinck: *Plantenkultus*, p 26.
  62. Zie o.a. Farwerck: *Noordeuropese Mysteriën*, p 546-7.
  63. Hopman: *Tree medicine*, p 76.
  64. Zie Howard: *Understanding runes*, p 41; Urdiz: *Magie van de runen*, p 6-8 en 34; Szabo: *Runenboek*, p 13 en 166-172; Line: *Runetekens*, p 15 en 81-3, Willis: *Runic workbook*, p 96-7 en Blöte: *Boom*, p 95.
  65. Howard: *Understanding runes*, p 41.
  66. Monaghan: *Book of Goddesses*, p 279; zie ook Lurker: *Dictionary*, p 61 en 279.
  67. Urdiz: *Magie van de runen*, p 6.
  68. Monaghan: *Book of Goddesses*, p 279.
  69. Voor informatie over Perkuno zie Davidson: *Goden en mythen*, p 93.
  70. Lurker: *Dictionary*, p 280.
  71. Green: *Magie*, p 212.
  72. Cunningham: *Encyclopedia*, p 54.
  73. Geciteerd uit Phillips: *Puur natuur*, p 13.
  74. Graves: *White Goddess*, p 166.
  75. Walker: *Dictionary*, p 461.
  76. Zie bijv. Farwerck: *Noordeuropese Mysteriën*, p 547. Op de in 1926 door Van der Ven gemaakte *Oogstfilm*, kan men deze gebruiken tijdens de tarweoogst in Zeeland en in Schinnen (Limburg) nog volop aanschouwen. In zijn boekje *Als de oogst wordt ingehaald* beschrijft Van der Ven de gebruiken rondom het binnenhalen van de laatste garf of korenschoof. Zie ook Ter Laan: *Folkloristisch woordenboek*, p 30 en 235.
  77. Teirlinck: *Flora magica*, p 10.
  78. Teirlinck: *Flora magica*, p 18.
  79. Van Wersch: *Folklore van wilde planten*, p 122.

- 80. Phillips: *Puur natuur*, p 13.
- 81. Zie bijv. Janssen: *Bezem en de Meitak*, p 15-6.
- 82. Ter Laan: *Folkloristisch woordenboek*, p 30 en 241.
- 83. Zie bijv. Buchner: *Heksenkruiden*, p 69.

Hoofdstuk 8

- 84. Zie Dorsten: *Bomen*, p 95.
- 85. Cunningham: *Encyclopedia*, p 190-1.
- 86. Allgeier: *Geneeskracht van Bomen*, p 80.
- 87. Green: *Magie*, p 217.
- 88. Hopman: *Tree medicine*, p 83.
- 89. Voor een korte beschrijving van Rauni, die ook bekend stond als *Akko*, *Maan-Eno*, *Ravdna* en *Roonikka* zie Monaghan: *Book of Goddesses*, p 295, en Lurker: *Dictionary*, p 299. Lurker, p 156, beschrijft ook Raudna en stelt dat haar echtgenoot Horagalles in feite dezelfde is als Thor. Voor een beschrijving van de manier waarop de Indo-europese Hemel- en Dondergoden de Grote Godin van de inheemse bevolking hebben verdrongen zie o.a. Gimbutas: *Language of the Goddess*, met name p 318. Barbara Walker geeft aan dat de hamer waarmee Thor zijn bliksems stuurde oorspronkelijk een attribuut van de Godin was. Zie *Dictionary*, p 223-4. Branston komt tot dezelfde conclusie in *The Lost Gods of England*, p 109-126, met name p 113.
- 90. Blöte: *Boom*, p 162.
- 91. Cunningham: *Encyclopedia*, p 190.
- 92. Graves: *White Goddess*, p 167.
- 93. Zie Phillips: *Puur natuur*, p 124.
- 94. Frazer: *Golden Bough*, Abr. Ed., p 812.
- 95. Skelton en Blackwood: *Earth, Air, Fire, Water*, p 55 en 273.
- 96. Zie Graves: *White Goddess*, p 167-8.
- 97. Blöte: *Boom*, p 164.
- 98. Idem.
- 99. Blöte: *Boom*, p 162.
- 100. Dorsten: *Bomen*, p 95; Blöte: *Boom*, p 163-4.
- 101. Teirlinck: *Flora magica*, p 78-9 en 306; Herder en Veen: *Bomen in de winter*, p 225-6; Blöte: *Boom*, p 163.
- 102. Graves: *White Goddess*, p 167-8.
- 103. Thorsson: *Book of Ogham*, p 119; zie ook p 120-121.
- 104. Beyerl: *Master Book*, p 245-6. Zie ook Hopman: *Tree medicine*, p 80-4.

105. Graves: *White Goddess*, p 167.

Hoofdstuk 9

106. *Edda*, p 29 (De voorspelling van de Wolwa, 12): 'Een es weet ik staan/Ygdrasil heet hij'.
107. Vries: *Nederlands etymologisch woordenboek*, p 161-2; Veen: *Etym. woordenboek*, p 245; Wijk: *Etym. woordenboek*, p 159; Vries en Tollenaere: *Etym. woordenboek*, p 129.
108. Marian Green noemt de es 'de boom van de held, de koning en de krijger', *Magie op eigen kracht*, p 213.
109. Zie Branston: *The lost Gods of England*, het hoofdstuk getiteld *Wyrd*, met name p 64-65. In het achtste eeuwse Angelsaksische epos *Beowulf* wordt volgens Branston het woord *wyrd* negen keer gebruikt in de betekenis van allesomvattend noodlot. In de Engelse vertaling van het epos is *Wyrd* nog slechts met moeite te herkennen in de rol die het noodlot speelt.
110. *Edda*, p 29 (De voorspelling van de Wolwa, 13) en p 69 (Het lied van *Grimnir*, 29). Zie ook Walker: *Dictionary*, p. 266.
111. Hopman: *Tree medicine*, p 41.
112. Davidson beschrijft in *Myths and symbols*, p 178-81, vrij uitgebreid de heilige bomen in Ierland. Zie ook Graves: *White Goddess*, p 168.
113. Zie Graves: *White Goddess*, p 173.
114. Herder en Veen: *Bomen*, p 128: Blöte: *Boom*, p 244.
115. Wilcock: *Guide to occult Britain*, p 74.
116. Skelton en Blackwood: *Earth, air, fire, water*, p 70.
117. Beyerl: *Master book*, p 201; Teirlinck: *Flora magica*, p 333.
118. Wilcock: *Guide*, p 229.
119. Skelton en Blackwood: *Earth, air, fire, water*, p 73. Zie ook Grieve: *Modern herbal*, p 67.
120. Cunningham: *Encyclopedia*, p 40. Hopman: *Tree medicine*, p 40-1.
121. Hopman: *Tree medicine*, p 41.
122. Grieve: *Modern herbal*, p 67. In het Engels wordt zowel de spitsmuis als de heks met het woord *shrew* aangeduid.
123. Cunningham: *Encyclopedia*, p 40.
124. Graves: *White Goddess*, p 169.
125. Culpeper, Cunningham en Hopman noemen de zon als bij de es horende kracht. Zie: *Culpeper's complete herbal*, p 31-32; *Cunningham's encyclopedia*, p 40-41 en Hopman: *Tree medicine*, p 39.
126. Hopman koppelt bijv. het element water aan de es in *Tree medicine*, p 39.

- 127. Cunningham koppelt de es aan water in *De magische kruidentuin*, p 135, maar in zijn *Encyclopedia*, p 40, noemt hij het element vuur.
- 128. Graves: *White Goddess*, p 168.
- 129. Pennick: *Magical alphabets*, p 134.

Hoofdstuk 10

- 130. Merlin: *Jaar en een dag*, p 13.
- 131. Dorsten: *Bomen*, p 55.
- 132. Zie Grieve: *Modern herbal*, p 17 en Thorsson: *Book of Ogham*, p 123.
- 133. Markale: *Women of the Celts*, p 92.
- 134. Graves: *White Goddess*, p 171.
- 135. Zie Pennick: *Magical Alphabets*, p 132; Walker: *Dictionary*, p 460; Green: *Magie*, p 214 en Thorsson: *Book of Ogham*, p 123.
- 136. Culpeper: *Complete herbal*, p 16-18. Maple verbindt de els in *The secret lore of plants and flowers*, p 28, met de zee en de God Neptunus. Aangezien in de Griekse mythen Poseidon en in de Romeinse mythen Neptunus over de zee heersten is dit een logische correspondentie, die evenwel haar kracht verliest als we inzien dat het element Water en dus ook de zee het domein van de Godin was.
- 137. Walker: *Dictionary*, p 124-125; Matthews: *British and Irish Mythology*, p 35-36.
- 138. Glass: *Year of moons*, p 212, stelt met betrekking tot de els dat 'To the Celts, it is the faeries' tree'.
- 139. Perger: *Pflanzensagen*, p 314.
- 140. Davidson: *Myths and symbols*, p 174; Perger: *Pflanzensagen*, p 314.
- 141. Drijver: *Folklore*, p 127.
- 142. Teirlinck: *Flora magica*, p 15 en 142.
- 143. Teirlinck: *Flora magica*, p 11-12; Verstappen: *Folkloristisch planten- en kruidenboek*, p 101.
- 144. Teirlinck: *Plantenkultus*, p 437-8.
- 145. De Herder en Van Veen: *Bomen in de winter*, p 89, melden dat het kappen van elzen in de Middeleeuwen in Ierland was verboden vanwege het 'bloeden' van de boom.
- 146. Perger: *Pflanzensagen*, p 314.
- 147. Vries: *Ned. etym. woordenboek*, p 156.
- 148. Verstappen: *Folkloristisch planten- en kruidenboek*, p 132.

Hoofdstuk 11

150. Matthews: *Elements of the Celtic Tradition*, p 92-93.
150. Allgeier: *Geneeskraft van bomen*, p 111.
151. Culpeper: *Complete Herbal*, p 305. Cunningham: *Encyclopedia*, p 222.
Hopman: *Tree medicine*, p 48
152. Green: *Magie*, p 214.
153. Hopman: *Tree medicine*, p 48.
154. *Leviticus 23:40*; zie ook Zohary: *Plantenrijk van de Bijbel*, p 45 en 131.
155. Blöte: *Boom*, p 63.
156. Uyldert: *Taal der kruiden*, 175; Blöte: *Boom*, p 63.
157. Cunningham: *Encyclopedia*, p 222. Hopman: *Tree medicine*, p 48-50.
158. Maple: *Secret lore of plants*, p 70.
159. Teirlinck: *Plantenkultus*, p 26.
160. Perger: *Pflanzensagen*, p 313.
161. Graves: *White Goddess*, p 173.
162. Teirlinck: *Plantenkultus*, p 15; Blöte: *Boom*, p 61.
163. Hopman: *Tree medicine*, p 49.
164. Beyerl: *Master book*, p 254.
165. Teirlinck: *Plantenkultus*, p 14; Perger: *Pflanzensagen*, p 311; Blöte: *Boom*, p 61.
166. Walker: *Dictionary*, p 475.
167. Cunningham: *Encyclopedia*, p 222.
168. Gordon: *Green magic*, p 148.
169. Psalm 137:2. Zie het commentaar van Zohary in *Plantenrijk van de Bijbel*, p 130.
170. *Hamlet*, IV, vii, 167.
171. *Othello*, IV, iii, 41.
172. Graves: *White Goddess*, p 173; Walker: *Encyclopedia*, p 475.
173. Perger: *Pflanzensagen*, p 311-314; Bendel: *Blumenmärchen*, p 23, 34-36.
174. Teirlinck: *Plantenkultus*, p 153-154.
175. Teirlinck: *Flora magica*, p 64; Verstappen: *Folkloristisch planten- en kruidenboek*, p 48. Verstappen heeft hier, zoals ook elders in zijn boek, zijn informatie vrijwel letterlijk uit Teirlinck overgeschreven.
176. Teirlinck: *Flora magica*, p 147.
177. Teirlinck: *Plantenkultus*, p 200.
178. Walker: *Dictionary*, p 474.
179. Cunningham: *Encyclopedia*, p 222.
180. *De American Heritage Dictionary of Indo-European Roots* onderscheidt

vijf afleidingen van de stam *weik*. Weik-2 hangt samen met magie, tovenarij, divinatie, etc. en hiervan zijn woorden als *wicca* en *witch* afgeleid. Weik-4 heeft te maken met buigen of draaien en van deze stam zijn o.a. *wicker* (twijg of wilgenteen), *willow* en *wilg* afgeleid. Zie behalve bovengenoemd woordenboek Russell: *A history of witchcraft*, p 12 en 177; De Vries en De Tollenaere: *Etymologisch woordenboek*, p 430. Ook *Webster's New World Dictionary of the American Language* geeft een vrij uitgebreide etymologie van elk woord, zie onder *willow*, *weak* en *witch*.

Hoofdstuk 12

181. Van der Ven's film *Oogsttijd*, met opnamen uit 1926, geeft beelden van de hooioogsten op Kampen, Marken en Genemuiden. Op Marken werd, bij gebrek aan enige boom op het eiland, een distel als hooimei op de laatste wagen gestoken.
182. Blöte: *Boom*, p 165.
183. Dorsten: *Bomen*, p 101; zie ook: Herder en Veen: *Bomen*, p 115.
184. Culpeper: *Complete herbal*, p 149 en 333.
185. Cunningham: *Encyclopedia*, p 118.
186. Cunningham: *Magische kruidentuin*, p 93.
187. Green: *Magie*, p 215.
188. Russell: *Witchcraft in the Middle Ages*, p 297; Vries en Tollenaere: *Etymologisch woordenboek*, p 160 en 167; Wijk: *Etym. woordenboek*, p 242; Veen: *Etym. woordenboek*, p 328.
189. Gordon: *Green Magic*, p 3; Dorsten: *Bomen*, p 100.
190. Cunningham: *Encyclopedia*, p 118.
191. Teirlinck: *Flora magica*, p 147; Overeijnder: *Kruiden tegen kwaaltjes*, p 104.
192. Jean Markale geeft in *Women of the Celts*, p 113 en 293, een verhaal waarin de meidoorn in verband wordt gebracht met Morrigan, de Godin van de dood en de onderwereld. Als Morrigan de dood van de held Cu Chulainn heeft bewerkstelligd, verandert ze in een kraai die in een meidoorn neerstrijkt. Volgens Markale is dit echter een zestiende eeuwse mythe, die niet op eerdere tradities m.b.t. de meidoorn berust.
193. Overeijnder: *Kruiden tegen kwaaltjes*, p 104.
194. Uyldert: *Taal der kruiden*, p 146.
195. Gordon: *Green Magic*, p 144.
196. Cunningham: *Encyclopedia*, p 118.
197. Blöte: *Boom*, p 168; Lurker: *Dictionary*, p 161.

198. Graves: *White Goddess*, p 68-69; Blöte: *Boom*, p 167-8.
199. Walker: *Dictionary*, p 465; Cunningham: *Encyclopedia*, p 118.
200. Frazer: *Golden Bough, abr. ed.*, p 159.
201. Skelton en Blackwood: *Earth, air, fire, water*, p 66.
202. Maple: *Secret lore of plants*, p 135.
203. Gordon: *Green Magic*, p 134; Cunningham: *Encyclopedia*, p 118; Grieve: *Modern herbal*, p 385.
204. Grieve: *A modern herbal*, p 385.
205. Maple: *Secret lore of plants*, p 49; Conway: *Magic of herbs*, p 75. Mellie Uyldert geeft zoete hoop als symboliek van de meidoorn in *De taal der kruiden*, p 132.
206. Hopman: *Tree medicine*, p 63; Overeijnder: *Kruiden tegen kwaaltjes*, p 104.
207. *Mabinogion*, het hoofdstuk *How Culwch won Olwen*, p 134-176.
208. Graves: *White Goddess*, p 41 en 209.
209. Blöte: *Boom*, p 167.
210. Cunningham: *Encyclopedia*, p 118; Hopman: *Tree medicine*, p 62.
211. Walker: *Dictionary*, p 465.
212. Maple: *Secret lore of plants*, p 35.
213. Teirlinck: *Flora magica*, p 309; Blöte: *Boom en struik*, p 167.
214. Teirlinck: *Plantenkultus*, p 193 en 200.
215. Phillips: *Puur natuur*, p 42.
216. Dorsten: *Bomen*, p 100.
217. Mathias: *Glastonbury*, p 5-7; *The trees of Glastonbury Abbey*, p 2.
218. Green: *Magie*, p 215.
219. Pennick: *Magical Alphabets*, p 135.
220. Graves: *White Goddess*, p 174. Zie ook Pennick: *Magical Alphabets*, p 135-6 en Thorsson: *Book of Ogham*, p 135. Thorsson noemt de meidoorn een 'bad luck sign', maar laat zich, net als Pennick, waarschijnlijk door Graves op een dwaalspoor brengen.

Hoofdstuk 13

221. Merlin: *Jaar en een dag*, p 15.
222. Allgeier: *Geneeskraft van bomen*, p 114-6.
223. Johnson: *Bomenboek*, p 154.
224. Zohary: *Plantenrijk van de Bijbel*, p 108.
225. Teirlinck: *Plantenkultus*, p 17-18; Blöte: *Boom en Struik*, p 117-8. Homeros noemt Dodona in de *Ilias*, zang 16, regel 234-235 en ook Aeschylus be-

- schreef dit heiligdom dat ouder dan Delphi heette te zijn. Bij Dodona bevond zich behalve het eikheiligdom een stadje en een theater. In 1959 is Dodona uitgegraven en voor het publiek opengesteld. Op de plaats waar de heilige eik stond is opnieuw een eik aangeplant. Zie *Baedeker's Greece*, p 128-129.
226. Davidson: *Goden en mythen*, p 93.
  227. Zie Frazer: *Golden Bough*, Vol. 2, p 291.
  228. Teirlinck: *Plantenkultus*, p 104; Perger: *Pflanzensagen*, p 299; Anderson: *Green Man*, p 52-53.
  229. Idem.
  230. Davidson: *Goden en mythen*, p 94.
  231. Perger: *Pflanzensagen*, p 292 en 298.
  232. Davidson: *Goden en mythen*, p 93.
  233. Perger: *Pflanzensagen*, p 298-9; Veld: *Groene mirakel*, p 57.
  234. Perger: *Pflanzensagen*, p 299.
  235. Matthews: *British and Irish Mythology*, p 58.
  236. Zie bijv. Graves: *White Goddess*, p 101-2.
  237. Ross: *Everyday life of the Pagan Celts*, p 146-7.
  238. Hopman: *Tree medicine*, p 21; Grieve: *Modern herbal*, p 594.
  239. Hoewel er veel onduidelijkheid is over de oorsprong van het woord *Druïde*, legt Stuart Piggott in *The Druids*, p 100-101, zich bij de verklaring van Plinius neer.
  240. Frazer: *Golden Bough*, Vol. 2, p 258-296; Abr. Ed., p 862-873.
  241. Graves: *White Goddess*, p 65.
  242. Frazer: *Golden Bough*, Vol. 2, p 285-6; Abr. Ed., p 868.
  243. Culpeper: *Complete herbal*, p 206.
  244. Cunningham: *Encyclopedia*, p 206; Hopman: *Tree medicine*, p 23. De informatie die Hopman geeft is vaak letterlijk uit Cunningham overgeschreven. Vergelijk bijv. de goden en godinnen die beiden aan de zon koppelen.
  245. Green: *Magie*, p 216.
  246. Williamson: *The Oak King, The Holly King and the Unicorn*, p 58-78, met name p 62; zie ook Graves: *White Goddess*, p 180.
  247. Campanelli: *Wheel of the year*, p 6-8; Blöte: *Boom*, p 120; Smit: *Folklore*, p 3.
  248. Teirlinck: *Plantenkultus*, p 182-188, 197 en 200; Von Perger: *Pflanzensagen*, p 297.
  249. Teirlinck: *Plantenkultus*, p 277.
  250. Teirlinck: *Plantenkultus*, p 274 (H.Berlindis), 280 (H.Christina), 283

- (H.Cornelis), 298 (H.Felix), 303 (H.Gerlacus), 308 (H.Guido), 319 (H.Judocus), 357 (H.Ronan), 370 (H.Therapon), 386 (H.Zerardus); zie ook Von Perger: *Pflanzensagen*, p 297.
251. Grieve: *Modern herbal*, p 594.
252. Walker: *Dictionary*, p 468.
253. Perger: *Pflanzensagen*, p 292-3; Kuhn: *Wat bezielt het toeterloof*, p 23; Bendel: *Blumenmärchen*, p 31-2; Veld: *Groene mirakel*, p 58-60.
254. Teirlinck: *Plantenkultus*, p 154-155.
255. Perger: *Pflanzensagen*, p 294-5.
256. Perger: *Pflanzensagen*, p 295-6.
257. Wilcock: *Guide to occult Britain*, p 115-6.
258. Maple: *Secret lore of plants*, p 7.
259. Perger: *Pflanzensagen*, p 296-7.
260. Cunningham: *Encyclopedia*, p 163.
261. Perger: *Pflanzensagen*, p 300-1.
262. Shakespeare: *Merry Wives of Windsor*, IV, iv.
263. Wilcock: *Guide to occult Britain*, p 42; Westwood: *Albion*, p 87-92.
264. Farwerck: *Noordeuropese Mysteriën*, p 89-151.
265. Er staan twee eeuwenoude Wodanseiken in het park van landgoed Sandwijk bij Utrecht (zie de foto's in dit hoofdstuk). Van Dorsten noemt Wodanseiken bij Renkum en Roden en merkt daarbij op: 'De Germanen wijd-den de eik aan Wodan', *Bomen in woord en beeld*, p 20-1. Blöte merkt op: 'Soms zijn het Wodans eiken, want Wodan nam de plaats van Thor in', *Boom en struik*, p 122.
266. Wilcock: *Guide*, p 215-6; Westwood: *Albion*, p 251-4.
267. Anderson: *Green Man*, p 14.
268. Herder en Veen: *Bomen*, p 183.

Hoofdstuk 14

269. Cunningham: *Encyclopedia*, p 188; Beyerl: *Master book*, p 244; Teirlinck: *Plantenkultus*, p 51-53; Culpeper: *Complete herbal*, p 242. Culpeper plaatst alleen roze rozen onder Venus, rode onder Jupiter en witte onder de maan.
270. Walker: *Dictionary*, p 433; Frazer: *Golden bough*, Abr. Ed., p 457-468. De cultus van Kybele en Attis had betrekking op de vegetatie in het algemeen, op graan en druiven in het bijzonder, zoals ik in hoofdstuk 17 nader uiteen zal zetten.
271. Frazer: *Golden bough*, Abr. Ed., p 426-457; Dannenberg: *Schwein haben*,

- p 175.
272. Frazer: *Golden bough*, Abr. Ed., p 441-8.
  273. Perger: *Pflanzensagen*, p 231.
  274. Perger: *Pflanzensagen*, p 240.
  275. Perger: *Pflanzensagen*, p 235; Teirlinck: *Plantenkultus*, p 53.
  276. Green: *Gods of the Celts*, p 22; Monaghan: *Book of Goddesses*, p 30; Walker: *Dictionary*, p 365.
  277. Davidson: *Myths and symbols*, p 50; Lurker: *Dictionary*, p 121.
  278. Perger: *Pflanzensagen*, p 238; zie ook Herder en Veen: *Bomen*, p 200.
  279. Teirlinck: *Flora magica*, p 60.
  280. Perger: *Pflanzensagen*, p 239-240; Teirlinck: *Plantenkultus*, p 134-5 en 156.
  281. Bendel: *Blumenmärchen*, p 27-8.
  282. Perger: *Pflanzensagen*, p 239; Teirlinck: *Plantenkultus*, p 141.
  283. Teirlinck: *Plantenkultus*, p 161-2.
  284. Perger: *Pflanzensagen*, p 236.
  285. Idem.
  286. Dorsten: *Bomen*, p 63.
  287. Dorsten: *Bomen*, p 66; Walker: *Dictionary*, p 466.
  288. Culpeper: *Complete herbal*, p 161; Williamson: *Oak King*, p 62-3.
  289. Perger: *Pflanzensagen*, p 255; Teirlinck: *Flora magica*, p 140.
  290. Perger: *Pflanzensagen*, p 254.
  291. Culpeper: *Complete herbal*, p 161.
  292. Cunningham: *Encyclopedia*, p 124.
  293. Grieve: *Modern herbal*, p 404; Beyerl: *Master book*, p 224.
  294. Grieve: *Modern herbal*, p 405.
  295. Perger: *Pflanzensagen*, p 255; Teirlinck: *Plantenkultus*, p 152.
  296. Grieve: *Modern herbal*, p 405.
  297. Gordon: *Green Magic*, p 39.
  298. Williamson: *Oak King*, p 67-74.
  299. Stone: *Sir Gawain and the Green Knight*, p 13-4.
  300. Idem, p 12-13.
  301. Zie Pennick: *Magical Alphabets*, p 137; Green: *Magie*, p 213; Hopman: *Tree medicine*, p 54; Glass: *Year of moons*, p 215-6; Cunningham: *Encyclopedia*, p 124 en *Magische kruidentuin*, p 93 en 141; Graves: *White Goddess*, p 179-181.
  302. Williamson: *Oak King*, p 82-84.
  303. Drury: *Dictionary of mysticism and the occult*, 263.
  304. Idem. Zie ook Walker: *Atlas of occult Britain*, p 44, 72 en 173.

305. Walker: *Encyclopedia*, p 406-7.
306. Zie Veen: *Etym. woordenboek*, p 328; Wijk: *Etym. woordenboek*, p 243; Vries en Tollenaere: *Etym. woordenboek*, p 167.
307. *Edda*, p 69 (Het lied van Grimnir, 29); Davidson: *Myths and symbols in Pagan Europe*, p 171 en 213; Lurker: *Dictionary of Gods and Goddesses*, p 146.
308. Lurker: *Dictionary*, p 155.
309. Walker: *Encyclopedia*, p 406; Lurker: *Dictionary*, p 97.

Hoofdstuk 15

310. Merlin: *Jaar en een dag*, p 15-6.
311. Herder en Veen: *Bomen*, p 111.
312. Blöte: *Boom*, p 78.
313. Vries en Tollenaere: *Etym. Woordenboek*, p 164; Veen: *Etym. woordenboek*, p 326; Wijk: *Etym. woordenboek*, p 236; Phillips: *Puur natuur*, p 137-8.
314. Johnson: *Bomenboek*, p 132.
315. Bogaerds: *Kruidenweetje*, p 123; Bianchini: *Plant in de geneeskunde*, p 80; Grieve: *Modern herbal*, p 851; Teirlinck: *Flora magica*, p 63-4.
316. Cunningham: *Encyclopedia*, p 118 en *Magische kruidentuin*, p 138-9. Ellen Hopman neemt zoals gewoonlijk de indeling van Cunningham kritiekloos over. Zie: *Tree medicine*, p 67.
317. Culpeper: *Complete herbal*, p 147.
318. Perger: *Pflanzensagen*, p 249.
319. Teirlinck: *Plantenkultus*, p 66.
320. Cunningham: *Encyclopedia*, p 119 en *Magische kruidentuin*, p 139.
321. Perger: *Pflanzensagen*, p 242.
322. Perger: *Pflanzensagen*, p 243-5; Teirlinck: *Flora magica*, p 143. Voor andere middelen om zich met behulp van de hazelaar tegen heksen te beschermen, zie ook *Flora magica*, p 313-315.
323. Perger: *Pflanzensagen*, p 243-5.
324. White: *Geschiedenis van de heg*, p 29; zie ook Phillips: *Puur natuur*, p 138.
325. Perger: *Pflanzensagen*, p 242; Teirlinck: *Plantenkultus*, p 108.
326. Branston: *The lost gods of England*, p 72-80; Owen: *Rites and religions of the Anglo-Saxons*, p 28-29.
327. Graves: *White Goddess*, p 182.
328. Perger: *Pflanzensagen*, p 241. Zie ook Teirlinck: *Flora magica*, p 179-189

- en Cunningham: *Encyclopedia*, p 119 en *Magische kruidentuin*, p 139.
329. Perger: *Pflanzensagen*, p 250-1; Ter Laan: *Folkloristisch woordenboek*, p 136.
330. Perger: *Pflanzensagen*, p 249; Lurker: *Dictionary*, p 180; Perowne: *Roman mythology*, p 49.
331. Drury: *Dictionary of mysticism*, p 137.
332. Verstappen: *Folkloristisch planten- en kruidenboek*, p 117; Blöte: *Boom*, p 84.
333. Cunningham: *Magische kruidentuin*, p 139 en *Encyclopedia*, p 119.
334. Perger: *Pflanzensagen*, p 243.
335. *Gids voor geneeskrachtige planten*, p 115.
336. Ter Laan: *Folkloristisch woordenboek*, p 215 en 136.
337. Perger: *Pflanzensagen*, p 245.
338. Bendel: *Blumenmärchen*, p 39.
339. Marian Green gebruikt in *The gentle arts of Aquarian Magic*, p 190, de naam *Bride*, wat in het Nederlands, *Magie op eigen kracht*, p 214, ten onrechte is vertaald als 'Bruid'.
340. Blöte: *Boom*, p 82.
341. Perger: *Pflanzensagen*, p 242.
342. Ter Laan: *Folkloristisch woordenboek*, p 136 en 215.
343. Perger: *Pflanzensagen*, p 243.
344. Idem, p 249.
345. Idem, p 241-2.
346. Herder en Veen: *Bomen*, p 113.
347. Squire: *Celtic myth*, p 55. zie ook Monaghan: *Book of Goddesses*, p 57-8 en Johnson: *Lady of the Beasts*, p 249.
348. Graves: *White Goddess*, p 182.
349. Rees: *Celtic heritage*, p 30.
350. Graves: *White Goddess*, p 182.
351. Perger: *Pflanzensagen*, p 243. Zie ook Lucas 1:39-56.
352. Perger: *Pflanzensagen*, p 243.
353. Teirlinck: *Plantenkultus*, p 194.
354. Gordon: *Green Magic*, p 39.
355. Teirlinck: *Plantenkultus*, p 347; Gordon: *Green Magic*, p 39.
356. Von Perger: *Pflanzensagen*, p 248.
357. Bendel: *Blumenmärchen*, p 40.
358. Merlin: *Jaar en een dag*, p 16.

Hoofdstuk 16

359. Vries en Tollenaere: *Etym. Woordenboek*, p 66 en 269.
360. Drijver: *Folklore*, p 126.
361. Klein: *Etymological dictionary*, p 335; Onions: *Oxford dictionary of English etymology*, p 429; zie ook de *Oxford dictionary*, p 1136-7, onder *harvest*, *harvest moon* en *harvest month*.
362. *New Encyclopedia Britannica*, Vol. 5, p 732.
363. Grieve: *Modern herbal*, p 43; Hopman: *Tree medicine*, p 91.
364. Allgeier: *Geneeskraft van bomen*, p 41.
365. Grieve: *Modern herbal*, p 43.
366. Allgeier: *Geneeskraft van bomen*, p 41.
367. Geciteerd uit Grieve: *Modern herbal*, p 44.
368. Johnson: *Bomenboek*, p 194-7.
369. Johnson: *Bomenboek*, p 195; Phillips geeft een recept uit 1827 van verjuice. Zie *Puur natuur*, p 131.
370. Zie Algeier: *Geneeskraft van bomen*, p 40-8; Overeijnder: *Kruiden tegen kwaaltjes*, p 18-21; Cecchini: *Encyclopedie van geneeskrachtige planten*, p 35-8; *Gids voor geneeskrachtige planten*, p 311-2; Hopman: *Tree medicine*, p 85-93.
371. Robert Browning: *A woman's last word*.
372. Graves: *Greek myths*, deel 2, p 277.
373. Monaghan: *Book of goddesses*, p 154-5; Algeier: *Geneeskraft van bomen*, p 41.
374. Grieve: *Modern herbal*, p 45.
375. Informatie over Pomona ontleend aan Perowne: *Roman mythology*, p 45-7; Lurker: *Dictionary*, p 285 en 370; Monaghan: *Book of Goddesses*, p 284-5.
376. Cunningham: *Encyclopedia*, p 35 en *Magische kruidentuin*, p 127; Maple: *Secret lore of plants*, p 28.
377. In Oudiers heet de appel *aball*, in het Bretons *aval* en in het Wels *afall*. In vele Indo-Europese talen is het woord appel herkenbaar aanwezig en men vermoedt een grondvorm *apla*. Zie Veen: *Etym. woordenboek*, p 63; Vries: *Ned. Etym. woordenboek*, p 18; Wijk: *Etym. woordenboek*, p 19-20 en Vries en Tollenaere: *Etym. woordenboek*, p 63; Onions: *Dictionary of English etymology*, p 44; Klein: *Etym. dictionary*, p 44.
378. Markale: *Women of the Celts*, p 79-80.
379. Davidson: *Myths and symbols*, p 113 en 181.
380. Idem, p 181.
381. Davidson: *Myths and symbols*, p 113 en 181; Squire: *Celtic myth*, p 201-2.

382. Hondius: *The temple of Nehalennia at Domburg*, p 101-105; zie ook P.Stuart: *De godin Nehalennia en haar cultus*, in *Deae Nehalenniae*, p 22-31 en Miranda Green: *Symbol & image in Celtic religious art*, p 10-16.
383. Davidson: *Myths and symbols*, p 117-9.
384. Mudrak: *Nordische Götter- und Heldensagen*, p 52-55; Davidson: *Myths and symbols*, p 175.
385. Teirlinck: *Plantenkultus*, p 27.
386. Teirlinck: *Plantenkultus*, p 27; Von Perger: *Pflanzensagen*, p 330.
387. *Edda*, p 117-122 (De tocht van Skirnir); Davidson: *Scandinavian mythology*, p 74-76.
388. Zie bijv. het sprookje *Der Garten im Brunnen* in Bechstein: *Sämtliche Märchen*, p 413-416.
389. Blöte: *Boom*, p 147-8.
390. Perger: *Pflanzensagen*, p 331-2; Teirlinck: *Plantenkultus*, p 141-2.
391. Perger: *Pflanzensagen*, p 330.
392. Idem, p 332.
393. Teirlinck: *Plantenkultus*, p 328; Smit: *Folklore*, p 65.
394. Frazer: *Golden bough*, deel 1, p 73; Abr. Ed., p 157.
395. *Hooglied*, 2: 2-7. *De Beurtzang van bruidegom en bruid*.
396. Zohary: *Plantenrijk van de Bijbel*, p 70.
397. Perger: *Pflanzensagen*, p 332.
398. Zie Walker: *Encyclopedia*, p 38-40.
399. Perger: *Pflanzensagen*, p 332. Het schild van Sint Nicolaas vertoont drie gouden ballen tegen een blauwe achtergrond. Zie Post: *Saints, signs and symbols*, p 47. Latere versies van deze legende spreken van drie buidels vol goudstukken in plaats van drie gouden appelen. Zie Farmer: *Dictionary of saints*, p 316.
400. Teirlinck: *Plantenkultus*, p 265.
401. Perger: *Pflanzensagen*, p 332.
402. Kightly: *Customs and ceremonies of Britain*, p 132; Maple: *Secret lore of plants*, p 141-2; Green: *Magie*, p 219. Von Perger geeft de gewoonte te divineren met een appelschil eveneens voor Bohemen: *Pflanzensagen*, p 332.
403. Verstappen: *Folkloristisch planten- en kruidenboek*, p 11.
404. Walker: *Encyclopedia*, p 50; Phillips: *Puur natuur*, p 130.
405. Cunningham: *Encyclopedia*, p 36.
406. Phillips: *Puur natuur*, p 130.
407. Apeldoorn: *Spreekwoorden verklaard*, p 16; zie ook Van Dale's woordenboek onder 'appel'.

408. Ter Laan: *Folkloristisch woordenboek*, p 16.
409. Smit: *Folklore*, p 59-60.
410. Uyldert: *Taal der kruiden*, p 165.
411. Cunningham: *Magic in food*, p 377.
412. Phillips: *Puur natuur*, p 131.
413. Hil Bottema: *Van nieuwjaar tot ouwejaar*, in De Haan: *Folklore der Lage Landen*, p 60-1.
414. Frazer: *Golden bough*, Abr. Ed., p 613.
415. Phillips: *Puur natuur*, p 131.
416. Bechstein gaf in zijn *Deutsches Märchenbuch*, p 231-241, niet alleen het verhaal van Sneeuwwitje, maar ook het verhaal *Vom Knäblein*, vom Mägdlein, und der bösen Stiefmutter, waarin de stiefmoeder de twee kinderen van haar man doodt door ze in een grote kist, waarin appels worden bewaard, te gooien, waarna de kinderen in witte vogels veranderen die hun vader de waarheid onthullen (p 412-3).
417. Teirlinck: *Flora magica*, p 58-59; Ter Laan: *Folkloristisch woordenboek*, p 16.
418. Teirlinck: *Flora magica*, p 146.
419. Verstappen: *Folkloristisch planten- en kruidenboek*, p 115.
420. Maple noemt de appelboom in de folklore 'among the best known of protective trees', 'a traditional luck-bringer' en 'an emblem of perpetual youth'. *The secret lore of plants and flowers*, p 115.
421. Ter Laan: *Folkloristisch woordenboek*, p 16.

Hoofdstuk 17

422. Zie bijv. *Webster's Dictionary of the English language* en *Webster's New World Dictionary of the American language*, waar de *hunter's moon* wordt omschreven als 'the next full moon after the harvest moon'. Dit geeft ook *The Concise Oxford Dictionary*. De *Penguin Concise English Dictionary* omschrijft de maan een beetje onnauwkeurig als 'full moon in October'.
423. Merlin: *Jaar en een dag*, p 17.
424. Pennick: *Magical alphabets*, p 139. De *Irish-English dictionary* van Talbot Press vertaalt *muine* als 'thicket', terwijl de wijnrank (vine) vertaald wordt met *finiúin*.
425. Graves: *White Goddess*, p 182-3. Glass-Koentop baseert zich hier, zoals ook elders, volledig op Graves en spreekt zelfs over 'the bramble or wild-growing vine' (*Year of moons*, p 218)
426. Green: *Gods of the Celts*, p 3-4.

427. Graves: *White Goddess*, p 182, merkt op: 'The vine, though not native to Britain, is an important motif in British Bronze Age art; so probably the Danaans carried the tree itself northward with them as well as the emblem. It fruited well there on a few sheltered Southern slopes.'
428. Van 't Hoff: *Allemaal wijn*, p 6.
429. Montet: *Zo leefden de Egyptenaren*, p 110-114.
430. Allen: *History of wine*, p 17.
431. Zohary: *Plantenrijk van de Bijbel*, p 55.
432. Clark: *World prehistory*, p 162.
433. *Genesis*, 9:20.
434. Zohary: *Plantenrijk van de Bijbel*, p 54. Zie ter illustratie Deuteronomium 8:7-8 en Amos 9:13-15.
435. Allen: *History of wine*, p 17-71.
436. Idem, p 72-76 en 136-140.
437. Clark: *World prehistory*, p 191.
438. Allen: *History of wine*, p 87.
439. Idem.
440. Idem, p 75, zie ook 72-140.
441. Idem, p 86-87.
442. Idem, p 141-154.
443. Clark: *World history*, p 206; Allen: *History of wine*, p 72.
444. Von Perger: *Pflanzensagen*, p 222-223.
445. Allen: *History of wine*, p 168-171.
446. Monaghan: *Book of Goddesses*, p 133 en 168-9; Lurker: *Dictionary*, p 101 en 130; Born: *Volkomen wijnboek*, p 28.
447. Lurker: *Dictionary*, p 137.
448. Hart: *Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*, p 199-200.
449. Hart: *Dictionary*, p 182-185; Zie ook Montet: *Zo leefden de Egyptenaren*, p 114 en Lurker: *Dictionary*, p 300.
450. Born: *Volkomen wijnboek*, p 28.
451. Voor een uitgebreide beschrijving van Dionysos, zie Joke en Ko Lankester: *Encyclopedie van Westerse Goden en Ginnen*, p 109-114.
452. Zie bijv. Fontenrose: *Python*, p 374-394.
453. Teirlinck: *Plantenkultus*, p 56; Lurker: *Dictionary*, p 9, 39-40 en 228.
454. Lurker: *Dictionary*, p 54 en 97.
455. Perowne: *Roman mythology*, p 66-69.
456. Zie Joke en Ko Lankester: *Encyclopedie van Westerse Goden en Godinnen*, p 40-41 en 53-56.
457. Berger: *The Goddess obscured*, p 33-36. Berger citeert en bespreekt

uitvoerig de tekst van Gregorius waar Berecynthia wordt genoemd, uit het boek *Liber in Gloria Confessorum*, hoofdstuk 77.

458. Farmer: *Dictionary of Saints*, p 414; Berger: *Goddess obscured*, p 35-6 en 152.
459. Berger: *Goddess obscured*, p 35.
460. Idem, p 151, zich baserend op een studie van Vermaseren: *Kybele and Attis*.
461. Idem, p 20-21.
462. Idem, p 70-4.
463. Idem, p 25-28 en 151.
464. Perger: *Pflanzensagen*, p 224.
465. Van der Ven: *Als de oogst wordt ingehaald*, p 9.
466. Ter Laan: *Folkloristisch woordenboek*, p 394; zie ook p 127 en Van der Ven: *Als de oogst wordt ingehaald*, p 19-20.
467. Van Schaik: *Groot zelf wijnmaak boek*, p 10. Van Schaik spreekt over de ezel van Sint Maarten, maar deze heilige wordt meestal met een paard afgebeeld.
468. Smit: *Folklore*, p 42.
469. *Johannes 15:1-8*.
470. Anderson: *Green Man*, p 46-7.
471. Teirlinck: *Plantenkultus*, p 208-9 en 219.
472. Bendel: *Blumenmärchen*, p 27.
473. Bendel: *Blumenmärchen*, p 92-93; Perger: *Pflanzensagen*, p 227.
474. Bendel: *Blumenmärchen*, p 93-4.
475. Perger: *Pflanzensagen*, p 224-5.
476. Perger: *Pflanzensagen*, p 225; Farmer: *Dictionary of saints*, p 435.
477. Teirlinck: *Plantenkultus*, p 197.
478. Idem.

Hoofdstuk 18

479. Dorsten: *Bomen*, p 169.
480. Blöte: *Boom*, p 253.
481. Culpeper: *Complete herbal*, p 115.
482. Cunningham: *Encyclopedia*, p 96-7.
483. Blöte: *Boom*, p 252.
484. Perger: *Pflanzensagen*, p 256.
485. Teirlinck: *Flora magica*, p 11.
486. Veen: *Etym. woordenboek*, p 798-9; Wijk: *Etym. woordenboek*, p 749; Vries: *Ned. etym. woordenboek*, p 791; Vries en Tollenaere: *Etym. woor-*

- denboek, p 405.
487. Blöte: *Boom*, p 252; Grieve: *Modern herbal*, p 265; Perger: *Pflanzensagen*, p 256.
488. Teirlinck: *Plantenkultus*, p 67; Blöte: *Boom*, p 255; Wilcock: *Guide to occult Britain*, p 152.
489. Grieve: *Modern herbal*, p 266.
490. Perger: *Pflanzensagen*, p 257. De letterlijke tekst luidt: 'Frau Ellhorn, gib mir was von deinen Holz, dann will ich dir von meinem auch was geben, wenn es wächst im Walde.' Blöte geeft in *Boom en struik*, p 255, de volgende tekst: 'Vrouw Hertha, geef mij iets van uw hout en ik zal U iets van het mijne geven, wanneer het in het bos groeit'.
491. *Gids voor geneeskrachtige planten*, p 239; Blöte: *Boom*, p 253.
492. Blöte: *Bos en struik*, p 253.
493. *Gids voor geneeskrachtige planten*, p 240.
494. Teirlinck: *Plantenkultus*, p 67; Blöte: *Boom*, p 253.
495. Grieve: *Modern herbal*, p 265 en 268.
496. Teirlinck: *Flora magica*, p 168; Blöte: *Boom*, p 256.
497. Lurker: *Dictionary*, p 228.
498. Blöte: *Boom*, p 256.
499. Teirlinck: *Plantenkultus*, p 66 en 104.
500. Monaghan: *Book of Goddesses*, p 109.
501. Grieve: *Modern herbal*, p 266.
502. Blöte: *Boom en struik*, p 254; Grieve: *Modern herbal*, p 266.
503. Rasch: *Ons volkleven*, p 68; zie ook Monaghan: *Book of Goddesses*, p 154.
504. Blöte: *Boom*, p 254.
505. Perger: *Pflanzensagen*, p 258.
506. Tacitus: *Germania*, c.X; zie Perger: *Pflanzensagen*, p 257.
507. Perger: *Pflanzensagen*, p 257; Teirlinck: *Flora magica*, p 272; Conway: *Magic of herbs*, p 103.
508. Teirlinck: *Flora magica*, p 272; Blöte: *Boom*, p 254.
509. Ter Laan: *Folkloristisch woordenboek*, p 431.
510. Von Perger: *Pflanzensagen*, p 257.
511. Cunningham: *Encyclopedia*, p 97.
512. Perger: *Pflanzensagen*, p 258; Blöte: *Boom*, p 254-5.
513. Grieve: *Modern herbal*, p 266-7.
514. Perger: *Pflanzensagen*, p 258.
515. Grieve: *Modern herbal*, p 267.
516. Teirlinck: *Plantenkultus*, p 66-67; Blöte: *Boom*, p 253-4.
517. Perger: *Pflanzensagen*, p 258.

518. Ter Laan: *Mythen*, p 25 en *Folkloristisch woordenboek*, p 431.
519. Wilcock: *Guide to occult Britain*, p 152, zich baserend op gegevens van A.H.Evans uit de *Folklore Journal* van maart 1895.
520. Blöte: *Boom*, p 254-5.
521. William Langland's *Piers the Ploughman* is een veertiende eeuwse allegorie. De betreffende tekst luidt: 'Judas he japed himself with Jewen silver/ And sithen an eller hanged hymselfe'. Geciteerd naar Grieve: *Modern herbal*, p 266.
522. *Love's labour's lost*, V,ii.
523. Blöte: *Boom*, p 255.
524. Grieve: *Modern herbal*, p 266; Blöte: *Boom*, p 255; Conway: *Magic of herbs*, p 103; Ter Laan: *Folkloristisch woordenboek*, p 431.
525. Teirlinck: *Flora magica*, p 16.
526. Teirlinck: *Flora magica*, p 72; Perger: *Pflanzensagen*, p 260.
527. Teirlinck: *Flora magica*, p 328.
528. Teirlinck: *Flora magica*, p 328; Gordon: *Green magic*, p 39.
529. Conway: *Magic of herbs*, p 103.
530. Perger: *Pflanzensagen*, p 260.
531. Perger: *Pflanzensagen*, p 259; Cunningham: *Encyclopedia*, p 97-8.
532. Broeder Aloysius: *Troost der zieken*, p 495; zie ook Beyerl: *Master book*, p 98-100, Cecchini; *Encyclopedie van geneeskrachtige planten*, p 307-9 en Sary: *Geneeskruiden*, p 34.
533. Teirlinck: *Flora magica*, p 190.
534. Ter Laan: *Mythen*, p 25.

Hoofdstuk 19

535. Johnson: *Bomenboek*, p 108; Blöte: *Boom*, p 52; Thorsson: *Book of Ogham*, p 193; Allgeier: *Geneeskracht van bomen*, p 96.
536. Heukels: *Schoolflora*, p 119; Blöte: *Boom*, p 52.
537. Blöte: *Boom*, p 52-3.
538. Graves: *White Goddess*, p 194.
539. Grieve: *Modern herbal*, p 866.
540. Wilcock: *Guide to occult Britain*, p 254.
541. Walker: *Dictionary*, p 476.
542. Howard: *Understanding runes*, p 38.
543. Graves: *White Goddess*, p 194.
544. Merlin: *Jaar en een dag*, p 9.
545. Ter Laan: *Folkloristisch woordenboek*, p 403; Blöte: *Boom*, p 52; Teirlin-

- ck: *Flora magica*, p 285. Zie ook *Webster's New World Dictionary* onder 'yew'.
546. Graves: *White Goddess*, p 193.
547. Graves: *White Goddess*, p 193.
548. Green: *Calendar of festivals*, p 103.
549. Blöte: *Boom*, p 53.
550. Graves: *White Goddess*, p 193.
551. Perger: *Pflanzensagen*, p 345.
552. Graves: *White Goddess*, p 193-4. Zie ook Squire: *Celtic myth*, p 190-200.
553. Markale: *Women of the Celts*, p 92.
554. Caesar: *De bello Gallico*, L. VI, c.31; ontleend aan Perger: *Pflanzensagen*, p 345.
555. Graves: *White Goddess*, p 194.
556. Branston: *Lost gods of England*, p 113-4; Davidson: *Goden en mythen*, p 114-5; *Edda*, p 127, voetnoot 22.
557. Walker: *Dictionary*, p 476.
558. Howard: *Understanding runes*, p 38. Gebu Urdiz verbindt het runenteken Ansur (Azkiz) met 'de Wereldes Yggdrasil' en het teken Yr (Ehwaz) met 'de wereldijf Ullr'. Zie *Magie van de runen*, p 38-39.
559. Smit: *Folklore*, p 45.
560. Struick: *Utrecht door de eeuwen heen*, p 13-4.
561. Shakespeare: *Macbeth*, IV, i, 27-28.
562. Blöte: *Boom*, p 53.
563. Westwood: *Albion*, p 312.
564. Perger: *Pflanzensagen*, p 53; Teirlinck: *Flora magica*, p 298.
565. Wilcock: *Guide to occult Britain*, p 74.
566. Stewart: *Celtic Gods, Celtic Goddesses*, p 105.
567. Blöte: *Boom*, p 54.
568. Walker: *Dictionary*, p 476.
569. Willis: *Runic workbook*, p 77; Line: *Voorspellende kracht van runetekens*, p 14; Howard: *Understanding runes*, p 38; Pennick: *Magical alphabets*, p 145; Szabo: *Runenboek*, p 18-9.
570. Urdiz: *Magie van de runen*, p 7-8 en 38-39.
571. Van der Molen: *Vrijdag de dertiende*, p 127-8.

BIBLIOGRAFIE

Van elk boek is het jaartal van de door mij gebruikte uitgave vermeld en, waar van toepassing, het jaartal van de oorspronkelijke uitgave. Ondertitels heb ik opgenomen voorzover ze de inhoud van het boek nader toelichten. Achterin zijn de boeken opgenomen die betrekking hebben op het zelf maken van wijn, brood en wierook.

A ALGEMENE BIBLIOGRAFIE

- Adkins, Lesley & Roy: *Dictionary of Roman religion*, Facts on File, New York, 1996.
- Adler, Margot: *Drawing down the moon*, Revised and expanded edition, Beacon Press, Boston, 1986; oorspr. uitgave 1979.
- Allgeier, Kurt: *De geneeskraft van bomen*, Bigot & Van Rossum, Baarn, 1988; oorspr. uitgave in Duits, 1986.
- Anderson, William: *Green Man*, Harper/Collins, Londen, 1990.
- Baker, Margaret: *The folklore of plants*, Shire Publications, Risborough, Buckinghamshire, 1999.
- Bechstein, Ludwig: *Sämtliche Märchen*, Winkler, München, 1971; oorspr. uitgaven 1823-1857.
- Bendel, Johann: *Blumenmärchen und Pflanzenlegenden*, J.Couvreur, Den Haag, z.j.
- Berger, Pamela: *The Goddess obscured - transformation of the Grain Protectress from Goddess to Saint*, Beacon, Boston, 1985.
- Berk, Gait L.: *Zwerven door ons bomenland*, Romen, Bussum, 1979.
- Beyerl, Paul: *The Master Book of Herbalism*, Phoenix Publ. Co., Washington, 1984.
- Bianchini, F., Corbetta, F. en M. Pistola: *De plant in de geneeskunde*, Uitg. Helmond, Mond, 1976; oorspr. uitgave Italiaans, 1975.
- Blöte-Obbes, M.C.: *Boom en struik in bos en veld - over aard, gebruik en folklore van onze bomen en struiken*, De Haan, Utrecht, 1953.
- Bogaerds, H.L.: *Kruidenweetje*, Prisma, Utrecht, 1982.
- Bourdin, Alexandre: *Zakboek boeren-geneeskunde*, La Rivière & Voorhoeve, Zwolle, 1984.
- Branston, Brian: *The lost gods of England*, Thames and Hudson, London, 1957, 1974.
- Broeder Aloysius: *Troost der zieken - receptenboek van geneeskruiden*, Schors, Amsterdam, 1983; oorspr. uitgave 1922.
- Buchner, Greet: *Heksenkruiden*, Driehoek, Amsterdam, 1986.
- Budapest, Zsuzsanna E.: *Grandmother Moon*, Harper, San Francisco, 1991.
- Budapest, Zsuzsanna E.: *The Grandmother of Time*, Harper, San Francisco, 1989.

- Cecchini, Tina: *Encyclopedie van geneeskrachtige planten*, Delfia Press, z.p., 1976; oorspr. uitg. Frans, 1976.
- Chadwick, Henry: *The early Church*, Penguin, 1967, 1975.
- Clark, Grahame: *World prehistory*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1961, 1977.
- Cleene, Marcel de & Marie Claire Lejeune: *Compendium van rituele planten in Europa*, 2^e druk, Mens en Cultuur, Gent, 2000.
- Cohen, J.M. en M.J.: *The Penguin dictionary of quotations*, Penguin, Londen, 1960, 1991.
- Conway, David: *The magic of herbs*, Jonathan Cape, Londen, 1973.
- Cook, Roger: *De Levensboom - symbool van het middelpunt*, De Haan, Bussum, 1974; oorspr. uitgave Engels, 1974.
- Culpeper, Nicholas: *Culpeper's complete herbal*, Omega Books, Ware, Hertfordshire, 1985; oorspr. uitgave 1653.
- Cunningham, Scott: *Cunningham's Encyclopedia of Magical Herbs*, Llewellyn, St.Paul, Minn., 1985. Vertaald als *Groene Magie*, Altamira-Becht, Haarlem, 2005.
- Cunningham, Scott: *De magische kruidentuin*, Schors, Amsterdam, 1984; vertaling van *Magical herbalism*, 1982.
- Cunningham, Scott: *The magic in food - legends, lore & spellwork*, Llewellyn, St.Paul, Minn., 1991.
- Dannenbergh, Hans-Dieter: *Schwein haben - Historisches und Histörchen vom Schwein*, Gustav Fischer, Jena, 1964.
- Davidson, H.R.Ellis: *Goden en mythen van Noord-Europa*, Spectrum, Utrecht, 1967; oorspr. uitgave Engels, 1964.
- Davidson, H.R.Ellis: *Myths and symbols in Pagan Europe*, Manchester Univ. Press, 1988.
- Davidson, H.R.Ellis: *Roles of the northern Goddess*, Routledge, 1998.
- Davidson, H.R.Ellis: *Scandinavian mythology*, Hamlyn, Londen, 1969.
- Delmelle, Joseph: *Levende folklore in België*, Rossel, Brussel, 1974.
- Dijk, Paul van: *Volksgeneeskunst in Nederland en Vlaanderen*, Ankh-Hermes, Deventer, 1981.
- Dinand, A.: *Boek der geneeskruiden*, Schoonderbeek, Laren, z.j.; oorspr. uitgave Duits, 1934.
- Dorsten, Henri van: *Bomen in woord en beeld*, La Rivière & Voorhoeve, Kampen, 1986.
- Drijver, F.W.: *Folklore - een speurtocht in de ongeschreven geschiedenis van het Nederlandsche volk*, Amsterdamsche Boek- en Courantmaatschappij, Amsterdam, z.j. (omstreeks 1930).
- Drury, Nevill: *Dictionary of mysticism and the occult*, Harper & Row, San Francisco, 1985.

- Farmer, David Hugh: *The Oxford dictionary of saints*, Oxford Univ. Press, Oxford, 1978, 1990.
- Farrar, Janet & Stewart: *Eight sabbats for witches*, Robert Hale, Londen, 1981, 1989.
- Farrar, Janet & Stewart: *The witches' way*, Robert Hale, Londen, 1984, 1990.
- Farwerck, F.E.: *Noordeuropese Mysteriën en hun sporen tot heden*, Ankh-Hermes, Deventer, 1970, 1978.
- Fontenrose, Joseph: *Python - a study of Delphic myth and its origins*, Univ. of California Press, Berkeley, 1959, 1980.
- Frazer, J.G.: *The Golden Bough - a study in magic and religion*, 12 delen, MacMillan, Londen, 1911-13; *Abridged Edition*, MacMillan, London, 1971; oorspr. uitgave 1922.
- Gardner, Gerald B.: *The meaning of Witchcraft*, Magical Child, New York, 1982; oorspr. uitg. 1959.
- Gardner, Gerald B.: *Witchcraft today*, Citadel Press, New York, 1955; oorspr. uitg. Rider, Londen, 1954.
- Gimbutas, Marija: *The civilization of the Goddess - the world of Old Europe*, Harper, San Francisco, 1991.
- Gimbutas, Marija: *The goddesses and gods of Old Europe*, Thames and Hudson, Londen, 1989; oorspr. uitgave 1974.
- Gimbutas, Marija: *The language of the Goddess*, Harper, San Francisco, 1989.
- Gimbutas, Marija: *The living Goddesses*, Univ. of California Press, Berkeley, 1999.
- Glass-Koentop, Pattalee: *Year of Moons, season of trees - mysteries and rites of Celtic tree magic*, Llewellyn, St.Paul, Minn., 1991.
- Glastonbury Abbey Trustees: *The trees of Glastonbury Abbey*, Bigwood & Staple, Bridgwater, 1979.
- Gordon, Lesley: *Green magic - flowers, plants & herbs in lore & legend*, Ebury Press, Exeter, 1977.
- Graft, C.Catharina van de: *Nederlandse volksgebruiken bij hoogtijdagen*, *Spectrum*, Utrecht, 1978; bewerkt door Tjaard W.R. de Haan; oorspr. uitgave 1947.
- Graves, Robert (ed): *English and Scottish Ballads*, Heinemann, Londen, 1957, 1969.
- Graves, Robert: *The Greek myths, volume 1 & 2*, Penguin, 1988; oorspr. uitgave 1955.
- Graves, Robert: *The White Goddess*, Faber, Londen, 1986.
- Green, Marian: *A calendar of festivals*, Element, Shaftesbury, Dorset, 1991.
- Green, Marian: *A harvest of festivals*, Longman, Londen, 1980.
- Green, Marian: *De macht van magie*, The House of Books, 2004; vertaling van: *A witch alone*, Aquarian Press, Londen, 1991.

- Green, Marian: *Magie op eigen kracht*, Bres, Amsterdam, 1988; vertaling van: *The gentle arts of Aquarian Magic*, Aquarian Press, Wellingborough, 1987.
- Green, Marian: *Natuurmagie*, Tirion, Baarn, 1991; vertaling van *Natural magic*, Element Books, 1989.
- Green, Miranda: *Celtic Goddesses*, British Museum Press, 1995.
- Green, Miranda: *The Gods of the Celts*, Alan Sutton, Stroud, Gloucestershire, 1986, 1993.
- Green, Miranda: *Symbol & image in Celtic religious art*, Routledge, Londen, 1989.
- Greene, Liz: *Samenspel - een astrologische gids*, Schors, 1979.
- Grieve, M.: *A modern herbal*, in twee delen, Dover Publications, New York, 1982; oorspr. uitgave 1931.
- Grimm, Jacob: *Deutsche Mythologie*, 3e druk in drie delen, In der Dieterischen Buchhandlung, Göttingen, 1874.
- Guirard, Félix: *Greek mythology*, Hamlyn, Londen, 1963; oorspr. uitg. Frans, 1935.
- Haan, Tj.W.R. de: *Folklore der Lage Landen*, Elsevier, Amsterdam, 1972.
- Haddenbach, Georg: *Beliebte Bauernregeln*, Falken, Niedernhausen, 1992.
- Hart, George: *A dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*, Routledge & Kegan Paul, Londen, 1986.
- Hatfield, Audrey Wynne: *Kleine kruidencyclopedie*, Hollandia, Baarn, 1973; oorspr. uitgave Engels, 1964-'72.
- Herder, W. de en C. van Veen: *Bomen in de winter, Zomer en Keuning*, Ede, 1980.
- Herrmann, P.: *IJslandse sagen*, Fibula-Van Dishoeck, Haarlem, 1980; oorspr. uitgave Duits, 1923.
- Heukels, H.: *Geïllustreerde Schooflora voor Nederland*, P. Noordhoff, Groningen, 10^e druk, 1929.
- Hoffmann-Krayer, Eduart & Hanns Bächtold-Stäbli: *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, Walter de Gruyter, Berlijn, 11 delen, 1927-42.
- Hondius-Crone, Ada: *The temple of Nehalennia at Domburg*, Meulenhoff, Amsterdam, 1955.
- Hopman, Ellen Evert: *Tree medicine, tree magic*, Phoenix Publ., Custer, Wash., 1991.
- Howard, Michael: *Understanding runes*, Aquarian Press, Wellingborough, 1980, 1990.
- Hutton, Ronald: *The Pagan Religions of the ancient British Isles*, Blackwell, Oxford, 1991.
- Hutton, Ronald: *The stations of the sun - a history of the ritual year in Britain*, Oxford Univ. Press, 1996.
- Hutton, Ronald: *The triumph of the moon - a history of modern Pagan witch-*

- craft*, Oxford Un.Press, 1999.
- Iglehart, Hallie: *Solar-lunar calendar*, in Annie Kent Rush: *Moon, moon*, Random House, New York, 1976, p 241-257.
- Jansen, Ben: *De bezem en de meitak - vrijen en trouwen in Kempen, Meierij en Peel*, De Lijster, Maasbree, 1979.
- Johnson, Buffie: *Lady of the Beasts - ancient images of the Goddess and her sacred animals*, Harper & Row, San Francisco, 1988.
- Johnson, Hugh: *Het Bomenboek*, Zomer & Keuning, Wageningen, 1974.
- Joode, Ton de: *Folklore in het dagelijks leven - gewoonten en gebruiken in de lage landen*, Sijthoff, Alphen a/d Rijn, 1977.
- Kelly, Aidan A.: *Crafting the art of magic, Book 1 - a history of modern Witchcraft 1939-1964*, Llewellyn, St.Paul, Minn., 1991.
- Kightly, Charles: *The customs and ceremonies of Britain*, Thames & Hudson, Londen, 1986.
- Kipling, Rudyard: *Puck of Pook's Hill*, Penguin, Londen, 1987; oorspr. uitgave 1906.
- Klein, E.: *A comprehensive etymological dictionary of the English language*, Elsevier Scientific Publ. Company, Amsterdam, Oxford. 1971.
- Klein, H.: *Planten en hun naam - botanisch lexicon voor de Lage Landen*, Meulenhoff, Amsterdam, 1970, 1979.
- König, Marie: *De vrouw in de cultus van de ijstijd*, in R.Fester, M.E.P.König, D.F.Jonas & A.D.Jonas: *Vrouw en macht*, p 112-166, Uitg. Helmond, Helmond; oorspr. uitgave in Duits als *Weib und Macht*, Fisher Verlag, Frankfurt a/M, 1979.
- Kruizinga, J.H.: *Levende folklore in Nederland en Vlaanderen, Uitg. De Torenlaan, Assen, 2e druk, [1953]*.
- Kuhn, Aloyse: *Wat bezielt het toeterloof - een botanische kijk op folklore*, Uitgave Botanische Tuinen Utrecht, 1991.
- Laan, K. ter: *Folkloristisch woordenboek van Nederland en Vlaams België*, Van Goor, Den Haag, 1949.
- Laan, K. ter: *Mythen, sagen & legenden - een keur van verhalen en overleveringen afkomstig uit de Nederlanden en Vlaanderen*, Strengolt, Naarden, 1928, 1984.
- Lankester, Joke en Ko: *De acht Jaarfeesten*, De Kern, Baarn, 1998, 3^e druk, 2005.
- Lankester, Joke en Ko: *De kringloop van het leven - Wicca de Oude Religie*, De Kern, 1998, 3^e druk 2003.
- Lankester, Joke en Ko: *De taal van de orakels*, De Kern, 2000.
- Lankester, Joke en Ko: *Encyclopedie van westerse Goden en Godinnen*, De Kern, 2004.
- Libra, C.Aq.: *Astrologie - haar techniek en ethiek*, Ankh-Hermes, 1913, 1979.

- Line, David en Julia: *De voorspellende kracht van runetekens*, Strengholt, Naarden, 1985; oorspr. uitg. Engels, 1984.
- Lurker, Manfred: *Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons*, Routledge & Kegan Paul, Londen, 1984.
- Mannhardt, Wilhelm: *Die Korndämonen*, Dümmler, Berlijn, 1868.
- Mannhart, Wilhelm: *Wald- und Feldkulte*, 2 delen, Bormträger, Berlijn, 1874-76.
- Maple, Eric: *The secret lore of plants and flowers*, Robert Hale, Londen, 1980.
- Markale, Jean: *Women of the Celts*, Inner Traditions Int., Rochester, Vermont, 1986; oorspr. uitg. Frans, *La Femme Celte*, 1972.
- Markowitz, W.: *Calendar*, Grolier Academic Encyclopedia, Vol. V, 1986, p 27-28.
- Mathias, Michael: *Glastonbury*, David & Charles, Londen, 1979.
- Matthews, Caitlin: *Elements of the Celtic Tradition*, Element Books, Longmead, Dorset, 1989; Ned. uitgave: *De Keltische traditie*, Ankh-Hermes, 1993.
- Matthews, John en Caitlin: *The Aquarian guide of British and Irish Mythology*, Aquarian Press, Wellingborough, 1988.
- McCann, Jean: *Riddles of the Stone Age - Rock carvings of Ancient Europe*, Thames and Hudson, Londen, 1980.
- Merlin: *Een jaar en een dag*, Silver Circle, Zeist, 1985.
- Mitchell, Alen en J.H.Wiersma: *Bomen kennen en herkennen*, Zomer & Keuning, Ede, 1982.
- Molen, S.J. van der: *Onze folklore - het jaar rond*, Elzevier, Amsterdam, 1980.
- Molen, S.J. van der: *Vrijdag de dertiende - bijgeloof en wat erachter zit*, Spectrum, Utrecht, 1979.
- Monaghan, Patricia: *The book of Goddesses & Heroines*, Llewellyn, St.Paul, Minn., 1990.
- Montet, Pierre: *Zo leefden de Egyptenaren*, Hollandia, Baarn, 1978; vertaald uit Frans.
- Mudrak, Edmund (ed): *Deutsche Heldensagen*, Ensslin & Laiblin, Reutlingen, 1955. Samen met *Nordische Götter- und Heldensagen* uitgegeven als *Die Sagen der Germanen*, 1961.
- Mudrak, Edmund (ed): *Nordische Götter- und Heldensagen*, Ensslin & Laiblin, Reutlingen, 1961.
- Murray, Liz en Colin: *The Celtic Tree Oracle - a system of divination*, St.Martin's Press, New York, 1988.
- N.N.: *Beowulf*, Panther Books, St. Albans, 1973.
- N.N.: *Calendar*, The New Encyclopedia Britannica, Vol. 2, 15th Ed., 1990, p 740.
- N.N.: *Calendar*, The New Encyclopedia Britannica, Vol. 15, 15th Edition, 1990, p 460-477.
- N.N.: *Chronology*, The New Encyclopedia Britannica, Vol. 20, 15th Ed., p 582-

- 591.
- N.N.: *Edda*, vertaling Marcel Otten, Ambo, 2004; vert. Jan de Vries, Ankh-Hermes, Deventer, 1938, 1988.
- N.N.: *Gids voor geneeskrachtige planten*, Readers's Digest, Amsterdam, 1974.
- N.N.: *Harvest Moon*, The New Encyclopedia Britannica, Vol. 5, 15th Ed., 1990, p 732.
- N.N.: *Kalender*, Grote Nederlandse Larousse Encyclopedie, deel 13, Scheltens en Giltay, Den Haag, z.j., p 399-400.
- N.N.: *Kalender*, Grote Oosthoek, Oosthoek, Utrecht, deel 10, 1976, p 623-624.
- N.N.: *Kalender*, Grote Spectrum Encyclopedie, deel 10, 1976, p 48-52.
- N.N.: *Kalender*, Grote Winkler Prins, deel 13, negende druk, p 79-84.
- N.N.: *Kalender*, Standaard Encyclopedie, deel 8, Spectrum, Utrecht, 1965, p 29-31.
- N.N.: *The Mabinogion*, vertaald door Jeffrey Gantz, Dorset Press, New York, 1976.
- N.N.: *Moon worship*, The New Encyclopedia Britannica, Vol. 8, 15th Ed., 1990, p 300.
- N.N.: *Sir Gawain and the Green Knight*, Penguin, Londen, vertaling Brian Stone, 1959, 1974.
- O'Kelly, Michael J.: *Newgrange - archeology, art and legend*, Thames and Hudson, Londen, 1982.
- O'Neil, W.M.: *Time and the calendars*, Sydney Univ. Press, Sydney, 1975.
- Onions, C.T.: *The Oxford dictionary of English etymology*, Oxford University Press, Londen, 1966.
- Orchard, Andy: *Dictionary of Norse myth and legend*, Cassell, Londen, 2002.
- Overeijnder, Lex: *Kruiden tegen kwaaltjes*, Donker, Rotterdam, 1982.
- Owen, Gale R.: *Rites and religions of the Anglo-Saxons*, Dorset Press, 1985.
- Parke, H.W.: *Festivals of the Athenians*, Thames and Hudson, Londen, 1977, 1986.
- Pegg, Bob: *Rites and riots - folk customs of Britain and Europe*, Blandford Press, Poole, Dorset, 1981.
- Pennick, Nigel: *Magical Alphabets*, Samuel Weiser, York Beach, Maine, 1992.
- Perger, Anton von: *Deutsche Pflanzensagen*, Fourier, Wiesbaden, 1987; oorspr. uitgave 1864.
- Phillips, Roger: *Puur natuur op tafel*, Spectrum, Utrecht, 1983; oorspr. uitgave Engels, *Wild food*, 1983.
- Piggott, Stuart: *The Druids*, Thames and Hudson, Londen, 1968, 1986.
- Pohl, Walter: *Die Germanen*, Oldenbourg, München, 2000.
- Post, W. Ellwood: *Saints, signs and symbols - a concise dictionary*, SPCK, Londen, 1962, 1990.
- Rasch, J.: *Ons volksleven - inleiding tot de Nederlandsche volkskunde*, Uitg,

- Eigen Volk, Haarlem, [1935].
- Rees, Alwyn en Brinley: *Celtic Heritage - ancient tradition in Ireland and Wales*, Thames and Hudson, Londen, 1961, 1978.
- Ross, Anne: *Everyday life of the Pagan Celts*, Batsford, Londen, 1970.
- Rush, Anne Kent (ed): *Moon, moon*, Random House, New York, 1976.
- Russell, Jeffrey B.: *Witchcraft in the Middle Ages*, Cornell Univ. Press, Londen, 1972, 1984.
- Russell, Jeffrey B.: *A history of witchcraft*, Thames & Hudson, Londen, 1980.
- Scheffer, Mechthild: *Bach bloesemtherapie*, Driehoek, Amsterdam, 1984; oorspr. uitgave Duits, 1984.
- Scherf, GertrudL *Heksenkruiden en toverplanten*, Deltas, 2002; vertaald uit Duits, 2002.
- Schultes, R.E.: *Het grote kruidenboek*, Zomer & Keuning, Ede, 1978.
- Schwitters, M.E.: *Bijgeloof*, Uitg. Helmond, Helmond, 1979.
- Seznec, Jean: *The survival of the pagan gods*, Princeton Univ. Press, Princeton, N.J., 1972; oorspr. uitgave in Frans, 1953.
- Skelton, Robin en Margaret Blackwood: *Earth, air, fire, water - Pre-Christian and pagan elements in British songs, rhymes and ballads*, Arkana, Londen, 1990.
- Smit, W.A.P.: *Folklore - schetsen uit binnen- en buitenland*, Thieme, Zutphen, 1929.
- Squire, Charles: *Celtic myth and legend*, Newcastle Publishing Co., Van Nuys, CA, 1975; oorspr. uitgave 1905.
- Sary, Fr. en V.Jirásek: *Geneeskruiden*, Omega, Amsterdam, 1976; oorspr. uitgave Tsjechisch, 1972.
- Stein, Diane: *The Goddess Book of Days - a perpetual 366 day engagement calendar*, Llewellyn, St. Paul, 1989.
- Stewart, R.J.: *Celtic gods and goddesses*, Blandford, Londen, 1990, 1993.
- Stoneman, Richard: *The Syrian Cuckoo - Rome and the Unconquered Sun*, History Today, Vol. 38, december 1988, p 29-34.
- Struick, J.E.A.L.: *Utrecht door de eeuwen heen*, Spectrum, Utrecht, 1968.
- Stuart, P., e.a.: *Deae Nehalenniae*, Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, 1971.
- Sturluson, Snorri: *Edda*, Everyman, Londen, 2002.
- Szabo, Zoltan: *Het runenboek*, Spectrum, Utrecht, 1987; oorspr. uitg. Duits, 1985.
- Teirlinck, Isodoor: *Flora magica - de plant in de tooverwereld*, Schors, Amsterdam, 1977; oorspr. uitgave 1930.
- Teirlinck, Isodoor: *Plantenkultus*, Schors, Amsterdam, 1980; oorspr. uitgave 1908.
- Thorsson, Edred: *The Book of Ogham - the Celtic Tree Oracle*, Llewellyn, St.Paul, Minn., 1992.

- Turner, Frank M.: *The Greek heritage in Victorian Britain*, Yale Univ. Press, New Haven, 1981.
- Urdiz, Gebu: *Magie van de runen*, Schors, Amsterdam, 1979; oorspr. uitgave Italiaans, 1977.
- Uyldert, Mellie: *De taal der kruiden*, Strengholt, Naarden, 1948.
- Valgaerts, Eddy en Luk Machiels: *De Keltische erfenis - riten en symbolen in het volksgeloof*, Stichting Mens en Cultuur, Gent, 1992.
- Valiente, Doreen: *The rebirth of witchcraft*, Robert Hale, Londen, 1989.
- Veen, P.A.F. van: *Etymologisch woordenboek*, Van Dale Lexicografie, Utrecht, 1989.
- Veld, Ton in 't: *Het groene mirakel - zin en onzin in het plantenrijk*, Ploegsma, Amsterdam, 1981.
- Velde, Holbe van de: *Astrologie*, Schors, 1984.
- Ven, D.J. van der: *Als de oogst wordt ingehaald*, Bosch & Keuning, Baarn, z.j. (omstreeks 1935).
- Ven, D.J. van der: *Van Nederlandsche luilakken*, Bosch & Keuning, Baarn, z.j. (omstreeks 1934).
- Verstappen, Jack: *Folkloristisch planten- en kruidenboek*, Orion, Beveren-Waas, 1981.
- Vries, Jan de: *Nederlands etymologisch woordenboek*, Brill, Leiden, 1971.
- Walker, Barbara G.: *The woman's encyclopedia of myths and secrets*, Harper & Row, San Francisco, 1983.
- Walker, Barbara G.: *The woman's dictionary of symbols & sacred objects*, Harper & Row, San Francisco, 1988.
- Walker, Charles: *The atlas of occult Britain*, Hamlyn, Twickenham, Middlesex, 1987.
- Webster, Graham: *Celtic religion in Roman Britain*, Barnes & Noble, Totowa, NJ, 1986.
- Wersch, Philippe van: *Folklore van wilde planten - in België en Nederland*, Hollandia, Baarn, 1977.
- Westwood, Jennifer: *Albion - a guide to legendary Britain*, Paladin, Londen, 1987.
- Weymar, Herbert: *Planten zoeken en leren kennen*, Thieme, Zutphen, 1974; oorspr. uitgave Duits, 1971.
- White, John T.: *De geschiedenis van de heg*, Ploegsma, Amsterdam, 1980; oorspr. uitgave Engels, *Hedgerow*, 1980.
- Wijk, N. van: *Franck's etymologisch woordenboek der Nederlandse taal*, Martinus Nijhoff, Den Haag, 1976; oorspr. uitgave 1912.
- Wijlen, Ton van: *Bossenatlas van Nederland*, 2 delen, Bigot & Van Rossum, Baarn, 1984.
- Wijnaendts van Resandt: *Dagen, maanden, jaren - tijdrekenkunde in kort bestek*,

- Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag, 1984.
- Wilcock, John: *A guide to occult Britain*, Sphere, Londen, 1976.
- Williamson, John: *The Oak King, the Holly King and the Unicorn*, Harper & Row, New York, 1986.
- Willis, Tony: *The runic workbook*, Aquarian, Wellingborough, 1986.
- Zohary, Michael: *Het plantenrijk van het land van de Bijbel*, La Rivière & Voorhoeve, Zwolle, 1982; oorspr. uitgave Engels, *Plants of the Bible*, 1982.

B GERAADPLEEGDE LITERATUUR M.B.T. ZELF MAKEN VAN WIJN, BROOD EN WIEROOK.

- Arauner, Paul: *Het Kitzinger wijnboek*, Arauner, Kitzingen, 1978; oorspr. uitgave in Duits.
- Berry, C.J.J.: *Zelf wijn maken*, Luitingh, Utrecht, 1982; oorspr. uitgave Engels, 1965.
- Caland, M.E.: *Wierook - gebruik, invloed en samenstelling*, Schors, Amsterdam, 1988.
- Commissie voor Geschiedkundig Onderzoek betreffende de Broodbakkerij: *Tienmaal brood rondom het IJsselmeer*, Vereniging "Vrienden van het Nederlandse Openluchtmuseum", Arnhem, 1969.
- Cunningham, Scott: *Magical aromatherapy*, Llewellyn, St.Paul, 1989.
- Cunningham, Scott: *The magic of incense, oils & brews*, Llewellyn, St.Paul, 1986.
- Engels-Geurts, Netty: *Mei-wijn, saliemelk, gemberbier - oude huisdranken*, De Lijster, Maasbree, 1981.
- Engels-Geurts, Wil en Netty: *Ons dagelijks brood zelf bakken*, Zuid Boekproducties, Best, 1983.
- Hansen, Hans Jürgen (samensteller): *De Gecroonde Kraekeling - cultuurgeschiedenis van de bakkerskunst*, Zomer & Keunings, Wageningen, 1968; oorspr. uitgave Duits, *Kunstgeschichte des Backwerks*, 1968.
- Jacob, H.E.: *Zes duizend jaren brood*, De Haan, Utrecht, 1955.
- Joode, Ton de: *Het versierde brood - feiten en folklore rondom de boterham*, Waanders, Zwolle, 1985.
- Jong-Mügglér, Vreni de: *33 Recepten van koekjes, cakes, taart, chutney, marmelade, siropen, tomatensaus*, De Heliant, Leiden, 1979.
- Kurth, H. en G.: *Thuis wijn maken*, Luitingh, Utrecht, 1982.
- Lawless, Julia: *Encyclopedie van de etherische oliën*, De Ster, Tilburg, 1997; vertaald uit Engels, 1992.
- Matze, Hélène en Irene Wilmink: *Bak met plezier, deel 1*, Oetker, Ede, 1981.
- McVicar, Jekka: *Alles over kruiden*, Scuyt, Haarlem, 1997; vertaald uit Engels, 1994.
- Menkveld, H., A.C. Spil en R. van Til: *Voor den bakker*, Muusses, Purmerend,

- vijfde druk, 1949.*
- Nannings, J.H.: *Brood- en gebakvormen en hunne beteekenis in de folklore*, 1932.
- Norman, Jill: *Kruiden en specerijen*, Van Dishoeck, Houten, 2003; vertaald uit Engels, 2002.
- Patten, Marguerite: *500 recipes - home-made wines and drinks*, Hamlyn, Londen, 1963, 1983.
- Plaetinck, Walter, Renaat van der Linden en Phil Mertens: *De glorie van het brood*, Lannoo, Tielt, 1983.
- Schaik, Jan van: *Brouw bier voor je plezier*, De Kleine Aarde, Boxtel, 1983.
- Schaik, Jan van: *Groot zelf wijn maak boek*, Kosmos, Utrecht, 1981, 1989.
- Schaik, Jan van: *Wijn uit eigen tuin*, De Kleine Aarde, Boxtel, 1983.
- Schaik, Jan van: *100 recepten voor de zelf wijnmaker*, Luitingh, Utrecht, 1985.
- Slater, Herman: *Magickal formulary spellbook - book 1*, Magickal Childe, New York, 1981.
- Smith, Stephen R.: *Wylundt's book of incense*, Samuel Weiser, York Beach, Maine, 1989.
- Sturzaker, James: *Aromatics in ritual and therapeutics*, Metatron, Londen, 1979.
- Veen, D.J. van der: *Feestbrood in Midwintertijd*, Bosch & Keuning, Baarn, z.j., (omstreeks 1936).
- Vinci, Leo: *Incense*, Aquarian, Wellingborough, 1980.

ADRESSEN

ADRESSEN VOOR ZELF MAKEN VAN WIJN EN BIER

Rob van Gelder
Van Woustraat 237-239
1074 AS Amsterdam
www.wijnmaken.nl

R. de Gier
Rosmolenplein 4
5014 ES Tilburg
tel 013 5426702

Postorderbedrijf Van Rein
Zuiderdiep 447
7876 BB Valthermond
www.vanrein.nl

Slamat
Zadelstraat 31
3511 LS Utrecht
tel 030 2317535

Vinimare
Televisieweg
Almere
workshops wijnmaken en online winkel
www.vinimare.nl

Online Cursus Wijn maken
www.xs4all.nl/~schouvis/hetzonnevat.htm

Startpagina over wijn
www.wijn.pagina.nl

ADRESSEN VOOR KRUIDEN

Postorderbedrijf Circe
voor wierook en kruiden
www.circewicca.nl

Jacob Hooy
winkel:
Kloveniersburgwal 12
1012 CT Amsterdam
www.jacobhooy.nl
groothandel:
www.jacob-hooy.nl

Abraham Mostert
Schoutenstraat 11
3512 GA Utrecht
www.abrahammostert.nl

Kruidenmarie
online kruiden bestellen:
www.kruidenmarie.nl

Of zoek via:
<http://kruiden.pagina.nl>

G. Baldwin & Co
Medical Herbalists
171-173 Walworth Road
London SE 17 1RW
Great Britain
www.baldwins.co.uk

OVER DE AUTEURS

Wij zijn sinds 1972 getrouwd en hebben twee kinderen en twee kleinkinderen. Onze belangstelling gaat uit naar alles wat te maken heeft met de oude heidense religies, modern heidendom, occultisme en de natuur. Ik heb me tijdens en na mijn studie psychologie verdiept in de astrologie, tarot, kabbala, theosofie en mystiek, maar werd steeds meer gegrepen door de Oude Religie. Joke was jarenlang samen met mij lid van de Theosofische Vereniging Nederland en verdiepte zich daarnaast in kruiden, wierook, de natuur en de tarot.

Ik ben Gereformeerd opgevoed, Joke atheïstisch. Allebei voelden we een diepere spirituele behoefte, maar het Christendom bood niet wat we zochten. Theosofie ook niet. In 1986 kwam Joke op het spoor van de Wicca, een religie die zich baseert op het oude heidendom, met wortels in de Nieuwe Steentijd. Ik las de boeken die ze meebracht en wist gelijk dat ik had gevonden wat ik zocht. We zijn ingewijd in een Gardneriaanse Coven en hebben later onze eigen Coven gesticht. In 1993 begon ik met het schrijven van *De Keltische Maankalender in het Zonnejaar*, de eerste versie van *Het Vieren van de Maanfeesten*, waaraan Joke een hoofdstuk over het maken van wierook, wijn en koekjes heeft bijgedragen. Daarna hebben we samen nog vijf boeken gepubliceerd, die hieronder kort beschreven zijn. Door literatuuronderzoek, museumbezoek in binnen- en buitenland en het bezoeken van vele archeologische opgravingen hebben we onze kennis van de oude heidense religies in de loop der jaren steeds verder uitgebreid. Met name onze bezoeken aan Griekenland, Italië, Engeland, Malta, Turkije, Syrië, Jordanië, Libanon, Egypte, Libië en Tunesië hebben ons veel geleerd op dit gebied.

Naast onze boeken dragen we onze kennis over het oude en nieuwe heidendom op verschillende manieren uit. We geven een [schriftelijke cursus](#) over het vieren van de Jaarfeesten, gebaseerd op ons boek *De Kringloop van het Leven*, en een cursus over het vieren van de Maanfeesten, gebaseerd op *De Keltische Maankalender in het Zonnejaar*. Ook verzorgen we [workshops](#) over de volgende onderwerpen:

Wierook maken
Oceantrommel maken
Kaarsenmagie
Kruiden
Talisman maken
Egyptisch Orakel
Pentagram
Godin
Natuurmagie & Polariteit

Verder verkopen we via ons [postorderbedrijf Circe](#) altaarkleden, rituele gewaden (in opdracht gemaakt), runenstenen, zwarte spiegels, astrokettingen, wierook, kruiden, harsen en oliën, sieraden en andere occulte benodigdheden.

Voor informatie over deze onderwerpen kunnen we verwijzen naar onze site op www.circewicca.nl. Je kunt ons mailen via info@circewicca.nl.

*De auteurs
bij het
beeld van
Horus
voor de
Tempel
van Horus
in Edfu,
Egypte*

ANDERE BOEKEN VAN DE AUTEURS

In onze boeken beschrijven wij de verschillende aspecten van de Wicca en alles wat daarmee samenhangt. We proberen een synthese tussen theorie en praktijk tot stand te brengen. Gedegen literatuuronderzoek en het bezoeken van vele archeologische opgravingen zijn voorafgegaan aan het schrijven van elk boek.

Het bestuderen van wetenschappelijke publicaties en bronnen uit de Oudheid hebben het ons mogelijk gemaakt vele mythen door te prikken en door te dringen tot de kern van de zaak. Omdat we Wicca's zijn, kunnen we onze theoretische kennis aanvullen met vele praktijkvoorbeelden.

DE KRINGLOOP VAN HET LEVEN

(Uitgeverij De Kern, ISBN 90 325 0642 0, derde druk 2003.)

Wicca, ook wel genaamd Moderne Hekserij, is een natuurreligie waarin een Godin en een God worden vereerd. De Godin vertegenwoordigt het vrouwelijke, de aarde. De God is het mannelijke aspect, de kracht die steeds opnieuw de cyclus van de natuur op gang zet. Samen vormen ze een polariteit, een spanningsveld van elkaar aanvullende krachten. Deze Goden zijn terug te vinden in de oudste religies op aarde en daarom wordt Wicca ook wel aangeduid als De Oude Religie. De huidige vorm van de Wicca is te herleiden tot het Engeland van net voor de Tweede Wereldoorlog, maar de basis is vele duizenden jaren eerder gelegd. Wij zijn ingewijd in de Wicca en leiden al vele jaren een eigen Coven, zoals een heksengroep genoemd wordt. We beschrijven de betekenis van de magie, met haar belangrijkste vormen, de rituele en de natuurmagie. We plaatsen de magie binnen het kader van de westerse esoterische traditie en geven aan op welke wijze binnen de Wicca met dit onderwerp wordt gewerkt. De rituelen van de Wicca, de gang van zaken in een Coven en het gebruik van werktuigen worden gedetailleerd beschreven.

DE ACHT JAARFEESTEN

(De Kern, ISBN 90 325 0623 4, derde druk 2005)

Dit boek beschrijft de traditionele door Wicca's en andere heidenen gevierde Jaarfeesten. Oorsprong en achtergrond van elk feest worden gegeven, evenals het verband met de oude heidense feesten en de oude en nieuwe christelijke feesten. Ook zijn er vele aanwijzingen om de feesten op een eigen wijze vorm te geven en te vieren, compleet met bij het feest passende broden, koekjes, wierook en wijn.

ENCYCLOPEDIË VAN WESTERSE GODEN EN GODINNEN

(De Kern, ISBN 90 325 0922 5, 2004)

Deze encyclopedie geeft een overzicht van de religies van Europa en het Nabije Oosten, vanaf de Nieuwe Steentijd tot de komst van het Christendom. Anatolië is een belangrijke inspiratiebron geweest voor de Grieken, die veel van hun Goden en Godinnen aan deze beschaving hebben ontleend. De beschavingen van de Soemeriërs en Babyloniërs drukten tevens hun stempel op de heidense religies van onder andere Egypte en het Middellandse-Zeegebied. Deze culturen vormden de basis voor de Helleense beschaving, die op haar beurt

weer werd opgenomen in het Romeinse Rijk. Daarnaast heeft het Christendom elementen uit de Romeinse, Keltische en Germaanse religies in zich opgenomen en langs deze weg het heidendom een plaats in onze samenleving gegeven. Ingedeeld naar de religies van het Nabije Oosten, Egypte, de Helleense beschaving, de Romeinen, Kelten en Germanen, worden de belangrijkste Goden en Godinnen in alfabetische volgorde gerangschikt en beschreven. Rituelen en cultusgebruiken rond de betreffende Goden en Godinnen komen in deze encyclopedie uitgebreid aan de orde.

HEKSEN KOMEN VAN DE MAAN

(Oorspronkelijke uitgave De Kern, 2001. Tweede druk, 2005, alleen op cd-rom via www.circewicca.nl te koop)

In dit boek laten we de lezer een blik werpen achter de schermen in onze Coven (heksenkring). We zetten uiteen wat er allemaal bij komt kijken als je besluit dat Wicca je levenspad is. Wat wordt er van je verwacht als je heks wilt worden? Hoe oud moet je zijn? Moet je over speciale gaven beschikken, of kan iedereen heks worden? Waarom trekken heksen een Cirkel en wat doen ze in die Cirkel? Al deze vragen en nog vele andere worden in dit boek beantwoord.

We laten de lezer aanwezig zijn bij rituelen waarbij we normaal geen buitenstaanders toelaten. We geven een blik in ons Boek der Schaduwen, waarin de rituelen van onze Jaarfeesten en Maanvieringen staan opgeschreven, rituelen die voor een groot gedeelte niet eerder zijn gepubliceerd. We leggen uit wat toveren is en hoe je daar anderen en jezelf mee kunt helpen zonder brokken te maken. We leren hoe je de toekomst kunt voorspellen en geheime kennis kunt aanboren door de oude orakels te raadplegen. Als Wicca leer je zelfstandig te functioneren, kritisch na te denken en verantwoordelijk te zijn voor je eigen daden. Wicca is de Oude Religie voor de nieuwe tijd.

DE TAAL VAN DE ORAKELS

(De Kern, 2000, ISBN 90-325-0732 x). In de winkel uitverkocht; alleen nog via www.circewicca.nl te koop)

In dit boek geven we een overzicht van verschillende manieren om te orakelen, o.a. aan de hand van dromen, zwarte spiegel, pendelen, kaartleggingen, runen en het werpen van stenen. We behandelen ook wat minder bekende orakelmethoden, zoals het al door de Romeinen gebruikte geomantie-orakel. We hebben meer dan dertig jaar ervaring in het werken met verschillende divinatie technieken en publiceren in dit boek voor het eerst ook een paar door onszelf ontworpen methoden. We leggen o.a. uit hoe je een Keltisch Bomenorakel kunt maken en raadplegen en hoe je kunt divineren met Oghamstenen, runenstenen of tien zelfgemaakte planeetkaarten.

REGISTER

De belangrijkste vermeldingen zijn **vet** gedrukt. Afbeeldingen zijn *cursief* gedrukt.

- Abundantia 134
Achilles 69
Adonis **105**, 106
afbrekende kracht **43**, 48, 97, 103, 109, 111, 122, 178
afnemende maan 9, 12, 153
Andreas 136
Anna (moeder van Maria) 136
Antinoos *148, 149, 213*
Afreodite 88, 131, 105, 108
Apollo *151, 152*, 153
appel 33, 35-6, 47-9, **128-140**
Appelgodin 138
Ares 137
Arianrhod 83
Artemis 39, 118, *121, 122*
Arthur 96, 109, 133
Arverni 76
Asgard 69
Asklepios 153
Askr 71, 165
Atheense kalender 18
Athena 131
Attis 105-6, 153, 155, 250
Avalon 54, **133**, 242
Azen 134, 176
Azteken 18
Babylonische kalender 17
Bacchus 38, **153**, 155, *157, 158*
Banbha 125, 176
Bede 238
Beltane **20, 42-44**, 80
Beorc 54, 58
Berchta 58
Berecynthia **154-5**, 258
Berena 58
berk 31, 33, 35-7, **54-61**, 55, 56, 62, 64, 66-7, 77, 80, 82, 84, 86, 189, **190-2**, 197-8, *198*, 242
Berkano 55
berkenbezem 60
Berkengodin 58
berkenmei 60
Birka 58
Bjarkan 58
Bloedmaan 31, 36-7, **161-171**, 178
Bloemaand 42, 240
Boann 124-5
bomenalfabet 29, 32
Bonifacius 47, 95
Book of Ballymote 35, 239
Boom der Kennis 130
Boommaan 37, **172-80**, 229-30
braamstruik 141
Bran 76, 133
Branwen 76
brem 33
Brigit **42-4**, 101, 120, 155
brood en wijn 153, 160
Byarka 58
Caesar 18, 22, 28, 176, 237, 261
Cardea 88
Ceres 155
Cerridwen 59
Christus 13, 40, 43-4, 46, 65, 90, 101, 103, 106, 109-11, 135, 138, 157, 236
Christusdoorn 109
Circe 83
Coligny-kalender **19-20**, 28, 30-1, 80, 237
Concilie van Leptines 47

Concilie van Nicea 22
 Connla 133
 Copia 134
 Cuchulain 107, 109
 Cyclus van Meton **17**
 Dagda 95, 125
 Delphi *151*, 153, 249
 Diana 111, **118**, 141, *144*
 Dionysos 38, 39, 112, *145-150*, **150-3**, *156, 185, 213, 257*
 Discordia 131
 divinatie 30, 58, 67, 136, 169, 177, 247, 278
 Dodona 39, 93, **248-9**
 Donar 58, **74-5**, 102, 118, 165, 176
 donkere maan 9, 11, **29**, **50**, 177, 228, 230
 doornenkroon 90, 106, 109
 Driekoningen 137
 Drievoudige Godin **11**, 71, 90, 96, 125, 131, 176, 237
 Druïde **27-8**, 35, 43, **96-7**, 173, 177, 249
 druif 47, 112, **141-60**, *142-3, 145, 146, 148, 156-7, 159*, 175, 220, 250
 duivel 84, 90, 101-2, 107, 118, 123, 131
 Doemoezi 148-9
 Eburanen 176
 Edda **38**, 64, 111, 134, 176
 eenhoorn 110-1
 Egyptische kalender 18
 eik 38-9, 43, 47-8, 71, **93-104**, *94, 95, 97, 109-11, 113, 118, 137, 175, 178, 249, 250*
 Eikkoning 43, 48, **97-9**, 103, 109-11, 113, 137, 178
 elementen **51-2**, 112
 Eleusische Mysteriën 18
 elfen **77**, 92, 102, 166
 Ellhorn 163-4, 259
 els **74-8**, 75, 76, 245
 Emain 133
 Embla 165
 Eris 131
 Eriu 176
 Erlenjungfrau 77
 Erlkönig 77
 Eros 71
 es **69-73**, 70, 71
 Esbats 24
 Faust 90
 Finn Mac Cool 125
 Flora 88, 134
 Fodhla 125
 Fortuna 134
 Frau Ahlhorn 166
 Frau Hasel 118
 Frau Holder 164, 166
 Frau Holle 106, 111, 163
 Frazer **56-7**, 96-7, 137-8
 Freya 58, 95, 105-6, 123, 134, 176
 Freyr 134
 Frigga 58, 106, 123
 Gaia 131, 151
 Gardner **24**, 43, 235, 240
 gaspeldoorn 33
 Gawain 109
 Gerstmaan 30
 Gestinanna 148
 God van Dood en Wedergeboorte 10
 Goede Vrijdag 65, 120, 168, 177
 Gorcho 96
 Gospel Oak 101
 Graangod **47**, 53, 98-9, 105, 112, 138, 141, 149, 153, 159
 Graangodin 44, 155
 graanoogst 10, 47, 112-3
 granaatappel 134
 Grasmaan **86-92**
 Grasmaand 86
 Green Man *47, 47, 101, 102-3, 157*

Gregoriaanse kalender **22-3**
 Gregorius van Tours 153, 155
 Grimm 163
 groeikracht 43, 45, 85, **97-8**, 102-3,
 109, 111-3, 153
 Groene Ridder 109
 Grote Godin 10, **40**, 57, 64, 71, 77,
 82, 118-22, 132, 134, 136, 141,
 149, 154-5, 175, 243
 Grote Moeder **40**, 58, 88, 105, 131,
 153-5
 haan **156**
 hadig 164
 Hagazussa 88
 hagedis 88
 hagedoorn 88, 90
 Hagen 105
 Halki 149
 Halloween 42, **48-9**, 136
 Harvest Moon 27, 128
 hazelaar **115-126**, *116*, *117*
 hazelnoten 35, 115, 118, 123-4, 127
 Heilig Avondmaal 157
 heilige Brigitta 101
 heilige bron 90, 124, 129
 heilige wouden 39, 96
 Heilige Maagd 12-3, 44-5, 101, 107,
 125-6, 138, 158, 162
 Hekate 83, *132*, 164, 169, 174, **176-7**
 heksenbezem 67, 71, 84
 heksenboom 40, 84, 117
 hekserij 24, 40, 84, 117-8, 132, 165
 Hel (de Godin) 111
 Helice 83
 Hemelvaartsdag 90
 Hera 83, 131
 Herfstequinox **16-7**, 20, 30, **42**, **47-8**
 Herfstmaand 240
 Hermes 111, 117
 Herne the Hunter 45, 102
 Hertha 165, 259
 Hesperiden 131
 Hexenschuss 88
 Hippokrates 81
 Holda **111**, 163, 169
 Homeros 69, 144, 248
 Hönir 77
 Hooimaand 42, 86, 240
 hooimeisje 86, 247
 hooioogst 86, 247
 hulst 97-8, **105-114**, *106-7*, 122
 hulsteik 98
 Hulstgodin 111
 Hulstkoning 43, 48, **97-9**, 109-11,
 137
 Hunter's Moon 256
 Hyldemoer 165
 Hymen 88
 Idun 134
 Idus 21
 IJsmaan **62-8**
 Imbolc 20, **42-4**
 Inanna 148
 intercalaire maand 15, **20-1**, 30
 International Fixed Calendar 29
 Isis 149
 Islamitische kalender 15
 jaartijl 22
 Jachtmaan **141-60**
 jeneverbess 163
 Jezus 12, 84, 10-9, 118, 135, 157,
 162, 164, 177
 Joel 31, **42-3**, 102-3, 137
 Joelblok 99
 Joelboom 137
 Johannes 43, 46, 96, 102, 118, 125,
 156-7
 Johannesvuren 96
 Judas 65, 84, 107, 166, 26
 Juliaanse kalender 22-3
 Juno 83
 Jupiter (God) 93, 95, 120

Jupiter (planeet) 97, 190
 Jupiterseik 93
 Juturna 120
 Karel de Grote 90, 129, 134, 146, 157
 Keltische bomenalfabet 29, 31-2
 Keltische Nieuwjaar 30-1
 kerst 22, 43, 103, 112, 149, 160, 213
 klimop 36
 Kruidenmaan 30
 Kybele **105**, 110, 153-5, 154
 Lammas 20, 42-3, **47**, 105, 112-3
 Lentemaand 240
 levensroede 57, 82, 123
 liefdemei 57, 60
 lijsterbes **62-8**, 63-4
 Lodur 77
 Loki 111, 134
 Loofhuttenfeest 82
 Louwmaand 240
 Lucia 135
 Luilak 57, 241
 lunatie **14-21**, 26-31, 35, 42, 178, **230**
 lunisolaire kalender **16-8**, **21**, 26-30
 Maan van de Dood **74-9**
 Maan van de Jacht 30
 Maan van de Langste Nacht 30-1, 35-7, **54-61**
 Maan van de Roos **105-114**, 126
 Maan van de Vallende Bladeren 30
 Maan van het Ontwaken **80-5**
 Maan van het Opstijgend Sap 30, 80
 Maan van het Weerlicht **115-127**
 maanfasen 14-5, 24-9
 Maangodin **9-12**, 10-11, 14, 82, 91, 118-9, 179, 237
 Mabinogion 90
 Menaden 90
 magische cirkel 51
 maretak 28, 43, 97
 Maria 22, 40, 44-5, 77, 84, 90, 100, 106-7, 118, 125-6, 136, 158
 Maria Lichtmis 44
 Mariaberk 77
 Mariadoorn 77, 90
 Mariaeik 100
 Mariamaand 45
 Mariawilg 77
 Mars (God) 72, 120
 Mars (planeet) 87, 109
 Maya's 18
 Medea 164
 Medusa 119, 122-4
 Meditrina 153
 meiboom 45, 57, 82
 meibruid 57
 meidoorn 84, **86-92**, 87-9, 143, 204
 meidoornbloesem **88-90**, 92
 meifeesten **44-5**, 84, 86, 89
 Meikoningin 45, 90
 meipaal 45, 90
 Mercurius (de God) 95, 117-8
 Midwinter 14-5, **22-2**, 31, **42-3**, 54, 58-9, 97-9, 109, 111-3, 240
 Midzomer 14, 18, 20-2, 42, **46**, **96-8**, 102-3, 109, 112, 166
 Modern Heidendom 11
 Moderne Hekserij 11, **40**, 43, 51, 65
 Morgan 133
 Morigane 247
 Naoise en Deirdre 176
 natuurreligie 11, 13, 43, 276
 Nehalennia **133-4**
 Nemetona 39
 Neptunus (de God) 72, 245
 Nerthus 155, 165, 176
 Newgrange 14
 nieuwe maan **12-21**, **29**, 50, 229-30, 237
 Nike 121, 132, 134
 Nornen 71

Nyx 131
 Odin 38, 70, 77, 178
 Ogham-alfabet 7, 18, 30, **33-7**, 34, 40
 Olwen 90
 Oogstfeest 46-8, 105, 115, 126, 139, 156, 161, 226
 Oogsthaan 156
 Oogstmaan 48, **128-40**
 Oogstmaand 240
 oogstmei 59-60
 Osiris 149
 Ostara 42, **44**
 paasfeest 44, 241
 paasvuren 44
 Paganisme 11, 24, 159
 Palmpasen 156
 Pan 39, 152, 164
 Paris 69, 131
 pentagram 104, 134
 Perchta 58
 Perkunos 58
 Persephone 83, 122
 pinksterbruid 45, 57
 Pinksteren 56-7, 60
 Plantmaan **93-104**
 Plinius 18, 28, 59, 96-7, 107, 120, 129, 131, 146, 164, 176, 249
 Pomona 131-2, 134
 Poseidon 72, 245
 Prometheus 164
 Puck 91-2
 Puschkaitis 166
 Raudna/ Rauni 64, 243
 Renenutet 149
 riet 33, 36, 164
 Rijksappel 135
 Robin Hood 102-3
 rode bessen 66, 109-11
 Rollright Stones 166, 167
 Romeinse kalender **21-2**, 238
 rood sandelhout 188
 roos 105-7, 112-3
 runen 58, 67, 70, **178**, 178
 Sabbats 24
 Samhain **20**, 30-1, 42-3, **48-9**, 136
 sandelboom 188
 Satan 40, 131
 Saturnalia 109
 Saturnus (planeet) 79, 109, 201
 Semele 150-1
 Shakespeare 83, 102, 166, 177
 Sint Jan 22, 46, 103, 120
 Sint Maarten 49, 58, 156, 176-7
 Sint Nicolaas 136, 156
 slang 9, 96, 111, 119, 125-6, 147-151
 sleedoorn 33, 36
 Sneeuwmaan **69-73**
 Sneeuwwitje 138
 Soemerische kalender 16
 Sprokkelmaand 240
 steencirkel 14-6, 25
 Steiner, Rudolf 24
 stier 10, 121, 150-1, 176
 Stonehenge 14-5, 237
 Synode van Arles 44
 Tacitus 129, 155, 165
 taxus **172-8**
 Thor 58, 63-4, 66, 72, 95, 118, 165
 Tiw 120
 toverhazelaar 117
 twistappel 131
 Tyr 120
 Ullr 176-7
 Urd 71
 varken 96
 Vegetatiegod 45-7, 47, 90, 97, 98-100, 105-6, 112-3, 121-2, 132, 141, 155-7, 159, 167, 175
 Vegetatiegodin 155
 Venus (Godin) 105, 108, 132, 134, 163
 Venus (planeet) 58

Vertumnus 132
 Victoria 135
 Vidhar 83
 viervoudige Godin 9
 Virgilius 164
 vlier 123, **161-9**, *162-3, 168*
 Vliermoeder 165, 168
 Voorjaarsequinox **16-7**, **21-2**, 29, 31, 42, **44**
 vruchtenoogst 82
 Walhalla 134
 Wanen 176
 wassende maan 12
 Wereldboom 38, 111, 176
 Wicca 11, 24, 40, 43, 51, 53, 65, 247
 wichelroede 117, 120, 169
 Wijngod 38-9, 47, 148, **150-3**, 155, 213
 Wijnmaand 240
 wijnrank 48, 103, 112, **141-159**, *142-5, 159*
 Wilde Jager 102-3, 123
 wilg 77, **80-3**, *81-2*
 Wintersolstitium 22, 26, 29-31
 wit sandelhout 188
 Witte Wieven 174
 Wodan **94-5**, 102-3, 117-8, 120, **123**, 156, 176-7, 250
 Wodanseiken 94-7, *94, 97*, 102, 103, 250
 Wyrđ 71-2
 Yggdrasil 38, 69, 71-2, 111, 176
 Zaaimaan 30, 93
 zalm 124-5
 Zeus 39, 83, 93, 120, 151
 Zomermaand 240
 Zomersolstitium 29
 Zonnegod 12, 236
 Zonnegodin 12
 zonnejaar 14-21, 25-30, 42, 48, 229
 zonnekalender 18, 20, 26
 zwijn 105-6

REGISTER VAN WIJN, BIER, KOEKJES EN BROOD

Recepten zijn **vetgedrukt**.

A ALFABETISCH REGISTER

Wijn algemeen:

bottelen 186
gistingsfles 184-5
giststarter **182-5**
kurken 186
overhevelen 185-6

Wijn en bier:

Appelcider 130, 140, 189-90, **216**,
217
Appelsapwijn 140, **192**, 217
Berkenbladwijn 61, 190, **209**
Berkensapwijn 61, 190, **197**
Druivensapwijn 160, **194**, 221
Druivenwijn 160, 221, **222**
Eikenbladwijn 104, **207**, 208
Kamillewijn 73, **195-6**
Klein Hoefbladwijn 79, **197-8**
Lijsterbeswijn 68, 193, **212**
Meidoornbloesemwijn 92, **204-5**
Moutbier 182, **211-2**, 214
Paardebloembier 79, **200**
Rode Klaverwijn 85, **202**
Rozenbottelwijn 114, 209, **215-6**
Sleedoornwijn **222-3**, 224
Tarwewijn 127, **194**, 214
Vlierbeswijn 171, **219**, 223
Wijnrankwijn **212**, 221

Koekjes en brood:

Algemeen 188
Anijszaadkoekjes **194**
Appeltaart 140, **217-8**
Eierkoeken **200**
Gemberkoek **196-7**

Hazelnootschuim 127, **214-5**
Krakelingen **224**
Kransbrood **202**
Plantmaankoekjes **208**
Roggerondjes 223
Vlechtbrood **209-10**
Vlierbloesem, gefrituurd **205-6**
Volkoren Cakes **221**
Zonnekoekjes 61, **190**

Wierook

Algemeen 188-9
Bloedmaanwierook **223**
Boommaanwierook **225**
Grasmaanwierook **207**
Ijsmaanwierook **193**
Jachtmaanwierook **221-2**
Langste Nachtwierook **192**
Maan van de Doodwierook **201**
Maan van de Rooswierook **210**
Maan van de Ontwakenwierook **203-4**
Maan van het Weerlichtwierook **214**
Oogstmaanwierook **219**
Plantmaanwierook **208**
Sneeuwmaanwierook **197**

Verzamelen:

Algemeen 183-4
berkenbladeren (voor Maan van de
Langste Nacht) 208
dennentakje (Maan van de Dood)
222
goudsbloem (Oogstmaan) 216
hazelaartakje (Maan van het Weer-
licht) 213

hulst (Maan van de Roos) 192
klimop (Jachtmaan) 213
lijsterbes (IJsmaan) 213
meidoornbloesem (Maan Ontwaken) 205
rietstengel (IJsmaan) 208
roos (Maan van de Roos) 208

taxus (Boommaan) 197
vlierbessen (Bloedmaan) 220
vlierbloesem (Grasmaan) 107
wijnrankblad (Jachtmaan) 213
zonnebloem (Oogstmaan) 216

B INDELING NAAR MAAN

1 MAAN VAN DE LANGSTE NACHT

Wijn:

Appelcider 190, **216-7**
Berkenbladwijn 61, 190, **209**
Berkensapwijn 61, 190, **197**

Koekjes:

Zonnekoekjes 61, **190**

Wierook:

Langste Nachtwierook **192**

Wijn maken:

Appelsapwijn (voor de Oogstmaan)
140, **192**, 217

Verzamelen:

hulst (voor de Maan van de Roos)
192

2 IJSMAN

Wijn:

Lijsterbeswijn 68, 193, **212**

Koekjes:

Anijszaadkoekjes **194**

Wierook:

Ijsmaanwierook **193**

Wijn maken

Druivensapwijn (Jachtmaan) 160,
194, 221

Tarwewijn (Maan van het Weerlicht)
127, **194**, 214

Roggewijn (Maan van Weerlicht) **195**

3 SNEEUWMAAN

Wijn:

Kamillewijn 73, **195-6**

Koekjes:

Gemberkoek **196-7**

Wierook:

Sneeuwmaanwierook **197**

Wijn maken:

Berkensapwijn (Maan van de
Langste Nacht) 61, **197-8**

Verzamelen:

taxus (Boommaan) 198

4 MAAN VAN DE DOOD

Wijn:

Klein Hoefbladwijn 79, **197-8**
Paardebloembier 79, **200**

Koekjes:

Eierkoeken **200**

Wierook:

Maan van de Doodwierook **201**

Bier maken:

Paardebloembier (Maan van het
Ontwaken) 79, **200**

Verzamelen:

paardebloemwortel (Sneeuwmaan)
85, **201-2**

5 MAAN VAN HET ONTWAKEN

Wijn/bier:

Paardebloembier 79, **200**

Rode Klaverwijn 85, **202**

Koekjes:

Kransbrood **202**

Wierook:

Maan van het Ontwaken **203-4**

Wijn maken:

Meidoornbloesemwijn (Grasmaan)
92, **204-5**

Verzamelen:

meidoornbloesem 204

6 GRASMAAN

Wijn:

Meidoornbloesemwijn 92, **204-5**

Koekjes:

Vlierbloesem, gefrituurd **205-6**

Wierook:

Grasmaanwierook **207**

Wijn maken:

Eikenbladwijn (Plantmaan) 104, **207**,
208

Verzamelen:

vlierbloesem 207

7 PLANTMAAN

Wijn:

Eikenbladwijn 104, **207**, 208

Koekjes:

Plantmaankoekjes **208**

Wierook:

Plantmaanwierook **208**

Wijn maken:

Berkenbladwijn (Maan van de
Langste Nacht) 61, 190, **209**

Verzamelen:

rietstengel (IJsmaan) 208

berkenbladeren (Maan van de
Langste Nacht) 208

roos (Maan van de Roos) 208

8 MAAN VAN DE ROOS

Wijn:

Rozenbottelwijn 114, 209, **215-6**

Koekjes:

Vlechtbrood **209-10**

Wierook:

Maan van de Rooswierook **210**

Wijn maken:

Wijnrankwijn (Jachtmaan) **212**, 221

Lijsterbeswijn (IJsmaan) 68, 193,
212-3

Bier maken:

Moutbier (Maan van het Weerlicht)
182, **211-2**, 214

Verzamelen:

wijnrankblad (Jachtmaan) 213

klimop (Jachtmaan) 213

lijsterbes (IJsmaan) 213

hazelaartakje (Maan van het Weer-
licht) 213

9 MAAN VAN HET WEERLICHT

Wijn of bier:

Tarwewijn 127, **194**, 214

Moutbier 182, **211-2**, 214

Koekjes:

Hazelnootschuim 127, **214-5**

Wierook:

Maan van het Weerlichtwierook **214**

Wijn maken:

Rozenbottelwijn (Maan van de Roos)
114, 209, **215-6**

Appelcider (Oogstmaan) 130, 140, 189-90, **216**, 217

Verzamelen:

goudsbloem (Oogstmaan) 216
zonnebloem (Oogstmaan) 216

10 OOGSTMAAN

Wijn:

Appelsapwijn 140, **192**, 217
Appelcider 130, 140, 189-90, **216**, 217

Koekjes:

Appeltaart 140, **217-8**

Wierook:

Oogstmaanwierook **219**

Wijn maken:

Vliesbeswijn (Bloedmaan) 171, **219**, 223

Jam maken:

Vlierbes-bramenjam (Bloedmaan) **219-20**, 223

Verzamelen:

vlierbessen (Bloedmaan) 220

11 JACHTMAAN

Wijn:

Druivensapwijn 160, **194**, 221
Wijnrankwijn **212**, 221
Druivenwijn 160, 221, **222**

Koekjes:

Volkoren Cakes **221**

Wierook:

Jachtmaanwierook **221-2**

Wijn maken:

Druivenwijn (Jachtmaan) 160, 221, **222**
Sleedoornwijn (Boommaan) **222-3**, 224

Verzamelen:

dennentakje (Maan van de Dood) 222

12 BLOEDMAAN

Wijn:

Vlierbeswijn 171, **219**, 223

Koekjes:

Roggerondjes **223**

Wierook:

Bloedmaanwierook **223**

13 BOOMMAAN

Wijn:

Sleedoornwijn **222-3**, 224

Koekjes:

Krakelingen **224**

Wierook:

Boommaanwierook

